प्रवेश सं० १५ विषय: वेद: क्रम सं० ४२

नाम निरुक्तम् सटीकम् (उत्तरार्द्धम्) ग्रन्थकार यास्क दुर्गाचार्य:

पत्र सं० १-१३४

श्लोक सं०

अक्षर सं० (पंक्तौ) ४८ पंक्ति सं० (पृष्ठे) १२

आकार: १०" × ४.२" लिपि: दे.ना. आधार: कागज.

वि० विवरणम्

१८८१.

032169

अ.प्र.१६ (ऋग्वेद)

पी० एस० यू० पी०—७७ एस० सी० ई०—१६५९—५० ०००

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१ ॥ ॐ ॥ नमः श्रीगणेशाय ॥ ॥ समाप्ते नैरूपदिके प्रकरणमस्मात्तु दैवतेन भवति यस्मात्तस्मादिदमारभ्यतो
दैवतमिति । यावंतो मंत्राः सर्वशाखासु ते सर्वे यानि गुणपदानि लक्षणोद्देशेन तानि सर्वाण्येव व्याख्यातानि । द्वयोः
प्रकरणयोर्नैघंटुकैकपदिकयोः संविज्ञानपदानि तु प्रधानस्तुतिभाग्देवताविषयाणि यानि तानि सर्वमंत्रेषु व
र्तंते । तानि वक्तुं न शक्यानि समाम्नातान्यस्मिन्नध्याये अग्न्यादीनि दैवपत्नीनां नियतलक्षणविरचनसंदेहमारभ्यते
अथातो दैवतमिति । अथशब्दो अधिकारार्थः । अतःशब्दः क्रमहेतोर्वा प्रकरणद्वयादनंतरमिदमवश्यं समा
म्नायानुक्रमप्राप्तं व्याख्यानमयमिसेवं क्रमे दैवतमनंतरेण तच्छब्दो दैवतापदार्थः । समस्तगतवाक्यं दैवतापरिज्ञानात्तु व
द्रुत्यखिलः पुरुषार्थ इत्यतो दैवतं प्रकरणं व्याख्यास्याम इति वाक्यशेषः । एवं हेतोराह । किं स तत्त्वं पुनस्तद्दैवतं
प्रकरणमिति । [illegible] उच्यते । ५ ॥ तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवतमित्या
चक्षते । यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनामग्न्यादीनां देवपत्नीनां दैवतानां तद्दैवतं [illegible] प्रकरणमित्येव
माचार्या आचक्षते । निरूढमितिमते लिन्प्रकरणे संज्ञेत्यभिप्रायः ॥ ॥ सैषा देवतोपपरीक्षा । सा या तु र
स्याः करणपात्रयोपमासे नैघंटुकमिदं दैवतानामध्याये तेहमिति तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवता १
नां तद्दैवतमित्याचक्षते । तदुपरिष्टाद्व्याख्यास्याम इति प्रतिज्ञातान्तरं सेतरा प्रकरणद्वयेति लिक्ष्यसा प्रकरणे

पश्यः सेतेषा ॥ वसरप्राप्ता सामान्यविशेषतः स्वलक्षणमतस्त्वोपपाद्येमिरेकैकस्य दैवतावाउपगम्योपगम्य
परीक्षा वर्ण्यत इति वाक्यशेषः ॥ इदमिहोक्तं प्राधान्यस्तुतिर्या निर्वेदिताभिधानानि तस्स कुतश्चो दैवतं
प्रकरणं तद्व्याख्यास्याम इति । तस्य तु न किमयमेव समासतो व्याख्यानं दैवतोपपरीक्षणं तदभिधानस्तुसन्निलन्तु प
स्तुत्यादरात्तत्रैव वर्णनाति । न तु न रेल त्सर्वमदिनं त्राधिदैवतलक्षणमनुक्त्वान शक्यं व्याख्यातुं । मंत्रार्थो न त्वा
ख्यातः स्या । यतो मंत्रे दैवतालक्षणाविहिताद्यभिप्रायं ब्रवीति ॥ ॥ यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्य
मिच्छन्स्तुतिं प्रयुंक्ते तद्दैवतः स मंत्रो भवति । यदर्थं वस्तुकामयमान ऋषिर्यस्यां देवतायामभिष्टुतायामर्थ
पत्यमर्थपतिभावमात्मन इच्छन्नमुष्या देवतायाः प्रसादेनाहमनुप्राप्तार्थस्य पतिर्भविष्यामीत्येतां स्तुतिं प्रयुंक्ते ऽथवा
एव४ ऽर्थोद्द यस्तुतिं प्रयुंक्ते । तद्दैवतः स मंत्रो भवति । एतन्मंत्रे दैवतालक्षणं । एतेन लक्षणेन सर्वमंत्रेषु दैवतोपलक्ष्या । अ
थवा दैवतायामस्यार्थस्य पतिं देवतादत्तं समर्थयति येनान तत्स्तुतिं प्रयुंक्ते येन मंत्रेण सा ज्ञावास्य स्तुतिर्भागदेवता
सा पुनरियं स्तुतिः चतुर्विधा नाम्ना बंधुभिः कर्मणा रूपेणेति । स्तुतिर्नाम रूपकर्मबंधुभिरित्युक्तं । त एव हि
प्रायेणात्तरामपि हितार्थाः । तत्र यापद्मो धीना सुहिविता तासु यत्तूष्यापविज्ञातास्मेवमवेति । तस्मादेवए

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२ वपुरस्य स ब्रवीति। ॥ तास्त्रिविधा ऋचः परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च। सर्वा अपि त्रिविधा एव भवंति। तद्यथा। ॥ परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्चेति। तेषु त्रिविधं सामान्यं उद्दिश्य अधुना प्रत्येकं लक्षणं ब्रवीति। उदाहरणं दर्शयति। तत्र तस्मिन् त्रैविध्ये परोक्षकृतानां लक्षणमेव प्रथमं भवति। ॥
तत्र परोक्षकृताः सर्वाभिर्नामविभक्तिभिर्युज्यंते प्रथमपुरुषैश्चाख्यातस्य। तद्यथैतानि उदाहरणानि आनु
पूर्व्येण वक्ष्यमाणान्यपि विभक्तिषु इंद्रो दिव इंद्र ईशे पृथिव्या इति। इंद्रः। इंद्रो दिव इंद्रः। इंद्रेणैते तृत्सवो वेविषाणाः। इंद्राय साम गायत। नेंद्रादृते पवते धाम किंचन। इंद्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचं। इंद्रे कामा अयंसत। [illegible]
दी त्रि [illegible] प्रथमपुरुषस्य एकवचनांतस्य विनियुक्तं इंद्रो दिव इंद्र ईशे। इंद्र एव पापमीष्टे वर्षकर्मादिना। इंद्र एव प
र्वतानां मेघानां मीष्टे। इंद्र एव वधानामिति। [illegible] नामपि मानानामीष्टे। इंद्र एव वसमेधिरा [illegible] नामीष्टे
। इंद्र एवाहि योगक्षेमं स्व [illegible] परिपालने करोति आह्वानयोग्यानां समर्थः एतत्कर्तुमि
त्यभिप्रायः। प्रथमायामेतदुदाहरणं। इंद्रेणैते तृत्सवो वेविषाणा इति प्रतीपं नेतोमन
पुरुषादिति। ॥ इंद्रेण [illegible] मरुद्भिरापो महाद्भुतं नमद् [illegible] तृत्सवः साममगा २ गा
इंद्रमेव [illegible] माम्ना भिषुता। प्रथमापि हेतौ नारो [illegible] अर्के [illegible] अर्के [illegible] प्रमं ते रिंद्रमेकामिह

ता प्रथमापि दर्शितं इंद्रमेव काणीति [illegible] यीभिरनूषत अभिष्टुतः। द्वितीयायामेतदुदाह
रणं। ॥ इंद्रेणेत्यादि तृतीयायामुदाहरणं आख्यातः [illegible] ॥ इंद्राय साम गायत। नेंद्राद् ऋते। [illegible]
साक्षिकेषु [illegible] यानुतु [illegible] तनीयस्यै [illegible] इंद्राय [illegible]
[illegible] विप्रायि [illegible] धर्म [illegible] धर्मणे विपश्चिते विदुषे पनस्यवे पुनरुच्यते आत्मनः
स्तुतिरुच्यते। चतुर्थ्यामेतदुदाहरणं। ॥ नेंद्रादृते पवते धाम किंचन। इंद्रेणैते [illegible]
[illegible] मानीमामीजगती। [illegible] सोमाः पापानां
[illegible] किंच [illegible] नितरं नेग [illegible] गत्वा वतेतु न तं तं
त तेऽप्यानं तं त्व [illegible] परि [illegible] आपुवंति। एवमेतं [illegible] प्रसभुवं
तिष्ठापुवंतीत्यर्थः। कस्मात्पुनरेवं ब्रूमः इतो यस्मादेवं दत्तेऽसोमः प्रातः सवनादीनां [illegible]
[illegible] ब्रूयते ॥ तस्मादेवं ब्रूमहे। इंद्रमेवैते आपुवंतीति। पंचम्यामेतदुदाहरणं। ॥ इंद्रस्य नु वीर्या
प्र वर्तानां हिरण्य [illegible] प्रमावं। [illegible] इंद्रस्य वीर्याणि वीरकर्माणि प्रवोचं। यानि चकार प्र
थमानि [illegible] संयुक्तः। आह [illegible] पुनः पुन

इंद्र [illegible]

३ ऋभुक्षाभिनद्युम्नाः पर्वकवहनश्चिराः पर्वतानां मेघानामेवमादीनि वीर्याणि हे इन्द्र सम्बोधनमिनिष
स्तोमेनदुग्धहरणं ॥ इन्द्रका मा अर्पयमनादिभ्यः सः पार्थिवाद्गुनः समूरुगणनानरः । हे स्तोतारः येऽदिमाः
कामायेव पार्थिवा सम्हेन्द्र एवोपनिबद्धाः तेषामर्थयतसहिकामानामीष्टे समूरुतंसुखकामस्य समूर्गण
कामायेव पार्थिवालं इन्द्रस्तोपनिवद्धास्तेषामर्थयतसहिकामानामीष्टे अभुनाप्रसन्ननमंत्रलस
नस्तुनहेनरः । सहन्मामेनदुग्धहरणं । उक्तेपरोक्षस्तुतनलक्षणं सोदाहरणं । अथप्रत्यक्षस्तुतमन्त्रा ॥
णानुक्षेत्रे । तद्विकारार्थमयमथ्यातः । अथ प्रत्यक्षकृता मध्यमपुरुषयोगास्त्वमितिचैतेनसर्वनाम्ना
मध्यमपुरुषयोगाः मध्यमेन पुरुषेण संयुक्ता देवतास्मप्रत्यक्षकृताः त्वमितिचैतेन सर्वनाम्ना संयुक्ता स्ते
वप्रत्यक्षकृता ॥ यत्रत्वमिसेवं अन्येनेन त्राविद्यमानोऽपि मध्यमः पुरुषो ध्याहार्यः । यत्र तु मध्यमः पुरुषः अप
नेन त्राविद्यमानत्वमितसेन सर्वनाम्ना ध्याहार्यः । सेवंविधिप्रत्यक्षलादेतनः ॥ त्वमिन्द्र बलादधि विन
इन्द्रमधोजहीतिच । एतेउदाहरणे । त्वमिन्द्र देवद्यास्तेतिः हेवजाः मयः । सुत्रे रहस्य तत्रैव महात्रिके
वर्तते प्रसाह्नः स्तोत्रेविनियुक्तः । हे इन्द्र त्वं बलाद्धिजाय तेसहसः । अभिमवनसमर्थात्मेजस्व ३
मः । किंच त्वे हेवहन्त्वर्षिनः । वषालिवर्षिना सीस्यः ॥ विन इन्द्र यानम ॥ शाल तस्य भारद्वाजस्य
मा हं । वेम धस्तहविषो गाज्मा । हे इन्द्र विजहि नः एतान् मधः मधकर्तृन् शत्रून् किंच । नीचैर्यच्छ नान्

३ देवा ऋगुब्रहे ... स्तोतारो ... स्तमामानाम

११४

येऽस्मामिः सहपृतन्यन्ति पृतनां कर्तुमिच्छन्तीसर्थः । किंचयो अस्मान् अभिदासति अपुंपयितुमिच्छन्तीसर्थः
तमधरंगमय तमो नाशये सर्थः ॥ अथापि कृचित्प्रत्यक्षकृता स्तोतारो भवन्ति परोक्षकृतानि स्तोतव्यानि
पुराणप्रयोगे हि कृचित्स्तोतारः संबध्यन्ते । तद्यथा । मा चिदन्यद्विशंसत सखायो मा रिषण्यत इन्द्रमित्स्तोता
शिकाअत्र्यनपद्यमिसेनानुदाहरणं । मा चिदन्यद्विशंसत । प्रगाथस्येयमार्षं । बृहतीन्द्राणी नेष्टोनो
युक्ता । हे स्तोतारः सखायः मान्यत् कि चिद्विशंसत । विविधाभिः स्तुतिभिः मा चरिषण्यत वेन सामाग अन्ता ऽ
सहेवनानरं । किंतर्हि इन्द्रमेव वृषणं वर्षितारं स्तुत । सचा सह ॥ भूनाः एतस्मिन् सुते सुते सोमे मुहुः मुहुः
स्तोतारः उक्थानि च शंसत ॥ कीलंवः । शापद । करवदेयमार्षं । कैर्तीनसमह विषोपान्माराज्ञ नषिह
स्थायुतं कीलनं कीलमेव मारुतेशाकुं बलमन्वीरं अनात्मनमस्य स्वभावयुक्तेनेवेत्तमिप्रायः । रथेषु
परथेस्थितं शोभिष्ठं । हे कण्वा मेधाविनऋत्विजएतदभिप्रगायत । इत्यत्रैवादी मि । उपप्रेतकुशिकाः ॥
विश्वामित्रस्येयमार्षं । हे कुशिकाः स्तुतिक्षो षारऋत्विजः उपप्रगच्छत । चेतयध्वं विजानीत । अश्वमेध यष्टव्य
राजावृत्तेऽशत्रुं जयन्तम् । हतवान् । सर्वा सुदिशु । अथैवं सर्वहता अमित्रो भूत्वा वरे श्रेष्ठे प्रदेशे पृथिव्या
यजते । तेषूत्तमेनाहिलायउपप्रगच्छत । उपप्रगत्यचैनमाश्वमेधिकमश्वं मुञ्चत उत्सृजत विधानतश्चो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तथोत्तमाद्रिजीवनपेनधनस्य मायकः।

६ १ स्यां अहमेव धाराय। योयमेतन्नित्यं दासि कल्याण दातेयजमानेवर्त्तते। एवमनेन सुप्रयुक्तप्रयोगेषु संवत्सर
लोकाः। लोकत्यागितुयानि देवतानां तानि तानि परोक्षकृतानि संवर्धीनि। एवं लक्षणं मंत्रजातमुपेक्षितव्यं
॥ अथाध्यात्मिका उत्तमपुरुषयोगाः। उत्तमेन पुरुषेण या अवोचुः कारस्ता अध्यात्मिक्यः॥ अहमि
ति चैतेन सर्वनाम्नायाउक्ता स्ता अध्यात्मिकाः। अत्रापि यत्राहमिति सर्वनाम श्रूयते तत्राविद्यमा
नमपि युक्तमपुरुषसंबद्धमाख्यातपदमध्याहर्त्तव्यं। यत्र चोत्तमपुरुषसंबद्धमाख्यातपदं श्रूयते तत्रावि
द्यमानमपि अहमिति सर्वनामाध्याहार्यं। सर्वविधिरात्रित्वादनयोः यथैतदुदाहरणं तदयमाध्यात्मिकं।
इन्द्रो वैकुंठ इत्येवमादि एवमनेनाध्यात्मिकामंत्रा उपेक्षितव्याः। विकुंठा नामासुरीवभूव। तस्याः किलत
पसः प्रभावेनाप्रसत्वामिंद्रः आजगाम सवैकुंठोनामवभूव। तस्यान्मस्तुतिसंयुक्तमेवमादिद्रष्टा
दुरभूत्॥ अहं भुवं भोजनं अहमेवाभूवं वसुनो धनस्य पूर्व्यः प्रथमः पतिः किंचाहं सोमनमपहमेवप
तिः। अहमेव वशत्रुभ्यः सकाशात्समस्तानि धनानि जयामि। शाश्वतानि सकालमेव। किंचमामेवहवंते
आह्वयंति। पितरं न पितरमिव। तासुतास्वान्निषु जंतवो मनुष्याः। किंच। अहमेव दाशुषे हव्यदत्तवते ह
विर्धियजमानायविभजामि। यथाहं भोजनं धनमिसर्वेश॥ इति वाध्यायामिति। लवसूक्तेसएव ६
लवोब्रवीति। एवं वैवंवमेमनोवर्त्तते। आह। कथमिति। उच्यते। गामश्वं गां वाश्वं च सनुयांसंभोजयमेनाम्
जमानानिति। अथैवमतिनरां प्रत्युपकारामिप्रायेमति किमर्थं ब्रूते। कुविदहं अहं सोमस्यापामिति॥
अहं रुद्रेभिरिति। नागांभृणीयेवागेवब्रवीति। अहमेव रुद्रैर्वसुभिरादित्यैर्विश्वैर्देवैः सहभूतानाम
दानिः मित्रस्तुतिरूपेण। अहमेवमित्रावरुणावुभावपि। इंद्राग्नी अश्विनोनोभावपिविभर्मि हविषा मत्स्तुवंतं हविर
संप्रदानं सर्वदेवताभ्यः इत्येतिप्रायः॥ परोक्षकृताः प्रत्यक्षकृताश्च मंत्रा भूयिष्ठाः अल्पशः आध्यात्मिकाः। अ
थपरोक्षविदःध्यात्मिकालक्ष्यंते। आत्मानमेव स्तोतव्यमभिधाय समियस्वाभाव इत्यादि आध्यात्मिकाउ
च्यते। अथापि क्वचित्स्तुतिरेव भवति नाशीर्वादः। तत्र पुनराशीर्योज्या किं कारणं। आशिषोप्यर्थे स्तुतिः प्रयुज्य
तेप्याह। किं उदाहरणमिति उच्यते। इंद्रस्यनुवीर्याणि प्रवोचमिति मध्येतस्मिन्सूक्ते। अत्र हि स्तुतिरेवश्र
यते नाशीः सा पुनर्योज्येति प्रतिप्रतिपादितं। अथापि क्वचिदाशीरेवन स्तुतिस्तद्यथा॥ सुचक्षा अहं
हमक्षीभ्यां भूयासमिति। तदेतदेवं लक्षणं मंत्रजातमाध्वर्यवे वेदेबाहुल्येन दृश्यते। याते रुद्र शिवा तनूः
रथेणेषितरयोरपिवेदयोराशीरेव भवति न स्तुतिरेवकेवला। यत्रापि आशीरेव केवला न त्रापि तस्या
र्थस्य यादेवतास्याः स्तुतिर्योज्या। किं कारणं। न ह्यनभिष्टुता देवता आशिषंसमर्द्धयति॥ अथापिशा

ते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५

तथाभिशापो भवतः। अथामुरीये सेकमुदाहरणं द्वयोरपि वसिष्ठः किल राक्षसत्वमिसमभियुक्तः सोत्र
यदीशापथं प्रतिपेदे। परं वाभिशापः॥ ५॥ अथामुने साह। अद्यैवाहं म्रियेय यदि यातुधानोऽस्मि॥ य
दि वा आयुः स्तपततन्नवानहं कस्यचिदपि पुरुषस्य। अथ पुनरयातुधानमेव मां संतं यो मोघमन्तं यातु
धान त्वमित्येवमाह स वीरैः पुत्रैर्दशभिर्मूर्णा वियूयात्। विप्रत्यताभिसमभिशापः॥ ७॥ अथापि
कस्यचिद्विद्यावस्य कस्यचिदर्थस्याविख्यासामंत्रेषु भवति। ७॥ न मृत्यु ४० त्वं नास। प्रजापते ४ परमेष्ठिन
आर्षं। तम आसीदितीयं च। त्रिष्टुप् भाववृत्तं। आगुत्पत्तेरस्य जगतो मृत्युरपि व्यपदेशो नासीत्। मत्यस्या
भावात्। नाप्यमृतमित्यस्य व्यपदेश आसीत्। मृत्योरभावादेव। इतरेतराश्रयत्वाद्धि मृत्युश्चामृतं च
व्यपदिश्येते। नैव रात्र्याः प्रज्ञानमासीत्। इयं रात्रिरिति। नाप्यह्नः। एते अपि ह्यहोरात्रे मत्तो भगवतो वि
वस्वत उदयास्तमयाभ्यामुपलक्ष्येते। तदभावे ह्येते अपि नात्माभिसेतदुपपद्यते। आह। अथ किमतः
मीदिस्यते। अविशिष्टं अप्रज्ञानमेकमेव सर्वं शक्तिमद्ब्रह्मासीत्। तत्कार्यकारणभावात्तमनिति
प्राणितीत्यर्थः। स निष्कार्यकारणभावे परमात्मनि या प्राणनशक्तिः साप्यं च या भियमाना प्राणयाना
दभावमापद्यते। तदभावे नवानो स्तीति अवातमनितीत्युपपद्यते। स्वधया त्वेतस्मिन्नेव परमात्मनि

या अत्र शक्तिस्तया निमित्तभूतया प्राणितीत्यवशिष्यते नद्रव्यम्। आह। किमस्मादपि ततः परस्मात्किंचिद
सीत्रेस्तूयते। तस्मात् अन्यत्परः परस्मात्किंचिदपासीदिदमेव तावदतिक्रांतसर्वविशेषं ब्रह्मणमपदेष्टु
मशक्यं। अतोऽपि परस्मात्किमस्मद्विषयमितिमभिप्रायः। द्वितीयमुदाहरणमाविख्यासायामेव॥ ५॥ त
म आसीत्० पतैक। तम आसीत्। अग्रे तेन तमसा निगूढमविशिष्टं अप्रज्ञातं अग्रे प्रकृतिरक्षरं सर्वं ३॥
तथाहि न द्रष्टा न दर्शनं नापि दृश्योऽर्थ आसीदित्यभिप्रायः। सांख्यास्तु तमःशब्देन प्रधानं सांख्यापवर्गं गुणत्र
यं मुख्यमानमिच्छंति। ते हि परमार्थसूत्रमदधीनतेः तमः पदं वदन्तीदमग्रे आसीत्। तल्लिंगमः तिरेत्रमप एव
प्रथमो ऽयं ग्रंथ इति। सलिलं सर्वमिदं जगत्। तस्मात्तस्यैव भावस्योपरि लीनमासीत्॥ तु
च्छेनाभ्व भूतेन पटमंडपस्थानीयेन क्रमेण यदपिहितमिदमेव जगदासीत्। सर्गकालापेक्षितं दमना
दिमत्त्वात् संसारस्य तपसस्तस्यैव कर्मणो महिम्ना महिम्ना महता आख्येन कारणेव त्यायामेकमपि सदनेकधा
उपस्थिते सर्गकाले प्रतिनियतकर्मोपभोगार्थमजायतेति॥ ७॥ अथापि परिदेवनाकस्माच्चिद्भवात्
सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्। न विजानामि यदि वेदमस्मीति। एते उदाहरणे। ५॥ सुदेवो असो अद्य सुदेवमना
वर्तमानोऽद्य प्रपतेत्। पतित्वा च दूरं दूरतरं गच्छेत्। अथ परागावादायीन मृतः स्वरन्निर्ऋतेर्मेरुपस्थे
पुरूरवस आर्षं त्रिष्टुप् परिदेवना। सुदेवः सद्य प्रपतेदनावृत्परावतं परमां गंतवा उ ... २

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६

तुपरि। अथैनं नामवस्थामापन्नं वक्ता विकल्पेनाह। स्वरूपमात्रापयः। रमसा रमत्वेनो वेगवेनोऽप्युमेल्ल
येयुः॥ नाहं सुदेवः। किं तु समुदेवो यतस्याविमुक्तः एनामवस्थामुपाद्दिसेवमेषापरिदेवना॥ ७॥ सैरा
यो स्यापन्नं त्रिष्टुप्॥ न विना नागमस्याः। दीर्घं नमस आर्षं। अस्यवामीये। नेनदहं विस्पष्टं जानामि
यदि वेदमस्मि कारणं परं ब्रह्मास्यं। अथ वेदं न त्वायं देन मस्मीति। अनयोः कार्यकारणयोर्द्वैताद्वैतयो
रंतरा वर्तमानो निश्चयः। अन्नोर्हि नः अविषयासमन्नु॥ अनेकेष्व संदेहस्थबुद्धिभिः मनसा च मे आपिद्देना
मा द्वैते चरामि गच्छामीत्यर्थः। एवं सति यदा मागन्मागत्वेन प्रथमजा बुद्धिः। सा हि सर्वेन्द्रियेभ्यः प्रथमं जाय
ते। अतस्य भगवतन्आदित्यस्य स्वभूता। तस्याहि प्रकृष्टा बुद्धिः। प्रहीणसर्वसंज्ञायातयासर्वमिदम
संज्ञापं परित्याप किमहं कारणं सतत्त्वं उतद्वैतमत्वदिति। ततो स्याः कस्य प्रज्ञानायावाचो भागमहमश्नु
यां। यदि यं कस्यावागमिवद्दतिनत्सर्वमहमाप्नुयामित्यर्थः। एवमयमात्मानिंदपूर्वको विलापः प ६
रिदेवने स्तुस्यते। यदिनामैवं स्यात्साधु स्यादिति। अथापि मंत्रेष्वनिंदाप्रशंसे भवतः। नयथा। केवला
घो भवति केवलादी। भोजस्येदं पुरस्करणीव वेश्मसिसेने उदाहरणं॥ ७॥ मोघं वलादी। मित्रजुर्नामां
गिरस लक्षेयमार्षं। त्रिष्टुबदद्दतो निंदामोघं विन्दते अप्रचेता आप्नोति। आह। कइति। उच्यते। ४

अप्रचेताः अप्रकृष्टज्ञानः सत्यमहं ब्रवीमि। वध इत्स तस्य। वध एव सोऽन्नलाभस्तस्य। व रमणत्वेनेनान्न
मित्यभिप्रायः। किं पुनः कारणं मोघमसावन्नं विन्दत इति उच्यते। नासावर्यमणं आदित्यं पुष्यति। नापि सखा
यं समानख्यानं मनुष्यं। न देवान् पुष्णाति नापि मनुष्यानित्यभिप्रायः। यत एवमतः केवलाघो भवति सः के
वलादी आत्मनैव केवलं यो अन्नमत्ति न देवपितृमनुष्येभ्यो ददाति स केवलमघमेव प्राप्नोति। न दुःखमन्य
स्यापि। भुंजते ते त्वघं पापा ये पचंत्यात्मकारणादिति। तस्मादघ एव स तस्यान्नलाभ इत्युपपद्यते। न हि स
द सन्ने प्रसवे मोदद इत्यन्नमित्यभिप्रायः॥ अन्नसंयोग एवमन्नवधोमित्येतत्॥ केचित्तेन मन्यन्ते विदमप्र
चेतसं मन्यन्ते। सहास्मिन्शरीरे विवक्षितः। नार्यमणं आदित्यं नरपुरुषं भोक्तारं पश्यति। नापि सखा
यं प्राणवायुं। स हि भुज्यमाने कं करणभावं पुष्णातीति सखा। केवलं स्वात्मानमेव भोक्ता
रमत्रपश्यति। अतः स केवलाघो भवति यदि मदेवतापश्ये देवताभ्योऽन्नं भोक्ता न केवलाघः स्यादिति सहितत्रभुंक्ते
७॥ भोजायाश्वं विरिश्चं दक्षिणानाम प्रजापतेर्दुहितानयास्य आत्मनः स्तुतिं सं वक्ष्यते। तेनेयमनग
दाते ती। दानप्रशंसा भोजायाप्रशस्ते अश्वं। आशुं शीघ्रं संमृजंति संमार्जयंति स्नापयंति मनुष्याः। किंच। भोजा
य उद्दहनार्थमस्यास्ते कन्या स्वलंकृता शोभमानास्यास्ते। स हि तामर्हतीत्यभिप्रायः। किंच।
भोजस्येदं वेश्म गृहं परिष्कृतं संस्कृतं पुष्करिणीव पुष्पैर्देवानां विमानमिव चित्रं चानोपमित्यर्थः। तदेतत्स

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

७

वैमथ्यमजनकानरप्रतिविशिष्टदृष्टिरूलमहितात्कर्मणो ऽयम्भः कर्मभः सकाशात् सतोतिरेकाभिसेवेम
शाद्दृष्टिरूलप्रशंसा। यथैवमिहमन्त्रदृयेनिंदाप्रशंसाव। एवमत्रसन्ते हूननिंदावन्तु विप्रशंसावमवती
तिविषयोपप्रदर्शनार्थमाह॥ ५। अग्नेर्मा दीप्यमर्यः। मूजवान्नामा अप्सुपुत्रलसेयमार्षं त्रिष्टुप् अग्नौ
र्मा दीप्यदृत्सप्तदेवनप्रतिसेधः। नत्रहि वदत्वो ऽन्यार्थः सेति। सखि मित्र उत्तसेति अखिविप्राने। नस्मा
दिवदवोगुणाः सेति। विजेरमस्तः स्तव्यम एवोपाजिनेन हूनदेवेतिमस्यमानोमाविजलोमेनदीयः॥
नि नमपिविनंदारयिष्यसि। दायिं पुनरेतस्मात्कारणान् हूषस्व। हे किनव नत्र तस्यां हूषोगाकः सेति।
तस्यां वजाया। तस्पुनरेतस्मसविनादेवो ऽर्यईश्वरः श्रुतिस्मसनुशासनद्वारेणाविविधमनेकप्रका
रमारहे। उक्ते अपिहीमे श्रुतिस्मृतीमन्वादिद्वारेणाज्ञादिसो नरपुरुषप्रमवेएव। अनदृदमुक्तसोव
तैवैतन्मम विवष्टइति। एवम् अनेकप्रकारेणोक्तावचैरभिगायैर्बहुभिरयवाप्रमृष्टाप्रमृष्टमध्यमेमन्त्रा
भिव्यक्तिनिदानभूतेऽर्षेणमन्त्रदृष्टयोमन्त्रदर्शनाविमवंति। विषमानानामेव हि मेत्राणांऽऋषयोप
नकेनचि त्रिमिमेनेतिदानभूतेननिंदाहर्षेश्चोक्त प्रशंसादिनामन्त्राणां दृष्टारो भवंति। नन्वक्तार ७
दृसमिप्रायः। नदप्यार्षानुक्रमण्यो निदाने आर्षंवउभयमुपेक्षितं यदि परिहानार्थं निदानोद्देशमनेक
विषयेमेत्रार्थमववोद्धुराकांक्षनि इति। नदेनाहिहलेश्मणो दृष्टानोमाथ्यकारेण प्रदर्शितं॥ ५॥ ७

तद्येनाद्दृष्टदेवतामंत्राः॥ इदेनदुक्तं। यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छन् स्तुतिं प्रयुक्ते तद्दै
वतः स मंत्रो भवतीति। तदेतस्त्कर देवतालक्षणेषु मंत्रेषु मंत्रदेवतालक्षणमुपपद्यते। ये त्वनादि
ष्टदेवतालिंगा मंत्रास्तेषु देवताकथमन्वेष्या इति तदेतद्विचार्यतद्दृत्सुपयुक्तमुक्तः। येऽनादिष्टदेव
तालिंगा मंत्रास्तेषु देवतायाः अतः परं परीक्षा। उपपत्तितोवर्णयन्निति वाक्यशेषः॥ ५॥ यद्देवतः स
यज्ञो वा यज्ञांगं वा तद्देवता भवंति। यद्देवतः स यज्ञो यस्मिन् यज्ञेऽनादिष्टदेवतालिंगा मंत्रा विनियु
ज्यतेन। देवता एव हि ते भवंति। तद्यथा। आग्नेयोऽग्निष्टोम इति श्रूयते। तत्र योऽनादिष्टदेवतालि
गो मंत्रः स्यात् स आग्नेय एव स्यात्। प्रकरणात्संदिग्धदेवतेषु देवतानियम इत्यभिप्रायः। यज्ञांगं वा॥
प्रातः सवने यो विनियुज्यते स आग्नेयः। यो माध्यंदिने स ऐन्द्रः। यस्तृतीयसवने स आदित्य इत्याह।
अथान्यत्र यज्ञात् कथं मंत्रेषु देवता परिज्ञानमिति। अथ पुनरन्यत्र यज्ञाद्यवर्त्तते। एषा मुक्तं प्रयो
गः। उक्तं यज्ञोवा एष इत्युक्तं नामपि दर्शयत्येव ज्ञानम्। ते पूर्वं प्रकरणप्रयोगेषु वा चकारो
मप्रयोगविनियोगकल्पेषु। किं ज्ञानेनास्पपितरं पृच्छसि किंनु मातरं श्नन विदन्निन्वेषं सपिता
महदस्येवमादिषु कथमन्वेष्या देवतेति अभ्युपेतु। प्राजापत्या मंत्रा इति याज्ञिका मन्यंते। किं का
रणं। अनिरुक्तो हि प्रजापतिरनिरुक्तदेवतालिंगाश्च मंत्रा इत्येतस्मात्सामान्यात्। नाराशंसा इति

१

त्रिम
न

तिनेरुक्ता मंत्रमंत्रे। नराशंसोऽग्निर्यजतो वा। वक्ष्यति हि। यजत इति वाक्यं कोऽग्निरिति शाकपूणिरिति। य
नराशंसे नव विष्णुरुच्यते। विष्णुर्वै यज्ञ इति हि विज्ञायते। अग्निर्हि भूयिष्ठभाग्देवतानामिति। अतोऽ
नाविष्ठत देवतालिंगो मंत्र आग्नेयः स्यात्। सर्वदेवतात्मकत्वात्। अग्निर्वै सर्वा देवता अत्र वै सर्वा वसतीद
वतेति हि विज्ञायते। मंत्र पिपक्षेनाराशंसो यज्ञः तस्मिन्नपि पक्षे यजतस्य मवत्वात् स्यजगतोपयत्नस्य श्रेष्ठ
। अपरिग्रहं वश्रेष्ठ गामीतिन्यायः। के चित्तु पत्नेराः प्रशस्यते समनाराशंसो मंत्र इति पक्षे यजतो मनुष्यस्तु
तयत्वाद् स्तेवमन्यते। तदयुक्तं। नहि मनुष्याणामनाविष्ठतलिंगे मंत्रे स्तुतिरुपपद्यते। दुर्बोधत्वात्तेषां
अस्तत्वाद्विकृत्वाच्च मनुष्याणां। इति॥ ७॥ अपि वा साकामदेवता स्यात्। अपि वैवमन्यथा स्यात्। सा चन्द्रस
मंत्रोऽतोऽनाविष्ठतदेवतालिंगः सकामदेवतः स्यात्। कामतो हीज्यते तस्मिन्देवताकल्पेयितमेव समिभ
यष्टा। किं कारणं। गुणपदमयो हि सः। नहि तत्र देवतासंविज्ञानपदमस्ति नमदेवताविशेषप्रत्यापकम
स्ति। यतो विशेषात्कस्यां चिदेकस्यां देवतायाममाज्यो भागः स्यादवतिष्ठेत। गुणपदानां च सर्वेषां सर्वदे
वतास्वपत्वाद्देश्वर्ययोगात्सर्वासां देवतानामिति॥ ८॥ प्राया देवतावाः तस्मिन्मंत्रे स्यादितिवाक्यं ८
शेषः॥ प्रायः इति स्वधिकार उच्यते। यद्देवताधिकारे समाम्नायपाठानुक्रमयोऽनाविष्ठतदेवतालिं
गो मंत्रो भवति। स तद्देवत एवेति ताक्यं। तद्यथा। अग्न्यधिकारे वर्तमाने आग्नेय एव मंत्रो भवति।

विल

इन्द्राधिकारे वैन्द्र एवेति। अथवा प्राय इति वाक्यमुच्यते। तद्यथा। अन्नतप्रायो देवदत्त इत्युक्ते अन्नतबहुल इति एव ग
म्यते। एवमिहापि प्रायो देवते तु स्तवबहुलदेवतेति स्यात्। किं कारणं॥ ९॥ अलिहाचारो बहुलं लोके। अलिही दे
शो केवबहुलसम्भूयत्वेन प्रसिद्ध॥ निर्देश्या इत्येषो यदस्य देवविशेष्यते तत्साधारणं भवति। तद्यथा। कश्चिद्दृष्टीति
दृष्टाति। इदं मे देवदत्तस्य इदं यज्ञदत्तस्य इदं मे विष्णुदत्तस्येति। तत्रैवं निर्दिष्टतो राशेर्यदन्यदविशिष्यते तद्देवपितृ
मनुष्याणां साधारणं भवति। तथा च निर्वपणकर्मणि इदं देवतानामिति निर्दिष्टमभिमृश्येदं नः सहेति शेषमभिमृश
ति। सर्वसाधारणस्य प्रत्यापनार्थं। एवमिहाप्यादिष्टदेवतालिंगान्मंत्रराशेर्योऽन्योऽनादिष्टदेवतालिंगो मंत्रराशिः स्यात्
सर्वसाधारणत्वाद्बहुदेवतो वैश्वदेवः स्यादिति। आह। कस्तु पुनरेतस्मिन्विचारे निश्चयः। उच्यते। प्राजापत्यो मंत्रः। यो
नाविष्ठतदेवतालिंगो मंत्रः स प्राजापत्यो वा स्याद्देवतो वा। विष्णुर्वै यज्ञ इति हि विज्ञायते। विष्णुश्च नरादिस्य एव ते स्तुता
तुस्थाने समाम्नाताः। यज्ञाधिविशेषादिन्तमादिस्य कर्मवन्ते दिति वक्ष्यति। तस्मादादिष्टदेवतः स मंत्र इति स्यात्। अ
थवा देवत एव स मंत्रः। देवतात्मा स्मिन्देवतेति देवतः। अविशिष्टा हि देवतात्वमग्नावेव सर्वदेवताभिवादनात्। अग्निर्वै स
र्वा देवता इति हि विज्ञायते। अग्निर्वै देवतानां भूयिष्ठभागितिवा। अपरिग्रहं वश्रेष्ठ गामीति न्यायः। तस्मादाग्ने
यः स मंत्रः स्यादिति। तद्यदुपोद्घातउक्तं नाराशंसो इति नैरुक्ता इति तदेव काण्वकरचना शाकपूणिमते नाव स्तं यज्ञोऽग्नि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६ र्वेति। नो हि हेनेरस्मा विनि। यद्देवतः स्यात्तो वा यत्तांगं वा न देवता भवंती सेवमादीनामपरो भाव्यामार्गः॥ यद्देवतः इत्य
पत्तः यद्देवतं प्रधानं हविः। तद्यथा। प्रजापतये इत्यत्रापीमाहं द्रव्या। तत्संस्कारपरा दृष्टत्वाद्यः ते अनाविष्कृतदेवता
लिंगाद्देवमर्वेति मांद्रव्या। यद्देवतेवाधिकारे वो द केन यादिर्धं तेन देवता एवं भवेति। तद्यथा। कुविदंगेति। प्र
जापत्यश्चहत्वेति विनियोगात्प्राजापत्य एव भवति। यत्तांगं वे साधारणमित्यपित्व। अन्यो सिद्धाहरइसनाविष्कृतदे
वतालिंगः पूर्णस्तुवासादनमंत्रः स्तोत्रे विनियोगात्तेन स्वयं प्राजापत्यत्वात्प्राजापत्यः। यथा ऽस्यत्र यत्तान्द्रान्यत्रय
यज्ञ तात्कर्मणो मंत्राणां विनियोगः॥ उपाकरणद्रव्यंजपप्राय श्चित्तेष्वेष्टिष्वप्लवकारेण स्व। यो ह्वा अविदितार्षे
यछंदो देवतब्राह्मणेन मंत्रेण याजयति वाध्यापयति वा स्थाणुं वर्छति गर्तं वा पद्यते प्रवामीयते पापीयान्भवति
दांसि मर्वेतीति प्रसवाद्यश्चवणात्सर्वेत्रा न्वेष्या देवतेत्यारद्भुयं। अथात्र यत्तादिति। प्राजापत्यादितियादिकाश्च
प्रजापतिस्रुवाकरणादि कर्मरूपस्य इति याहिकाम्नायते। सद्युतिरमर इतिश्रीनरमणसामान्यात्। नारा
शंसा इति नैरुक्तः। सौर्या वा आग्नेया वेति। अपि वा सा कामदेवतास्यात्। अनाविष्कृतदेवतालिंगे मंत्रे यावितार्द
ते देवताकाः स्युस्तद्देवतास्ता इति सा कामतः कल्प्या॥ इत्येतदर्थः॥ गुणपदमपत्वात्तस्य तमंत्रवाक्यसामर्थ्याद्दे ६
वतानियमनेतन्त्रा। किंतर्हि। याचो गुरुत्व सामर्थ्यात् अथ च यथा कामकामते मंत्रं प्रयुक्ते। तत्र कामस्याद्देवता।

खिदाहितामेव स्यानिरुक्तमितं स्थोना। प्रायो देवता येति। समानदेवपूर्वेण॥ ...अपि च देवता इत्थं वक्तव्यंते। यस्मान्न
छिर्वत्यां देवतायां अदेयत्वाविकल्पस्तुति इद्युक्त इति मंत्र देवतानां नराणां तु च। नेतुदयपदने। देवतानाम धर्मप्रत्यंत्यप
ते। अनाविष्कृतदेवतेष्वपि रुक्तविशालदशाभावात्स्याते। ...देवताकामस्याभिदानिरांदा। यत्रनुस्तुदिमर्दर
ता देवता यत्स्युदिते। तमुतन्त्रे तत्र तत्त्व व्याहरति। तद्यथा। ...अन्त्यानतोत्यनोपदिष्टे तानि। एतत्स्मिन्नेपि का
नि विनिःसंतानि कानि विद्वांसः। अध्यायाने समस्तानि। अन्यायाने रत्नासा। तानि कृतुतरास्त्रेमर्द्देवतदेते॥
नानेनंतानागतमिति। अन्यत्र ते पि सहितां हिते तत्रतिपद्यते। तानि कयमतिमृतानि तानुरलितसामर्थ्यादि
त्वंकरिष्यति। तद्दितानि स्तुतिर्निदेविशेषतो विद्युः॥ अपि वा स्यादिरुक्तेष्वेवदिविकाविद्दस्ति। तत्स्व्यादिसाप
स्ति। तस्मात्त्वाशिष्यामे धर्मीत तत्सेन। तजानीयात्। स स्पष्टाविरुद्धे तेदतेत्येते कोलत्तस्सणप्रवजनेदिति। अपि च
तरंतमये ते। आगंतुनिवार्थातदेवतानांतमस्यमानोतोके ता वदेते मनुष्याणामनिलानामभ्याहरणो अथ नाकान्तेत
वो यन्निनम्यानिसाद। तथा हि देवतानामप्येवमेव। तत्तत्सासीतेषां वा निस्तात्स्तुतिरतत्त्विका। अपि च। प्रसन्नइद
मे तद्वति। प्रसन्नपदेवेतद्दृशते। यथा उपकरणमध्याहृदयः उपकरणायमनुष्याः देवतानामदिर्वेज्ञात्रस्वर्द्दतनत
तीनानुपकरणं। हरिणे हि हरिस्त्रयम्नतयोऽस्माः। तस्मादुमदेयं उपकरणो पकर्तृमता सामान्यानुष्याभाव

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१० दनिसत्वमिति ब्रूते। प्रत्ययितो न मंत्रैनैनेनं स्तम्भगविषीपतद्यत् न स्मात्स्तौति समाधानमेनतदाह नित्युपो
द्रस्य उक्तरकृत्यते। महाभाग्याद्देवताया एक आत्मा बहुधा स्तूयते। यस्मात्स्मात्सर्वमेतत्समाप्तिरिति। भक्तनद्यति
भागः॥ सेवतत्सर्वं नक्तुनरेश्वर्यं महत्त्वाल्लिमामहिमा वेदिमा प्राप्ति प्राकाम्यमेवत्र। इशित्वं वशित्वं
चयत्रकामावसायितेः स एव महतेन महद्देश्वर्येण भवतः महद्देनरैश्वर्यं भजते इति वा महाभाग्यदेवतानन्त्यो
माहाभाग्यदेतस्मात्माहाभाग्याद्देतोरेकोपि सन् देवतात्मा बहुधा स्तूयते। बहूनि मेदेनना च बहूनि मेदेनवा बहुमा
नः निगमिषोविहितमयदेश्यदः प्रत्योपकः। रूपं रूपं मघवा बोभवीति इति च। यथा वल्कस्येनवा नश्चरत्वं प्रविशेन्तु
महनि। हदृश्वुविधानाद्दृदसः। छंदांसिहिलक्ष्मावर्मिधानं देवतानां नानात्वेष्टितिश्व चत्वाः संवादस्तूक्तानि
बकत्वाद्युपातीनरेन्द्रमरूतादि संवादश्च वदेवाहनुनागमदंतिः तदेतत्समपद्यासितुं। तथा त्रिस्थानानां यासां
करवेनोनिहविर्देहनरसानुद्रतनरसादानलक्ष्मणान्यौरस्तूयोक्तं कर्माणि लिंगान्यपेदृशं नहे रूपश्रेहि
तानित्रिस्थानमपोऽतिः नदोर्वा ज्ञानमपातिन्तुं। नचादेकात्मत्वं बहुरूपमप्येतत्स्यादेवोगमपोऽतिनिगमः
नदेवज्ञान्यमपातितुं। त्रि... श्रुपिवेतस्रुपदेशुपेन्दपदमयोरहालंदेवतायाः। नत्रेवेत्यत्कात्मीतावत्वाभि १०
स्तुतिसमाधानं। एकस्यात्मनोन्ये देवाः प्रत्यंगानि भवंति। ... महाभाग्यादेकस्य देवतात्मनः प्रत्यं

मेदेनवाः प्रत्यंगानि मेदेनवेति। देवतनाः देवनविकरणवर्दित्वात्पात्मानं विकुर्वते। अन्ये देवाः प्रत्यंगानि भवं
ति। अन्येऽपि स्वात्मपरस्मात्पदेसमस्त्वा आत्मनस्तत्त्वेकेन देवतात्मनामदेताप्रत्यादीनांदृतान
प्रतिनंगमनाति रितैः अंगानामरणतः नवीनस्यनदेवसु प्रत्यंगानि भवंति। नच द्वितीयानमत्सप्रस्पृषि
प्त्वनंनमभवति। तस्मादपौरुषेयकस्य देवतात्मनः प्रत्यंगानि जातवेदोपि भगवानिति। वाक्रुनक्तृतम
तपश्चप्रत्यंगानि। स एव नरतत्वान्यदारद्वार्दोपरस्मगात्मैनदृहमनुमदनरेकोपि सन् बहुधा स्तूयते॥
आदिदेवधर्मत्वात्सत्वानामग्न्यादीनां प्रत्यंगानि नूनमभिसर्वदपरुर्वतोस्तो प्राक्रियेते। सांसर्व विकारादतिप्र
प्रतिः मनमात्मप्रत्तोप्रदत्ता त्वाहिरूलवगभदति। बधातिहि। स एव महतात्मासत्ता लक्षणमस्तनं ते सूत्र
सभूतात्मासैषाभूतलस्सुत्रितिरिति। तस्मोनूनाव प्रत्यंगानेकधा विपरिणामः स्थावरजंगमनानात्वेन। प्रस्तुतेभूत
निवृत्तानिवानिसत्वानांनेरनवविषयदत्वेपश्यंतः कार्यकारणयोरनन्यत्वात्कारणमहिमविस्तारप्रत्यहिम
तिरूपवंतीसामुत्पत्तिरिति। नद्यपांपोस्नेह हेऽपृथिवीं शरीरमात्मानोरिक्षमित्येवमादीनि भाजमेव सर्वं स्थावर
स्थ२ जंगममिसर्वे सत्त्वं मेवेदूतेभ्यः स्वाहारागरत्माभ्यः स्वाहे त्येवमादि। निस्रेतलेनवेशो। प्रकेणस्थावरजंगमात्मना
प्रत्यंगेरतिर्द्वेनावयानेनात्मवाक्यतोमहात्मेयात्मेभ्यते। तस्यदेवतायागमहीनि। यावक्रान्तदापिर्हिवेदेवं प्रकार

म्यंत स्मात्स्तुतिसार्वना २

११ मदेवताभिमनमिम्नते। गृहे वबलिश्च मनिकर्मोदा सर्वं त्रसएवेस्तुयेः ब्रह्मनिसार्वना म्नाम्नेनदुपप न्नो ने
नोऽस्य देवता देवताव स्तूयते। किंतु महत्ते वा यमनात्मा विभ्व रूपः स्तूयतइति। ब्रह्मनि सार्वनाम्नादिति। न निमि
त्तेनामनं संज्ञा। सर्वत्वेनैनोमसर्वनाम। ब्रह्मनः सर्वनाम ब्रह्मनिसर्वंनोमनत्र वः। ब्रह्मनिसार्वनाम्नाद्वनोः यस्मा
श्रुता महाभाग्यं देवता ब्रह्मनिर्यस्माञ्च सर्वत्वेननतानस्मात्तेनो न्नेनाभ्यः देवतादेवताव स्तूयते। अपिच्चेनरमिह
नमाग्नेन्निवा थी नमस मानो हरिरोहि द्वारतादिनोप्रदीनो मनुष्या ब्वदरनि सत्वमवेसनेसद्ग मिजीयतइति
सनमम्ने नेसत्त्वञ्च मः मनुष्यधर्मविपरीतो हि देवताधर्मः। अनेश्वर्यान्मनुष्याणामश्वर्याद्धि देवतानां। नत्स्व
चमिति। यतो मेदनाच्छिस्मबोनिसमाजीयते॥ सू॥ इतरेतरजन्मानो भवंति। इतरेतरप्रकृतयो देवाएश्वर्यान्
न मिनुष्याणामिदंशक्रिरत्नेश्वर्यान्। मनुष्याणां हि पिता पुत्रं जनयती तिपिताप्रकृतिः। नतु नरिक्षत्र्वं पितुः
पितरं जनयति। देवानां त्वग्नेः सूर्यो जायते। एवमग्निः प्रसवतीति हि विज्ञायते। तस्मात्सूर्यस्याग्निः प्रकृतिः। सूर्या
त्वग्निः सायं जायते तस्मादग्नेः सूर्यः प्रकृतिः। अदितेर्दक्षो दक्षाददितिरिति। अथ यान्नमपि को ज्ञारद्वंद्वं
द्वःबलादिरन्नमस्यमानो ऽपिदिस्येवमादि। सएव सर्वथा यथवित्तो देवताधर्मः। तासामात्मसाम्महाभाग्यस्य। तत्र
वेससशान्कमध्यवसातुं। यथा मनुष्याणामाग्नेतथाऽस्वाः रदतस्येव देवतानामपीति। तस्माद्दोषानुपपत्तिरत। ११

गंतुत्वादेवानां वादीनामिति। अथ किमर्थमीश्वराः सतो देवताः जायंतइति। कर्मजन्मानः कर्मफलसिद्ध्येलोक
स्याग्निवायुसूर्याः जायंते। नह्येते ऽजन्मनेलोकस्य कर्मफलसिद्धिः स्यात्। विद्यमानमपि वेश्वर्यमैश्वर्यं वानेन
प्रख्यातिमियात्। इदि तत्समर्थमप्रततोऽसि तस्मादैश्वर्यप्रख्यापनाय जायंते। कर्मफलसिद्ध्यालोकमनुजिघृ
क्षेनाउताउतजायंते। आत्मजन्मानः यो सावेकआत्मा बहुधा स्तूयतइत्युपाक्तः सर्वमूर्तिष्वितोउपरतसर्वमू
र्तिः प्रलये भावाख्यः स्वात्मन्यवस्थितः सर्गकाले चोत्थानेविषमजगज्ज्ञातुं विभजति। तस्माज्जायंतइत्यात्मजन्मानत्व
कएवतस्मान्जायतइति वेत्सि। सर्वं तस्माज्जायते। नकामकारेण। देवास्तु नमात्मानं पश्यतो योगेनतनत्व
कामकारतो जायंते। किमर्थं जन्म। यदेवाभिध्यानो संकल्पात्तु विधादिकर्मा तु। रूपं यथाकालमात्मनः कार्य
कारणप्रसयते तदेतेषां जन्म। तदनीश्वराणामात्मि। यतनश्चेश्वराणां तस्माद्यात्मनस्त्वेकस्मादेवधा
२। यिस्त्वात्मेवैषां रथो भवत्यात्माश्च आत्मायुधमात्मेषव आत्मा सर्वं देवस्य देवस्य। तत्र यदुक्तमश्वादीनिम
त्वानिआहरथ प्रभृतीनि वइत्यपदेवता इत्येतदयुक्तं। देवताएवेमाः रथादिरूपेणाहि देवतैवात्मा
नं विभज्य सहत्यिति। मेदेनरथादिसाध्यमर्थं साधयति। सा तद्रूपा सती रथादिरूपा स्तूयते। सा वस्तुति
समवेतमर्थमाशास्ते स्तोतुस्तेनैव रूपेणसाधयितुमलमिति। तस्मान्महाभाग्याद्देवताया एकस्यात्मापिबहु

१२ निनामधेयानि। तासामेवनिर्वचनमग्न्यादीनांमाहाभाग्यादेकस्ययोगात्तानमनेकधाविभुर्देवतानांऽनेक मे
स्याः प्रतिविकारंनामधेयप्रतिलंभात्तेनेवरूपेण धारयंस्तान्नानिमित्तकामऋषिर्यस्यांदेवतायामार्थ
पत्यमिच्छन्स्तुतिं प्रयुंक्ते तस्यतत्फलस्य ऽधायानः॥ तस्मात्समग्रे कोऽग्निरिति अथवा स्तुतिसंक्रमम्
येन चतुर्दशो ध्यायेपततंसंयोगात्कृत्स्नं लिंगमेतद् इत्यत्रपुनः प्रतिसमाधास्यामहे। ८॥ द्वादशस्य प्रथमःपा
दः समाप्तः॥ १॥ तिस्रएवदेवताइतिनैरुक्ताः। इतिउपोद्घातः॥ सेयादेवतोपदरीत्सविकारे वर्तमानेपुन
मऋषिर्यस्यामिसेवमादिमंत्रलिंगादेवतापुंके तत्पुनरदेवतात्वादग्न्यादीनांमानोदिवेवरूणो आर्यमे से
वमादिकं प्राहत्यमानमयदृष्ट्वानमंमिते सेवमादिनाऽग्निर्ममाहाभाग्यादेवताया एक आत्मा वहुधा स्तूयत
इ सेवमादिनापुरुषएवेदंसर्वंयद्भूतंयच्चभव्यं सेवमादिभिर्मंत्रवाक्यैः। अथातोविभूतियोगप्रकृतिवसं
सेवमादिमग्रात्मनोमः एवाइंद्रएषप्रजापतिरिसेवमादिमग्न्यादीनामामर्थ्यप्रत्यक्षमन्यविसंयोग
त्तेवेदंसर्वंदिसेकात्मप्रत्ये। आत्मविरोगामात्मस्तुपतातविशिष्टभावनानामामन्यशरीरस्यानामात्मस्वय
मेवेदंसर्वमनुवर्त्यनामात्मार्थः सर्वोवेदोमात्रस्तवांबाकानतदात्मनोनघातिरिक्तमविद्योपमतिसत्यो १२
वायदभिधानमभिरध्यात्। एवंचपुनरनुपक्रमःपुरुषार्थलब्धमयमानश्रेणीफलदस्यानीयेनकेवलेना

स्तुतिः। अयएवससर्जादौतास्त्रीर्दिनवाकिरतादंइममवदैंमंस्त्वर्यकोटिसमस्तमनतिलितः॥

द्वि यिपतेननतत्वावधानेऽधिदेवनाध्यात्मतानंकिंविंदुपत्रपृथगात्मनोदेवताःप्रश्नतः॥परिच्छिन्नफलानि
प्राप्यस्याधिपतेप्रकुतुप्रमाणसपूर्वजन्मादिघावासिनानःकरणस्याभिर्व्यनकुलिमेतद्यांविभ्रमेनार्थ
वादविचारसेनपथाग्रहंपृथग्विदेवताःप्रकाशते।तदुक्तं।अथयोन्यांदेवतामुपास्तेऽन्योसावन्योहम
स्मीतिनसवेदेति।तत्कुतात्मपाजीस्वेयास्वदेवपाजीवेसात्मपाजीतिह।अयात्रदेवंप्रलदेवतास्वस
मूलमेकात्ममात्मसात्माविदः।प्रत्यवभासते।यावदभिधानंतुपातिकान्प्रतिविंविमात्रत्वानाद्। प
व तो विभिद्यतेनत्रैरूप्यात्तत्संभासते।अतरदमुच्यते।तिस्रएवदेवताइतिनैरुक्ताइतिसंख्या।
एवेसवधारणमितरोपसंग्रहदेष्याकतमास्ताइति॥ ॥अग्निःपृथिवीस्थानोवायुर्वेन्द्रोवांतरिक्षस्थानः
सूर्योद्युस्थानः।कयोपपत्याविलदपरिज्ञानं॥ स्थानमेदात्तत्सत्त्वलिंगरन्यादर्शनात्।लिंगंत्रिधा
हिभवति।विश्वकर्मा सृजतिछंदः वन्हादिरोंघवी अभवृहितीपः नतीपः पितामातातोषधीनामपांग
र्भमदधात्पुरुत्रेत्यत्र।अजस्यनाभावध्येकमर्पितमिसस्मार्थदर्शनात्।प्रजापतिर्वैश्रीनमहिम्नः सृजता
ग्निंवायुंसूर्यमिति।प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेभ्योभितप्तेभ्योरसान्प्रावृहदग्निंपृथिव्याःवायुमंतरिक्षात्सू
र्यंदिवइति।अग्निःपृथिवीस्थानोवायुर्वेन्द्रोवांतरिक्षस्थानःसूर्योद्युस्थानइतितिस्रइतिप्रश्नतः स्व

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१३ स्वरूपग्रहणात्स्यान्मेदं न्वित्वे हेतुमुपसंहरति । कुतो नियमोऽस्मादीनां पृथिव्यादिषु नियमेऽप्यः प
थिव्यादिजलानलावरणात्मागतं मम वर्त्मः ॥ अं नरिष्वमसि जलानलावरणात्मा वायुगतं मम वर्त्मः ॥ योऽरसिन
लानलावरणात्मादिसंगतं मम वर्त्मः ॥ इत्येवमादि श्रौतनिगमेऽप्य । वायुर्वे ध्रौवेनि निमेकस्मप यो पवव नाबे
नौ गतो । उताभिन्नेयो निधेनेरिति । कुतश्च संदेहः । उभयथाहि द्रुसिद्धिः । इसमिथा नैवाणोमेदे इ होगो
रभ्वइ निपथामिधानमेदपि वेकार्थताद्दृष्टः हलः नरः पालिरि निमथ्या । अतो युक्तः संवादर्शयाति
कपर्हनाव इरोधः । अर्थमेदेपि तेषां मावेसनिधानानि नावसो देवनाः । असमृ नगवार्थस्य स्वसिद्धोत
वर्तिविनश्च निस एवदेवनाद्विमतितानेवनः कुतो नाभि इष्टाइयोरर्थमेदः ॥ मेदेहि प्रतितान्निः सा
न । अपिवमेदे अभिधेनैकवचनेन निरपेक्षदं नरिष्वस्यानइति । अभिधानमात्रेमिन्नपामिधेयस
वोमेदे अनरिष्वमस्याभिनमिलुपपत्तेः ॥ व अकवचनो त्रि शेषोः नरिष्वस्यानशब्देनाभिधेयामिले
इनरथास्वंनरिक्षस्यानोत्सवमल । दृष्टोर्विश्वास्योरपिव । वायवा यादिहत्वीनेत्रवायोः प्राधान्य १३
मुनिपुरहस । तांनिरस्य नस्तोतानपानसंर्वयमुपलक्ष्यपेइत्वसोमस्याक्षवेसख्युगुरंगुरुष इसेतांस
आत्मामिद्रयपरहस तांनिरस्य नस्तांसामपानसंवयमुपलक्ष्यपेइत्वसोमस्या । वेसख्युगुरंगुरुष इसेत

सि अन्त्समिन्द्रायपायस्यानुष्टुभं इत्यायतानि निनान्येवं इशाखान प्रत्यमिमदं चेतो मद अमा
स्मो मदपानं संभवनोति प्रतीसप्तगुशाइसंइशाहसमानार्थनां इदमेव भाष्ये अमृष्यमाणो वायुशाहसमा अ
पां नरेवात्रिमपर्णावरत्वाहिनमारिपत्राहनमसीमध्यमादेवमवस्थितिः । उत्तरमपिवचमुजल
रविगमंतस्यैःपरावदनोमुपोद्धतन । देशस्मादेवसूक्तादसं इसवादोर्दथा । नसोनविदस्मेत । नथाएतम
मिहेवमुरितिवायुशाहसंइ विशेषणत्वे । यतीसरंरमुधानत्वोन्मुक्तस्वरंइरुपाद्यः । नस्मादवाम
स्मनधमपर्णावत्वतनावेनौशाद्विलि । सतपिमुपर्णावरवनत्वेमुख्यनरः संदेहोमपअमरिरबाहेन
नथावायुवरुणरुद्राद्दिभिःतन्नुनः । नथानिगमेदृश्यनात । साप्रथमसंतानिर्विश्ववारासप्रथमो
वरुणो मित्रो अग्निः ॥ सप्रथमोवृहस्पतिश्चिकित्वांस्तस्मा इन्द्रायसुतमाजुहोतस्वाहा । साप्रथमा संस्कृति
रोसेनलिंगुक्तामंत्रितोदेवनमंत्रेपोमअमोवरुणो मित्रोग्निस्तस्माइंद्रायसुतमाजुहोतेति [illegible] निवरुण
दीनतुक्रमोविशेषनभूतार्थनेनेइशादेनसंप्रदानेनसंवध्यते । नस्मिमअमायेन्द्रायेति । नस्मान्नं प्रदानेन
सामानाधिकरण्यमंत्रोतेमथमशब्दे इन्द्र इमोमुख्यनरः संवंधइति गम्यते । नथामअमस्यज्योतिषो
मुख्यः संवंधइंद्रशब्देन नक्षेनरयोरपिपार्थिवो नमयोरग्निरूपिशब्दाभ्यां प्रसिद्धतरत्वात्संवध्यते । नन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सति च गौणमुख्ययोः मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः इत्यभिधानेन प्रसिद्धतरसंबन्धेन पार्थस्य ज्योतिष्टोमपदेन ग्रहः क्रियते । जातवेदः प्रभृतिभिः तथा
तमस्य स्वरूपग्राहकेन उपदेशः क्रियते न सवितृत्वेन गतप्रभृतिभिः ?

१४ येन रेजो न वेदः प्रभृतिभिरिति । कस्मात्पुनरसमवायसंख्याद्येनोपदेशः क्रियते पार्थिवो ग्नमयो रेके केने
ति । मध्यमस्याहितो कर्मत्वान्नो विशुद्धप्रयोगः । नयोरनिसद्दिनं एको विशुद्धरखः । निसद्दिनं स्तुवाघ्राखः
त्वोऽहित्यपञ्चसप्तः । नत्वर्थं नामविज्ञापिस्यान्निर्वृमिमानिमोदेवनाः कर्मान्मभिरेव समेलप्रस्तन एवो
पदिष्टः सुरिनो वायुर्मध्यमानहरति गृह्णात्येन कर्मात्मनः पञ्चमस्थानमुदिस्य प्रयुक्त्वत्वाद्युभिधान
स्मृत्युप्लात्तं ग्रभिधानस्तु देवे साहः । एवंतु अर्थं हतं न विद्यते । अनुपरनक्रियापादरनाच मध्यमस्व
प्रारोन कर्मत्वमाहुनरज्योतिर्दर्शितामह्येविष्यति । पुनर्नवेदृवादे नमुखः संबंधः पादह्ययि नोमविष्य
नीतुमयदुक्तं । ताह्यद्वैतौलरिक्षस्थानाइति । ननु पार्थिवो ग्नमयोहितो कर्मत्वात्तो यथामध्यस्थानस्य
नस्याद्दत्तयोम मध्यमस्याभिधानं द्वेन काविति । आह । यदिदमभिधानवद्गुणमानवेदितिमध्यानरः संवमा
हि त्रित्वेऽसत्वेन तस्विंद्यनमिष्टुवन्ति । तासांमाहाम्यादेकस्याग्निव्रतिनामधेयानि भवंति । तासा
मेवानिलत्वमग्न्यादीनां महाभाग्याद्दर्शं योगादर्शकान्माननमनेकधा विकुर्वतीनामेकैकस्याः प्रतिपिकारं
जातवेदो वैश्वानरो वसतो रुद्रो ग्न्यिनो । उषा इसे वमादीनि बहूनि नामधेयानि भवंति । प्रतिस्थानं स्व १४
प्रकृतसमेनादंकामिवरे कर्तृनगहनिसासारंवनेत्ति । अपि वा केवलं पृथक्त्वात् । अपि चैवं विकर

णधर्मित्वाद् भिन्नप्रकृतीनां बहूनामनान्यादि ... मात्मानमेकं कुर्वतीनामेवानेककर्मतो माषवन्मर्म वि
हेतुकानामधेयत्वाः स्यान् । कोह्यनाः । यथा होताध्वर्युर्ब्रह्मोद्गातेत्येकस्य सतः । कुंडपायिनामय
यने । नहिसमवोदश्चैः । न एतेचवकरव्दैवमेकुर्वते । तेषांचड्द्धेउद्गातंपठमानकर्मकुर्वते । तैकं कु
र्वीणस्य द्रव्यभवति । यथा तैरकारकलापकपावकारदचस्तेनदर्शितेन यदीति । न किंचिद्वद्गौणम
भिधानं । संविज्ञानपदस्त्वेवाग्न्यादीनांसंज्ञाशब्दानां तेषांकारकादिशब्दैरवहितोयदृश्यनवमाहितम्
नेपमानितान्यादीन् जहति । कारकादिशब्दाश्चक्रादिप्रयोगसमवेनेन देवकारकादीन्जहति । एवमेतद्गौ
णत्वहमिधानामदस्तोऽतं अपि वा कर्म पृथक्त्वादिति । अपि वा पर्याययुनदयादिचाकम्यनीयानद्रुपप
वै न एकस्या अपि बहूनामनेति नु । अपि वा पृथग्वेदवश्व पृथग्विक्षुततेम नेति । अपि वैव यथोक्तं मनेके न
स्या महाभाग्यात्मकं पृथक्त्वाद्बहूनामता । अपि वा पृथक् पृथगासंतमिश्रात्रवोसमिकेनने दृष्टुरि
ति पातिकाश्रहः पृथग्विक्षुतयोभवंतीति । पुनरेतनुपातिकाआह्रिति । अपि महोहि स्तुति निवद्धे
भवत्यभिधाननियमश्चेति । अधियत्नमितिश्चास्त्वेवं । पृथग्विक्षुतयोन वर्तीति । हीतिहेतोः यस्मात्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१५ यत्र पृथगस्मादीनां स्तनयोर्भवतीति । पृथगग्नेरग्नीमीलत्येवमादयः । पृथग्जातवेदसो वह्नेर्लिङ्गं सूक्तस्य
नूतने जातवेदसमिति ॥ पृथग्गिरः स्महारिसां । पृथग्वायोर्निष्पुद्गिः । पृथक्सूक्तस्य हारिद्रः । पृथक्सोमस्तोमिः
श्रत्नीमिर्मे मितस्य सां स्तुतिमवदारेवगायध्विमं । तदनुपपत्त्वेव यदा यद्वद्वनत्वे तेषां तेवपं स्तुतिनिप
मा सत्वपामः ॥ पृथक्पृथगग्निर्वैश्वानरः अप्नवपदिति ॥ सू ॥ तथाभिधानानि । यथा वहिस्तुतिर्भेदानुसमे
दः एवमेवाभिधानभेदाद्भि वेदमेदोपि भवितुमर्हति । प्रसिद्धतरश्चैवं लोके प्रसभिधानमर्थभेदहेतुरिति
नवैकस्याने काभिधानता । तस्मात्पृथक्पृथगग्निजातवेदोवैश्वानरादिशब्दानामभिधेयाइति स्थितिः ॥ सू
निश्चेवमभिधानभेदहेतुरिति समानार्थता हेत्वोरितिवेत्र । विभावयाभिधाननियमदर्शनात् । आग्नेयम
ष्टाकपालं निर्वपेदित्येतेनवाभिधानवोपने । तेनैव निर्वपत्पादरवसमापने । तस्मादसमानार्थतेति । सू ॥
यथा एततत् । यस्तु नरेतदुक्तं कर्मपृथक्स्त्वादिति । अनेकानि कर्माणि हृष्टान्तः हि भूतानि भेदानुप्रतिक
र्मभेदः । सा च पृथक्त्वादिभिन्नसामाह । माण्वादिसाध्यादि तात्पृथक्त्वेहेतुन्नप्रत्युक्तः । हृष्टएवहि धाहि १५
कर्त्वेप्रत्यभिधानमर्थभेदहेतुः । न हि कमेकत्वं नासेव । तन्नास्तिगुणतः क्व ॥ सू ॥ तत्र व्यानेकत्वे

वसंयोगेकत्वेवोपेक्षितव्यं । तत्रनास्मिन्पृथक्त्वे सतिसव्यानेकत्वे संयोगेकत्वंचोपपत्तितः रहितव्यं । तत्रदृष्टं
तः ॥ यथा पृथिव्यां गुणाः परार्थे दैवादितिव्यानेकत्वं संयोगेकत्वेपि दृश्यते । सहव्यानेतयापकत्वं तेनैकत्वे
। पृथिवीगुणेषावकतोसहभावेन समानस्थानेनैकत्वेन कृद्गलेन गृह्यते । एवमुपरस्योरपिव्यानयोः एवं प्रकार
मेकत्वं संयोगेकत्वं वोपेक्षितव्यं । संयोगहेतुकं प्रकृत्यं संयोगेकत्वं संयोगानामाद्येनरोपकारित्वं सम
तकार्यतेसर्वः ॥ न तु पुनर्मित्रव्यानानामपि भवति । किमंगपुनः समानव्यानानामिति । यथा पृथिव्याः पञ्चमेन
वर्णाह्वादिसायं वसंयोगः ॥ कुर्वे । पृथिव्या यद्युतमे स्वकार्यारंभेपञ्चमवायाद्दसत्वमुपकारमपेक्षते
तदुक्तं । त्रयपलपंतिपृथिवीमनूपादिति । अग्निनावेतरस्यलोकस्यतदकुम्भं । अग्निर्वा इतोवृष्टिं समी
रयति । दिवं जिन्वं सग्रयद्गतिव । तदेवं प्रकारमेकत्वकार्यकत्वान्व्यानेकत्वाद्वानात्मेन प्रतिषिध्यते । नापि
समानकार्यतामभवति । पुरातेषामेवाभिसूयते । कः पुनरत्रानित्यजीमेदाभेदहेतुरिति । उच्यते । समानां
तामेदवादिनः आत्मविज्ञेनस्यपालेकः ॥ तदिहैतेस्वमतीविभक्ताभेदाभेदप्रक्तसर्वेति । किंतदिदं मंत्रार्थपुष्टिमाप्त
नमोदत्कृशः स्मंजसोदृष्टानेः । उच्यते । तत्रैतेनरागकृमिव । यथागत्वाभिसमेदां । एवं देवता अग्निरिति मेदा । नराइति भेदः ३
जातवेदा वैश्वानर इति भेदः । सर्वत्रैवसामान्यविशेषधर्मोद्देशः । पुनः । बहुव्यपेक्षातन्त्रागताश्चानतो
पेक्षोपरुद्धानुरागविशेषतः ॥ तत्रैवं सत्यात्मविदश्चात्मनित्वित्वनानात्वेगुणोत्कृतनदंगबंसंगमावे
एवमुत्तरयोरपिस्थानयोस्तयाकेत्यभेदोलोकाश्वलोकिनश्वेतिभेदः । २

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१६ नकात्स्न्येपि त्वेकमात्मानं पश्यंति। तथानानात्वेकत्वे नैरूकारांति त्रित्वेन थाद्वित्वैकत्वे यानिकानानात्वे एवमेषा
पिट मविरोधः। अस्ति हि शास्त्रार्थयोर्वतद्वेति वंकुवदोननकुत्र्यपेभयाऽन्यथानिरेकामांच मिंनुशाक्रिः। न
नुत्वाभाविकममिधानाभिधेयसंबंधमस्तनदेमप्रश्रव मानाभिधानाभिधेयो जहीनः। नहात्रेरभावा
त्संग्रसमासनशक्तिः। अपभासमानावभासमाननानाशक्तिमवधानमंत्रेणाविहन्यते। नतु समनुक्तं स्वपमप्यधी
नको विकल्पते। वैदिकानां पदवाक्यप्रमाणनामानामभावात्तु चापदुचोनात्म्य विवृतरूपमानिनः। वेदस्या निरूपक
सिनी मध्यस्थात्मा विहृद्वाध्यिपतविषयनिवतामर्थाभिधानशक्तिविपर्कासिनीमिवमनमानापरस्परतो वि
पर्यस्यते। नरंनस्सर्वथापिभेदाभेदवादेरैवृतासतत्वेपचाय्द्दैवकुप्रतिवकुवदोनप्रत्यानिकुपनपदन्
निरूपकेण त्मनोऽग्र्यर्थमनतत्वे तथानूलमंत्रेराविक्षिप्यते। तदुक्तं। तेत्रोपमार्थेन गुरुवर्त्मभवेत् लिहर्षेने
वैलक्षंत्रेण। नत्वेगुणुक्तेदंति। निष्ठितरूपत्वेनस्वस्वविवपे आत्मादेःपरकार्यतयाये कात्मैतेच्छा। तदंत
त्वाद्भावः तदुक्तं। पतेशवोनिवर्तंतइति। अथाकारांचिंतनेदेवतानां। आहा मा हा भा गा दे वतापाविक
रणद्वयमित्यादिपदत्रआकारे अथुतिपयमः। तन्वेश्वर्ययाघातात्मा हा भागा दे वतापारसेनघाहस
ते। तस्मादाकाराचिंतनेदेवतानामिनारमं। उच्यते। आरभ्यमेव। प्रकृतिसज्ञामनपेक्ष्य विकुरण १६
स्वेतद२ नामदेवतावर्मीनास्ति। तस्मात्प्रकृतिविंसतेदेवतायाः। अपिच। यत एवेश्वरादेवासतएवोमय

भाविताना। किमाकारवत्वेस्वभावो देवतायाः। अथवा निराकारवत्सुमितिमनत्वपरिता। नायविंसते। अगुणावादेर्यविंतावि
निरमविशेषेणपसद्रूपमस्याच्छिंनायाविषयउतवाकस्मिंश्चिद्वेकस्मिन्नसंदद्योर्वनविसतइति। इहनावदात्मविदामेक
स आत्मा प्रा ग्दिकारापन्नः। सन्मात्रउदस्तसमर्वोल्लतिः। सगसिद्धिसोरूपात्रसर्वोल्लतिस्तदेवमसावनाकृतिः। सर्वोल्लतिर्वेसना
स्परमूतो स्याच्छिंनायाऽत्मविसस्तः। अथपुनर्यदासावुपात्तत्रिसृणावस्थो नेरूक्तपथाभिमतमग्निवाकुसूर्यभावेवि
भर्तितदापि प्रससस्वादविषयत्वमस्याच्छिंनायाः। प्रसरसत्वान्नेषाममपौरुषविध्यस्यतसत्कोप्याकारांचिंतावि षयाभा
वादुदस्यतएव। अथपुनर्यांतिकानां यावदभिधानं देवतापक्षवादिनाम अग्निवाकुसूर्यादिभिधानानि प्रसक्तार्थाभि
धानसंबंधीनि। जानवे शेरदेदपजमात्रिप्रभृतीन्यप्रसक्तार्थाभिसंबंधीनि। शाहमात्रे प्रसक्तं। अभिधानानोलो
केदृष्टमाकृतिपदार्थत्वे अनाकारार्थवत्वेच। रदेशदीनोशाहानां मं त्रगतानां लोकिकेमनुष्यादिशदेवों यात्माका
रादिभिरभिधानवत्वेतुल्ये। नदेनदूवति। अप्रत्यक्षत्वाद्गुण्डाद्यभिधानानामर्थस्य किंतुरवत्मीरुद्रादिशाहःम
नुष्यादिशाह्ववदाकारवतार्थे नार्थवेनः। उतवास्यात्माकारादिशाहैवदनाकारेणैसेवमथमस्याच्छिंनायापानिक
पश्रोविषयः। अपिवाप्रथगेवसुरिस्यत एववातिरूपमादनंतरमिदमारु ... अथाकारचिंतनमिति। किमाकू
रस्यविंसते। किमस्तिउतनास्तीति। यद्यस्तिकीदृशः। इहद्विविधा आकारिता ...

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१७ [illegible] यो श्चेतनाश्चाचेतनाश्च। तत्र चेतना मनुष्यादयः अचेतनाश्च पाषाणाद
यः। तैश्चेन्न भवति। किमस्मीन् मनुष्यादिवच्चेतना उत पाषाणादिवदचेतना इत्यस्मादिमास्येव स्तुपो हृतसंज्ञायः। तस्तु
दासायपश्च: परिगृह्यते। ॥ पुरुषविधाः स्युरित्येकमिति। मंत्रप्रसमयमस्तित्वे देवतायाः आस्तु पगतं। यत्कामऋषिर्यस्यां दे
वतायामार्थपत्यमिच्छन्स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्दैवतः स मंत्रो भवतीति। सति हि देवतास्तित्वे तद्देवतत्वं मंत्रस्य। यदि देवता काचिदपि न स्यात् स एव भवितुमर्ह
मतद्दैवतः स मंत्रो भवतीति। सति हि देवतास्तित्वे तद्देवतत्वं मंत्रस्य। यदि देवता काचिन्न स्यात् कस्य स्तुतिं पुरुषविधाः स्युरित्येकं मंत्रेषु
र्हति। अस्ति वेदं पौरुषविध्यं मंत्रेषु देवतासंविज्ञानपरं संवंधीति। यत उच्यते। पुरुषविधाः स्युरित्येके मंत्रेषु
दर्शने इति वाक्यशेषः। पुरुष विधाः पुरुषप्रकाराः। पुरुषविग्रहा इत्यर्थः। को त्र हेतुः। चेतनावद्धि स्तुतयो भ उत्तरस्य आर्थ
वंति। हि शब्दो हेत्वर्थः। यस्माच्चेतनावन्निव स्तुतयो मंत्राणामभिधायका भवंति। पूर्वांश्च निर्मत्वर्थे तस्मात्पुरुषा
वंति। हि शब्दो हेत्वर्थः। यस्माच्चेतनावन्तो मंत्राभिधायका इति प्रवादी नामस्ति। तनास्ति। ननु ते विवर्तक्षमा आ
कारविग्रहा इति। ननु चेतनस्य पुरुषाकारविग्रहाः प्रविगवादी नामस्ति। ततास्ति। नतु ते विवक्षमा आ
आसन्नचेतना लोके प्रियस्य हिताहितविवेकलक्षणां विशिष्टसंविज्ञानेन भवन्ति तदपि हि स्तुवन्ति निश्चे
तनो पि मिति। एवमेते चगवादयः सस्पि चेतनवैश्चास चेतनत्वाच्च विद्युद्भक्ष्यन्ते। तलोकालोकात् निवि
तायते। तस्मात् चेतनात्वो पेक्ष्यंते। पुरुषस्तुवदेतैश्चयन्ते। वेदलोकालोके। यस्मैनामन्त त्वमीमती ति॥ १७
तस्य: हिताहितपरिज्ञाता सौ रुषविध्यस्य च सिलाघ पिषितत्वादन पेक्ष्य सामान्ये विशिष्टचेतनः पुरुषो

धेयमस्कातिंकारणं भवतितत्र

है॥ःवधतकृतानं तेः

नियम्यते। यथैव चेतयमाना अर्था पुरुषाः स्तूयंते तथैव देवता आदि: तस्मात्पुरुषविधाः स्युरिस्युपपन्नं। तथापि
चानानि। यच्चैव पौरुषविध्यमुपपद्यते। चेतनावत्स्वः शब्दः स्तुतिभिस्तत्स्तुतिताः कारणं भवंति। तथैव संवादस्त्के
र्थः सूपदरस्परमभिधानानि उत्तरस्तु क्रम संवदन्ति परस्परं ततः। कपायुमीयादिषु क्रुतस्त्वमिंद्र से चमादितिस्त
त्पौरुषविध्यं देवतानां आख्यापयदो हेतुः पौरुषविध्यं देवतानां पौरुषविधिकैरंगैः संस्तूयंते। पौरुषविधत्वेया
संगानितैः संस्तूयंते। तद्यथा। अष्टा तरङ्गस्थविरस्य वाङ्गस्य संगृभ्णाम यथावन्कादिते। ॥ उरुं नो हि ना श्रों यो
रा ऋष्टिगुर्वेंद्री। एकादशौ ह्यामेंद्रस्य पत्नो वेपायापाया: उरुलोकं वितीलं यत्तम स्मा तन्तुते षिश्च ऋतुनयसि स्वे
र्द नमुक्तनेतन कर्मणा गच्छतां। गमता तुग्रहे चक्रे से। स्वर्वन्नोति: श्रादिससमानेष्व कार्येन लोके। अभयेस्त्वमित्यसमप
तायः। तस्मात् नवनयमिंद्रस्यश्चावेतारंवयोः शत्रूणां स्थविरस्य महतः हृदं तोमहं तोतारणो श्राश्वयत्नीयोनिस्स गाकुरे:॥
कृपस्वेयाम उपनिष्ठेमे सेत्तदाशास्महे। यत्संगृभ्णाम यथावन्कादिरत्न इत्याख्यानेः शेषः। एवमस्मिन्मंत्रे देवता
क्रमुच्छिक्तेवेवहरर्शोनात्स्तुसस्सैन्द्रस्य पौरुषविध्यं। अन्यदपि हि वितथाभिधानतो मंत्रपौरुष्या वसस्मात्पर्यवसंग
णां सवेषां शास्त्रस्य चतरदर्थलक्षणान्तः समनुस्मादिस वतमेव र्थं। पौरुषविध्यं देवतानामिति ॥ अथापयम
मयरो हेतुः पौरुषविधैर्देवतानां पौरुषविधिकैः द्रव्यसंयोगैः तद्यथा। आदाम्यो हरिस्यामिंद्र याहि। कल्याणीर्जाया

१८ पुरलंगृहे ते ॥५॥ आह यां मे घ स्तः। गृत्समद ऋषिः। ऐंद्री त्रिष्टुप्। हे भगवन्निंद्र यदि तावन्नवद्यां हरी सम्मिहितौ
ततस्तावेव रथे युक्त्वा तावागमयाहि। अथ चत्वारः ततस्तैः। अथ षड्ततस्तैः। अथाष्टौ ततस्तैः। अथ दशानेन
तैरयाहि। इदं सोमदेयं सोमपानकर्मं प्रतिदिमिसेवं जुमहे। कायं सुतः सोमो मिश्रुतनकार्थं स त्वं हे सुमख सुष
तमां नरा केन विन्न मृधः संग्रामं कार्षीः। आविलं वितमोगच्छे समिश्राय ॥५॥ आ पाः सोमि शिगावत्। विश्वामित्र
स्यार्षं। त्रिष्टुप्। हरियोजनस्य ऽनुवाक्याहे भगवन्निंद्र पीतवानसि सोममेतस्मिन्काले इति सर्वं पुनरस्य गृहं प्रयाहि
यस्मात्तव केसालीजो यान इद्हृत्तश्वरथस्य निधानेर्थमताला। विमोचनं च वाजिनः जित्वा संग्राममागतस्य।
इ मि ला वतं। अस्मदपिशुरां वपश्तपती दं तनस्ता वं तव गृहे वमते। तस्मात्पुनरस्त्वं प्रयाहि। एवमेनयोर्मंत्रयो
हरिग्रहणाये रथामि संबंधा सोऽरुष्विष्णुमिं इमा। तथापोरुषविधे प्रतिसंबंधो जायाहिमिरत्ति। आप्यायमम
परो हेतुः पौरुषविधेकनम ॥ पौरुषविधिकैः कर्मभिः संस्तूयते देवता। तद्यथा। अंद्रीदं पिवद्वक्षिप्तं स्यः
आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवं ॥५॥ इदं हविर्मंपीठनस्य। अग्निप्रुतो नाम स्तुरप्रुत्स्य स्यार्थं विशुद्धेत्तः। हे मघवन्निंद्र इद
हविरत्मादिकं तु मंदानं मन साः स्मा निः तिरस्तं स्वं निर्वपणदो संस्कारकाले। तद्दितं त्वीहि समन्याइ प्रतिगृह्ला १८
ण। अपि तु मंत्रस्य दं मे वायं सुतो मिश्रुतः सोमः। अपिबा हे मघवन्स्त्व दर्थमेव पशुरोऽगः पश्या। सस्य

स सोम स्य ... नस्य आ हि॥ पिब च। त्वमेवाभिनिनोष ॥५॥ आ श्रुत्कर्ण श्रुधी हवं नरं मधुच्छंदा गायत्री। आश्रु स
त्कर्ण इति। श्रोतारो यस्य कर्णौ स श्रुत्कर्णः सर्वस्य व्यवहारस्य अवश्यं श्रुत्कर्णः। तस्य संबोधनं हे श्रुत्कर्ण। आमितु
स्तेन श्रुधि गृणु त्वमाह्वानमस्माकं श्रुत्वा चतुर्विध ... नास्मा किं ... हृदयेन। किंच
हे भगवन्निंद्र मम इमं स्तोमे सु ... त्वं सु अस्मत्सो प्रसादन स्य पुनः पुनरपि तुवेनः ... श्रुतुमं नरंवृ
लामिसर्थः। एवमनयोर्मंत्रयो रध्याय गृहीति। आमंत्रणपूर्वकादनश्रवणपूर्वको विनियोगः। सनसंमवृ त्य
रुषविद्धेः। नहि गतादयो ... गृहीसुकाः किं विस्त्वयद्यते। तस्मात्कार्यकारणसन्निवेशो मनुष्यवद्देवतानां॥
कार्यकारणापेसंबविज्ञानं। तदेवमेते स्तोमं इद्दर्शने यः शिष्यतं पौरुषविधोमंत्र देवतानामिति ॥५॥ आपुरुष
विधास्पुरिसपरां दर्शनमिति वाक्यशेषः। तदुक्तं। अपौरुषमोऽतिषश्च मिश्रीभाव कर्मलोवर्षकर्म ज्ञापने।
नो तओपमार्थे तपुरुषवल्मवंतीति विज्ञापते। ततक्रीतं तदुत्तिमदेवासुरमिति तत्वैपुरुषस्य इति। अपिवेतदुक्त
मेव। अपितु यदप्यदेवानां किंचिदपुरुषविधं अपुरुषप्रकारं तदिसर्थः। तद्यथा। अग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी
वंद्रमा इति। प्रसस्त तएतान्यपुरुषप्रकाराणीति। एतेषामतो अस्थापुपगमे हेतुत्वानि स्यात्। तदेतानि हि
तस्मात् पुरुषविधा अग्न्यादयः तस्मात्मात्कान्प्रत्यक्षदर्शनात् अपुरुषविधाः॥ नहि मनुष्यत्वेतुल्ये केचित्कारि

हरितेभिः सोमसंसर्गाद्धरितवर्णैः रासभैः रासभैः

१६ गात्रके विदनाकारित इति। तथैव देवदत्तानामपि हि न्यायः॥ तस्माद्दुरुषविधा इति। यथोक्तेनैतेनाह्रि
रुतनयोभवंतीसदेवेननान्यथैवं सूर्यतेयथा प्रभृतीमोषविधयर्थता इति। तस्माद्वेतेनावदस्तु इति मत्वं अहेतुः
योरुषविधं इवतानामदेवनेषयस्यादित्युवेतनावस्तुतेदं छत्वादिति। यथा एतं योरुषविधिके रौ॥ संरूपं
तद्दूसद्मयहेतुः॥ अमिवरितत्वात्। अवेतनेषुयेनद्भवति। तेयथायावस्तुति॥ ७॥ एतेनवदंतिमाशते। अत्रैद
स्मा र्थं जगती ग्रावस्तुतिः॥ एतेन ग्रावाणः अभिषव कर्मकर्तृत्वावदंति। कथं शालवत्तेनामिवनहस्वत्स हस्ताभि
वशाद्दगत्स्यामि प्रायममिकेदंति। आहूयंतिसोमपान्नागत्छतास्मामिरभिषुतं सोमं पानुमिति। तेत्रेयेयंवि
छीमाभिः ग्रावभिः मेनयासुतःसोमः तत्क्रियया एतेषु स्तनः सोमनस्य कर्मणः कर्तारः हेतुश्चित्सूर्वे हेतुरयो
मैत्रुव्य हेतु र्वी। पूर्वे प्रथमतरं हविरेतत्सोमाख्यं अघमदती यं आशानम् अनुनि॥ अभिवदेतो मदसं योगमात्रम
शनेनुपवर्यते। ग्रावा॥ तस्माद्यो रुषविधामिति। नहि ग्रावाणां यथाभूतानामस्यानिसंनितनसंयोगेनवरूपते॥
तदिदंशदीनामयथाभूतेवाकृत्युक्तादिमित्युनिस्मात्। तस्माद्देहेतुरयं यसौ रुषविधिके रौ॥८॥ संरूपं
येतदृति। तस्माद्दुरुषविधाः॥ यथोक्तेनत्सोरुषविधिके इयसंयोगेरिति। एतदादिनादशनेन अंपवारिते॥ १६
रूपकमात्रमिसर्थः॥ तथैव शास्त्रादिकल्पनाद्दव्यानिवारितान्यावप्रत्नतिष्ठतसंभवति। रूपकमात्रं रूपमर्थं

संकल्पनो वाह्यादिकायेसिद्धिः॥ एवं हरिरश्वजायादि स्तुतयो रूपकमात्रमिति। अपिच। सुरथं रथं दुदुजेसिं
सिंधुरश्विनमिति नदी स्तुतिः॥ तवानां स्तुतौ यथाभूतार्थस्तो ववनिर्दश्त। असंभवात्। कथमसंभवः। तत्तुद
कात्मिकाया नद्या वहं सारये वस्यानसंभवति॥ ८॥ सुरथं रथशिनः। सिंधुः क्षिप्रामद्विपमेय संयुज्ञतामयमा
र्वजा। आगतीनदीस्तुतिः॥ सुरथं सुखहेतुं सो सारथ्यं रं हं लघुदकं सुखवतीसिंधुर्नदीअश्विनं अश्वनेनवा
पानेन तदहं तं उदकरथं तेन ताजमन्सनिवत् संभक्तवतीउत्सादितवतीअस्मिन्नाजे। आवते संग्रामे। यते।
यतो गच्छति नतन्नतोडी सादिहा अत्रैअभिनिष्पादयतीसर्थः। यस्मात् तावमुदकरथो जमभिनिष्पादयति
तस्मान्नसमहान्महिमामाह भागयं यनस्यते स्तूयते सोनुभिः। अदहस्य अनुपदस्यस्य यथासः स्वायस
कीर्तैः विरप्तिनः। विरयलशीलस्यादकारिणः इसर्थः। रथमिवाश्विनमितिकेचित्। तदेवमादिषु संभ
वानुत्यार्थकल्पना यः सर्वत्र रूपकप्रवादाः स्तुतयः स्तु येत्स्तुः। यथोक्ते नत्सो रुषविधिकेः कर्मभिरसे
तदपितादृशमेव हेतु श्वित्सूर्वे हविरयमाशतेति। अग्निशाक्तिकयमा ग्रावाणः स्तूयंते। नत्वपुनरग्रावाणां
यथाभूतत्वमतमस्ति। तस्मादिदमपि रूपकमेव। एतेनवदंतीसत्रव्याख्यातं। सू। अपिवोभयविधाः स्युः
उभयहेतुप्रमाणत्वात्। सू। अपिवा पुरुषविधानामेवसतां पृथिव्यादीनां कर्मात्मानएते स्युः॥ १४५ यथा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२० क्षितिजलादयः। परे त्वचिकित्सानाराः पुरुषविग्रहाः॥ एवमुभयोः पक्षयोरागमयोरनुग्रहः कृतो भविष्यति। सू। यथा यतो धी
यजमानस्य कर्मात्मा इदमेतेनाङ्गसंस्थाप्यते। इदमेतेनाङ्गमुपचीयत इति संस्तूयतेऽमुत्रास्मिन् लोके परेतीति विज्ञा
यते। एवमाम्नानसमयः भारते वाख्यानसमये एवमेव सिद्धान्तरसर्वः। पृथिवी त्वग्निरूपेण भारतीं नारायणश्रुत्या
यते। एव यास्मानमयः भारते वाख्यानसमय एव एवं सिद्धान्तः स्वर्धः। पुरुषरूपेणाग्निरूपेण च खाण्डवे दाहे सं
लीयमाने। अग्निश्च ब्राह्मणरूपेण वासुदेवार्जुनाभ्यां खाण्डवे यमाचे। पुरुषरूपेणाग्निरूपेण च खाण्डवे दाहे सं
वमादि। तदेतत्स्तुतिं प्रतिपद्यते। मन्त्रार्थदर्शनाद्देवतापौरुषविधमपौरुषविधं कर्माणां तानि पाविधी तिसमीम
यविधमेवेति। सर्वं वै तदुपपद्यते। महाभाग्यमस्ये भवन्तीक्वाम्यवदेवतानामस्मादमूर्तामूर्ता एकवाहि
भावकृत्वा वेति। यथानुवर्तमानामपरस्परं मन्त्रदृशः तथा तथा स्तुवन्ति। सर्वथैव दोषः। फलदर्शनात्प्रानाव
स्याद्दर्शनवदाख्यानरूपं परिदेवतानिन्दादिविधिवर्जी तं कामकारतेन रूपमवस्थितानां सामास्तुतिरेवन
निन्दा। उक्तं च। हन्तानन्निन्दास्तुतिरेव मासो देवानन्तर्गतः समागमिष्यत्रात्रेति। भक्तिमस्येव यथा वसतिनिन्दा
लोकेषु नयवद्यन्निगन्तिमतो न्याय इति। इति निरुक्तवृत्तौ द्वितीयः पादः॥ अथाकारचिन्तनमवधानाद्देवतानाम्
विकारस्य न विद्यते विविधमानदतु स्तुत्येव समर्थनस्य करोति॥१॥ तिस्र एव देवता इत्युक्तं पुरस्तादिति। यः २०
पुनरत्र विरोधो विवक्षितः स उच्यते। तासां भक्तिसाहचर्यं व्याख्यास्यामः॥ नासामेव तिसृणां भक्तिसाह

अस्यां वै जाते देवतापरे मन्त्रे भक्त्या साहचर्येण वा यथा देवताभ्यस्तेभ्यो वर्मार्थं भक्तिसाहचर्यमुच्यते।२
वर्यं। भक्तिश्च साहचर्यं च। भक्तिरलं तेनासाहचर्यमिति॥ लोकादीनामेवाग्न्यादिभिर्भजनं भक्तिः। सहचरभावश्च
साहचर्यं। तत्किमर्थमुच्यते। यथैव उच्यते नाहि कानि किं भक्तीनि इति तद्दुच्यते॥७॥ अथैतान्यग्निभक्तीनि अथेति
निविशेषाधिकारे। अग्निं भजन्ते अग्निना वा भजन्त इत्यग्निभक्तीनि। कतमानि। अयं लोकः इसेवमादीन्यग्निभक्तीनि सं
वर्गतव्यानीति॥७॥ सू। पैव देवगणाः समाम्नाताः प्रथमे स्थाने। तद्यथा। आग्नेयाः ग्रावाणः अभीशवः इत्ये
वमादीनि॥७॥ अग्नायी पृथिवी लेतिस्त्रियः॥ इला पृथिव्यग्नायीति क्रमेणावक्रमेण चैतान्नामानि तस्मान्नारभ्या
नात्मन्नित्रलक्षतस्तन्तथा पृथिवीति। तस्मात्प्रथममुच्यते। ततः पृथिव्याश्च यमं वै घातयेन तथैसापरोस्मादमि
वेयस्य। आग्नीमध्येति सो देवीरिस तेला भारत्याः पृथ्व्यानापाः अनन्तरं अथ माराः आनो यतं भारतीरूपमेति
लामनुयादिति कथं पृथिवीस्थानेति। उच्यते। अनुपातेषु सामर्थ्यात् भारत्यादि सैरस्वत्यां सरस्वतीमंत्र ट
इत्यत्र माध्यमिकदेवलक्षणाक्रमसाहसतः सामर्थ्यमुक्त्वा वसुसाहचर्यादिदेवलयोतवाग्निभक्तिरेवसाह
तद्दैः साहचर्यात्सरस्वती मध्यस्थाना आदित्यैः साहचर्याद्भारती द्युस्थानेति॥७॥ अथास्य कर्म॥ अथास्या
ग्नेः कर्म सह भावि। अनन्तरे तत्नागामि। यत्संयोगादस्य व्याप्तिः स्यादि आग्नेयम्पर्वमन्त्रो भवति॥७॥ वहनं च वह
विशामित्येवमादि दर्शि विशेषणकं तस्य तु यहो यस्य विषय पतत्वहार्षि निशेषके। प्रकाशादि कर्मेभ्यः प्रेष्ठ।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२१ ॥ अग्निकर्मैव न दिनि प्रत्नेपुनर्वचनमादरार्थं॥ आप्यानोपि यावान् कश्चिदकारादि। ॥ अथास्मिंस्त
विकादेवां॥ महाग्निस्तूयते। तद्यथा। इदः सोमः सेवमादयो मित्रस्य मावो प्रदर्शनाय संस्तवो हरणं॥ अग्ने४
पूर्वं निपाताद्देवता इदं पुरुषम्ता। ॥ अद्य इन्द्रश्च हान्युषद् इति। विश्वामित्रस्यार्षं। विराट् त्रुष्टुप्। आग्नेय
सोविनियोगः। हे भगवन् अग्ने त्वं इदं इन्द्रश्च देवा देवौ अस्पदान्युषः। दवतो हवींषि यजमानस्य तु रोले यजन्गृहे सुनव
यज्ञे नो अभिषुनवतः सोमे मृषं संग्राम मकुर्वां स्मां वेनराकेन वि स्मह से मपेयाय सोमपानार्थं प्रयमानि इन्द्रेन द
न्द्रस्मह। ॥ अग्नीषोमा विमृ मिति। सोमेन सहस्संस्तवः। गौतमस्यार्षं। अनुष्टुप्। यो॥ मासे अग्नीषोमस्या
नुवाक्या। हे अग्नीषोमा। प्रवामुच्येथे। इमं हवमाह्वानं मेमम शुश्रुतं। वृषणौ वर्षितारौ। अक्त्वा वागच्छतं। अ
प्रतिबोधितं गस्मै व प्रतिहर्यतौ। मयापूर्वं प्रेप्सितौ प्रतिकामयेथां। इन्द्रं सूक्तानि श्रोतुं। अक्त्वा वेमानि भवतं तं प्रजुषे इवं
हविर्दात्रे मम दःशुराविस्तर्थः॥ ॥ त्वं नो अग्ने वरुणस्येति। वरुणेन संस्तवः। वामदेवस्यार्षं। त्रिष्टुप्। अव्वन्दे
वि निपोगः। हे भगवन् अग्ने त्वमस्मान् पयाव द्विहान् जानानः भक्तामभेनदेति। वरुणस्य देवस्य योस्मान् प्रतिहे २१
ळः क्रोधः। तमपवेनावन्य यक्षमेणास्कवपासिसीष्ठाः॥ अपनय। प्रियः। पत्न्वं यजिष्ठः यष्टृतमः देवानां होतृतमो व
न्हितमः। वह्नितमः वोढृतमः अस्मद्दहविषां तत्त्वं पुनः शोशुचानः दीप्यमानः तेषु ने पुर्मेषु द्वेषांसि मुग्ध ॥

देवांसि द्वेषाणि प्रमुमुग्धि अस्मत् अस्मत्तः प्रमुमुग्धि मुंच अवनोजपेत्यर्थः। ॥ अग्नीपर्जन्यमस्ये। पर्जन्येन संस्तवः॥
भरद्वाजस्यार्षं। त्रिष्टुप्। हे अग्नीपर्जन्यौ प्रवामुच्येथे। अवतं आगच्छतं इमां श्रियं दे कर्मदत्ति। मेममश्रुस्म दे
अस्मिन् यज्ञे प्रहवोरस्माकं नौ सुष्टुतिं। शं मनामि मां श्रुति श्रोतुं। आगच्छतं श्रुत्वा इमां मितमनं अमरण्कं वजन
यत् जनयतु। गर्भमधत्तां। मे के जनयतु। नौ प्रवामे वं प्रति संवत्सरं प्रजावतीः प्रजासंपन्नाः इषो अन्नानि
अभिषुत्येन स्थिरस्यां घनं देहि। अस्मे अस्मभ्यमित्यर्थः॥ ॥ अग्ने देवां अनुनानामृतुभिः संस्तवः। भरद्वाजस्य
गायत्री अनुयाजे प्रतिविनियोगः। हे भगवन् अग्ने देवानिहास्माकं कर्मणा वह आह यज। आ इति देवान् सादय योनि
षु त्रिषु। स एवं त्रिषु। एतान्यथा कालं यज। अनुना प्रकारेण परिभूष सर्वतो देवयागेनालंकुरु वे तं यजमानस्य
नापि व वेनं सोमं कतुना सह॥ ॥ आग्नावेभ्ये व वह वि हविर्गृहणा इविरएव संप्रदानार्थं। याः स्वस्याः संस्तवेन
ग्नाविष्णोः संनि॥ ॥ अग्नाविष्णू सजोषसे माव। वामदेवस्यार्षं गायत्री आग्नावैष्णवे हवि विनियोगः४।
हे अग्नाविष्णू सजोषसौ। निसं सह जोषसौ। नि सं समान प्रीतिका प्रवामुच्येथे। एताः अस्मद्गिरः अस्मत्स्तुतयः३
वर्धन्तु वर्धयंतु युवां। द्युम्नै च समासो अस्मत्स्म प्रदेयैः द्युम्नैः यो तनवद्भिरन्नैर स्मद्यते रस्मात्र्य सायातं। ॥ नित्वहृ
सं लविकी संस्तवप्रमाद्दशान पीषु रामं डलाव यव प्रतिमा गेने नो यत इति दशानयः अस्मे द्दस्य स्वगारधां रह
दशातयासु। विद्यते। नेतित्रप्रतिषेधे कुशा श्लो ७ वचारणार्थः।२
सकृत्संस्तवे कीर

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२२ तथत्वात्तु सर्वोऽप्येकोऽपि हविष्यविनियुक्त्वाच्छास्त्रमप्यपातिनी ... विष्णोः संस्तविकी नास्ति। स्यादेतदत्र सं
स्तविकी। ननु देवतनयीत्यु। असंस्तवेन वा देवतानमीशापि हस्तुत्सर्गे द्योतयति। एवमेतन्नत्या नियुक्तमन्त्रियमन
इति। अथापपमपरउत्सर्गः ... अथाप्याग्नापौष्णं हविरेव न तु संस्तवः। तस्मिंस्तु हविषि किं तु पृथग्गेवाग्निः पृथक
पूषा च। तत्र तस्मिन्नीसत्वेऽग्निपूष्णोरेतां विभक्तस्तुतिमृचमुदाहरंति नेत्यत्र ... पूषा त्वेनेइति देव
शाचस्य अवेसो मामाम तस्यार्थ। त्रिष्टुप्पुनः करोमि समीनानुमंत्रलेनिविनियोगः। स प्रमीनउच्यते। पूषा भगवानादि
सः पथामधिपतिः स त्वामितो मनुष्यलोकाद्दिशिष्टकर्मकं नपथा ... यतु विद्वान् अन्यव हितेः तानः सर्वे
अविनश्वरस्य भुवः तानामेव जानादेवत्र अनष्टपशुः भुवनस्य गोपाः भुवनस्य ... तस्य गोत्रा रक्षिता। उपर्यवस्थित
सपूषा एवं लक्षणः त्वां प्रगमय्य एतेभ्यः इमं ड लोपो निवासिभ्यः पितृभ्यः परि ददातु। न दुक्तं। दक्षिणाप
नातिनलोकमितिग्निरपि चैतेभ्यः उत्तत्यदेवेभ्यः सुविदत्रियेभ्यः। ये विद्युतोमध्ये निवसंतितेभ्यः प
रिददातु। नदुक्तं। वं इमसो वै पुनमिति। तत्वमेवमुमावपि देवलोकपितृलोकाव भ्युर्हीसाकौः अ
मीतस्य उक्तं च। येदेवयानाः पितृयानाः लोकाः सर्वास्तानवृणाः सीवरेमेति। स त्वेतेभ्यः इति २२
सां शापिकत्नीयः पादः। संज्ञायो लिप्तलीतिसांशयिकत्तनीयपादोस्याः ... त्वामयादृशः ...

तत्वावेतव्याव दयत्विति। तस्मात्वादेवाहसेकैसामत्यों ददति। तथा कात्यायनेऽपि। त्रयः पौ रूपायनः। एवं एवाग्येवः एवाग्येवि
भक्तस्तुतिः। अथवाऽनुत्तरावाग्नेयी। तत्रायंयोजना। पूषा त्वा च्यावयतु विद्वानितः सोऽग्निर्वं त्वमामत्स्मैतेभ्यो दिनृभ्यो देवेभ्यः
सुविदत्रियेभ्यः परिददातु। पितृभ्यः देवेभ्यः इत्युभयत्रापि वाच्यमितोऽयं परिहरं तीत्येव तस्मतुश्लोक
रे ... अनेन सर्वं च यदवसन्यमाने तदेवतः कल्पयत। अग्निरपरिष्टान्नस्मपक्तीर्ति नेयमिति। सुविदत्रेभ्य
वस्तिविदनेवाःसुहृत्स्वे तेते केनोपसर्गेण च सुष्टु ददाति वासु विशं ददाः। सुपसर्गातु कानात्। तथे यादास्तिने सुविदत्रि
याः ... अथैतानीदमक्रोतीति पूर्ववत्सर्वमंतरिक्षं लोक इत्येवमादि। येव देवगणाः समाम्नातामरुदादयः। पादस्य
लिपो ऽदिसायः ... अथात्मकर्मरसानुप्रदानमवयवमधादि वत्रब बोमे व धपाद कावबल हतिरत्यायीदं
कर्मैतदितिः आदरार्थेउत्तरवचनं। ओषधीर्पिपीलिकादिभ्य। यद्दत्तेनश्रीमनेसर्वकर्मणि दूकर्मेव तादि ...
अथास्मसंस्तविकादे याज्याग्निरित्येव मादयः। तद्यथा ... इंद्राग्नी रोचनादिवः इति। विश्वामित्रस्यार्षं गायत्री ऐंद्रा
३ ग्नेहविषि विनियोगः। हे ऐंद्राग्नी रोचनारोचनौ दीपनौ हविषा चोदकेन च दिवः परि पृथ्वीवाजेषु स्मास्तवं न
येनानेषु त्वामित्वेनमवेमाह तथा कुरुते न वीर्येभवतो इत्य उष्णमहं चेति जाने। येन यरिमा वयथो वा जे

२३ भुवोऽन्तर्नप्तुरः। अत एवमाशास्महे। ॥ सोमेन संस्तवं इन्द्रासोमा समघर्त्रीस मिसचव्याख्याता ॥३॥ वरुणेन संस्तव०
इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतं पन्दनिमाख्यानः दशैव। इन्द्रा नु पूषणा इति पूष्णा संस्तवः। भरद्वाजस्येयमार्षं। गायत्री ऐन्द्र:
पौष्णे हविषि विनियोगः॥ हे इन्द्रापूषणौ सख्याय समानख्यानाय सख्य स्मसे स्वस्तये नाय रवाजसातये च अस्म
न नाम च इन्द्रेमत्याहू यामहे॥ वांदवं निस्यपसे सुरुदमाशास्महे॥ ॥ इदं वामास्ये हविरिति इहस्य निनासंस्तवः३॥
वामदेवस्यार्षं। गायत्र्यैन्द्राबार्हस्पत्ये हविषि विनियोगः। हे इन्द्राबृहस्पती इदं हविर्युवयोर्दयः नमिश्रं इषोऽस्मे
वामस्तु पवेदमुक्थं वास्यतेमदश्चनिगूरेणमहनस्वं वाविषम सुक्षितेन हा शास्महे॥ ॥ विश्वेसती। जिगातं
उत्तणस्य निनासंस्तवः४। गृत्समदस्येयमार्षं। त्रिष्टुप्। विश्वं सर्वं जगतस्सेयावेदमप्ति। विंवा। हे मघवा
नावहनानौ धनवंतौ इन्द्राब्रह्मणस्पती उत आयुधेव। युवां शुवयोः। सर्वमेतत्स्वकृतं। विंवा। यतः सर्वमे
वाना वयंस्था। अतः आपो पिन धमिनं नि। नाहि सं निरूतं। कर्मेतां पुरयोर्यक्षा संकल्पैर्वर्णने। यो युवामेव
मतिमहञ्चतु मावो नानेस्मा कमानि युरवेन इदं हविर्जिगातं। आगत्सतं नमो कृते। युजाविनम्यहवारिणो वाजिनो २३
रथाद्धियुक्तौ वुयुवस्त्रम न्वेइत्येन दाशास्महे॥ ॥ इन्द्रापर्वा। मदृत्ता। पर्वतेन संस्तवः। विश्वामित्रस्येयमा

र्षं। त्रिष्टुप्। हे इन्द्रापर्वतौ देवांद्रुवा अस्मे थे। वहनानहनार थेनमहतौ दकरे हरणेन उदकणनेन वामी अंबिनवोद
इषोऽन्नानि वहतं ईरयतं वीरहवीनि देवर्धयतं। भुवोरातः शोमननवीरा। ततस्वे काले इन्जानानामस्मा औं वीतं अय ५
तं हष्यास्य पुरे ण पुरोडाशादीनि वर्द्धयंवगोभिः पुनः पुनःश्च निकमर्द्दिलयाश्च नेनमदंनौ हृद्येनौ। इसेन दाशास्म
हे। इन्द्राकुत्सो वहमानौ रथेन। कुत्सेन संस्तवः। अवशेषाः। तद्रं। त्रिष्टुप् हे इन्द्राकुत्सौ वहमानौ युवमानौ रथेन युवांकु
हे। आहवेतु वा अत्र सा। अम्बा आपिकर्णे निसंकर्मणो। नत अधकर्मणा परितो थिनौ अस्माभिः निःषीमधः निर्द्धन
थः सर्वतो अरीन् निषधास्मात्समान स्माहनादंतरि क्षाद्यो अपदः। ततः शोषया हुत स्माकालं कृवीणोग
थोनः श्रमहं सेनाभिनमंसि हृदः हृदयस्थ हृदकाति अनाकाल भयहृतानि वरथः वा रयथ इत्सेन हाशास्महे।
॥ इन्द्राविष्णू। मवीरान्। विष्णुना संस्तवः। वसिष्ठस्यार्षं त्रिष्टुप् ऐंद्रवैष्णवं विनियोगः। हे इन्द्राविष्णू युवां दृ
नाः। स्थिरी कृताः। शंबरस्य नवतीनवव पुरः मे पसा ऽसुरस्य वा त्वं भृताः पुरः। अविठहनवंतौ स्थः। अप्रतिभ
प्रतीकारान्। वीरान् असुरस्य शंबरस्य। नवतिं नव च पुरः मेपस्पाऽसुरस्य वा त्वं भृताः पुरः। अविठहनवंतो
स्थ। नाऽहत्वामे यांजना। शतं वर्चिनो हीमि मनोऽन्रवतो वा सहस्र त्वकाकम वर्चिनानं सहसा वेन एकोन
अश्मान हनः। हनवंतौ स्थः। अप्रतीन अप्रतीकारान् वीरान् असुरस्य शंबरस्य भूतामो युवामे नदर्ति घुरा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२५ मकार्थं नावस्माकमपि दात्रे नः हव्यं दसेन दाशास्मेहे ॥ ३ ॥ इदं वां मूर्द्धमे सुताय निवापुतासं संस्रवः । मध्ये द्वस्य श्राद्धं
गायत्री । उपान्त्यं द्विवर्णान्तनेपि हि मध्यमस्य एकस्यापि वाचिद्रमावेन विकरणा श्रमित्वान्वितत्वे विभक्तः नैरुक्तप
क्षे निविद्वेषु न संसुनिरविरुद्धा । यथा एकस्मात् कस्मादिपात्रस्य द्विवचनो त्रिस्वं । एवं वायुवस्य गृहस्य पुरोनु
वाक्येयं हे इंद्रवायू पुत्राकुधेया । इमे सुता अभिषुताः इंदवः सोमा इत्यर्थः । सुसंस्कृताः सोमा यस्मा तुन्नांनिकामयं ते
पुत्रामात्मपानायन स्मादुपागछतं पातुमेताना । कथं पुत्रनरूपागछतं । प्रयोभिरन्नैरस्मत्संबदेयरधुपते
रि सेनदाशास्महे ॥ ४ ॥ अयापि मित्रावरुणेन संस्तूयते । अयं वा कः प्रसूतानांदिवि हि देवतानां मित्रादीनां करोति । अ
पीति संभावने । प्रसूता अभिषुताः सोमा देवता यःपरास्पदपरेण । निधानेन संस्तव सुक्तानीति । मेदयशेष्वविरोधइ
ह । नेरुक्तपक्षे यादि रुद्रा मासनिवकिंचदत्रदंतिदिद्रावापुसंस्तवेष्वति समाहिते । मित्रावरुणेने सेयमादि श्च
पादप्रथमयानि द्रेयते साद्धोस्तुतिः । यातनो यद्यानि दिदि साक्षुकुला ॥ ५ ॥ आनोमित्रा सुक्रतू विश्वा
मित्रस्यार्षं गायत्री । मैत्रावरुणः प्रयस्थाः पुरोनुवाक्या । हे मित्रावरुणौ सुक्रतू शोभनकर्मा णौ पुतौ
उचेऽधेन सूतिं गोभूमिपवसोदकोऽन्नदेरजंसिवयोपूनेर्यामयानि स्वानानि क्षीयोदिधासोस्मिन्निद्धे
त्रानि तानि वद्धीयानुसूत्र येमधामधुरेण सस्यं संपत्कारणेन उदकेनास्माकं उक्षं प्रसिंचतमिसेनदाशा २५

—

९ मौ उदकस्य नादधितारः दिवःलिनवेनःस्पर्शोद्यदाधेनु ।

स्महे ॥ ६ ॥ प्रमाराइत्येव सोमः । सोमा पूर्वणस्य नाभिं । प्रमासोमस्य संस्तवः । गृत्समदः स्यार्षं त्रिष्टुप् सोमापो स्त्रस्य
रोःपुरोनुवाक्या । सोमापूषणौ च इत्यर्थो ना भुवेने । हे सोमापूषणौ पुवां जननेर्जा निपतारो रथीणां धनानां जनयि
तारौ च सोनो यकारेण दिवो जनयितारः चपृथिव्या ॥ जातौ जातमात्रौ एव पुत्रौ विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य भूतजा
तस्य गोपौ गोपायतारौ वभूवथुः । देवा श्चदरसयोस्मुवामेवामृतस्योदकस्य नाभिं नहनैनेवे धनैश्चाधारं सर्वलोकस्या
कुवन्नलहद्भुवनि । पुवामिदं नामाख्यां कुरुत न मिस्याशिषानिराको ॥ १ ॥ सोमापूषणा रइत्येव संस्तवः युवमेता
मरद्वाजस्यार्षं त्रिष्टुप् सोमारौ इस्य च रोः पुरोनुवाक्या हे हे सोमापूषणौ पुवामुवेय एतानि सर्वाणि मेवजा
निजस्मे अस्माकं न नूभुजारी रेभ्रध नै । किंच अवस्मानं निसमस्मान विनुर वृन्नितुमिछने । किंच यद्वस्मा के म
नो वा छापैः कृतमेनः किंचिद्यतितनूवद्धं नजुंव नमस्मत्तः । अग्निनाव पृषास्थाने न वपुस्थाने न व सं
स्तव इति । यार्थिवेनप्रतिषेधात् । अवतेनोदाहरणि । मृगयपुरा हरण । वायुनासंस्तवः । वातेनवपर्जन्यः ॥ ७ ॥
वन्नीरो । मेहवं । वसुकर्णस्यार्षं । त्रिष्टुप् । वर्नीरो दिवः सवः । योमनदस्याः । वातापर्जन्योवा । आपश्च ओ
ति षधयश्च भगश्च रातिदिशंतानावाजिनश्च । धारयितारो यो नववेनः पडकादकस्य महिषस्य महतः तस्ताम्
सर्वोर्थं ननितुः हवनमाह्वानमस्माकमायंतु आगछंतु । आगस्य च प्रतिरंनु प्रनीर्णः कुर्वत्वेन । अस्मिन्

ऋग्वेदः स्वर्दीष्टे त्वेकाइजिनइनिनैनिरीयऋषेरिति ।

२५ वर्द्धमानंस्यपंक्तिस्त्रिष्टुभः। वा तापर्जन्याविसृष्टसंस्तवः॥५॥४॥ अथैतान्यादिसमनंतीनीति। पूर्वेवदंसोलोकरसेतमादि
सूर्योपुरस्तानदिति पूर्वमधिहृतस्य अथैतान्यादिसमनंतीनीतिहा त्रिवीहिओ ष्ठनः स्वप संज्ञा येनेनानुष्टुभमेव। ७॥ येषं
देवगणाः समाम्नाताउत्तमेस्थाने आदिसादयः। पाङ्क्तिस्त्रिष्टुभः उष्णः सूर्यावषाकपायीसरस्वदेवपत्न्य इति॥५॥
आशास्य कर्मरसादनादि। यत्रकिंचिच्छन्दः न्यूनमादिसकर्मेवता देवमसावापुनासंवत्सरेणेतिमित्तचं॥
अन्त्यस्वराद्यैरे नत्रवीतिनाधिकारवचनंकरोति। अथासेति। ५॥ पूर्वापि। नेपुनरा वंदमसासंस्तवन। स्व
दो। या आर्षं जगती। रात्रयश्चैषांवेश्वदेवसवरोः पुरोनुवाक्यैषा॥ पूर्वोपरैश्वरन॥ सर्वमिदमसोपूर्वेपक्षेपू
र्वःसूर्यः आपरश्चेदमाः॥ अपरपक्षेपुनरपरंसूर्यः। पूर्वश्चेदमाः। एवमेतौ चरतामनुपरनौचरेनोस
र्वदावरतः तौपुनर्मायया योगेश्वरादिस्तनयाक्रयापिप्रतदेति। कल्पसंवेदनरूपमोगिनावेदंश कोचरि
तुमिति। रूपिवेलदपिविद्वैयदपारिखिदमानो आभूतसंप्लवादितदेवकरीतैता। अथ इदंपज्ञमयिमिद्या
दर्शनोसर्वमिदंपारियानः परिगच्छतः। नत्वयामिति। विश्वान्यन्योभुवनाभिचष्टेति। विश्वाविश्वानिभुवनानितू २५
नामभिवष्टे। अभिपश्यति आदिसः अथैतानभिदृश्यानुपकारकत्वेनतथैवसतानिदृश्यति। अन्
नमश्चेदमादिर्दर्धलः। अभिनिष्पाद्यतरूपंगसापुनः पुनः प्रतिमासंजायमानउदेसत्वमेतिवा। अस्मै

स्यैनमानेऋतमित्यानिरुक्तः। निराकांक्षा। वायुनासेस्सावः। सप्रदीपः ३ तिहिनत्यत्रतत्रजागतोअस्वजाश्रियेतः।

त्वरोनोनरोदुर्वैयावेनदेवमसद्रुतंकिमपिचरतंचरतः तावेतौ अगदमौमियादेवद्वादसावितिवध्यति। सं
वत्सरेणच संस्तवः पंचपादं पिनरामेति व्याख्यातः॥५॥५॥ एतेषेवलंस्थानं व्यूहेयुअनुच्छंदसोनप्रष्टस्य
त्रोषमनुकल्पमीन। अनेवच्छंदांसिवसोमाश्चपृष्ठानिवअनुच्छंदः सोमपृष्ठं तसअनुच्छंदसोमप्
ष्टस्याचरतु नक्तिशेषंदेमक्तिरोषसोपमक्तिरोषंप्रष्ठमक्तिरोषेवा। नष्टयां॥६॥ शारदनुप्रवेदांविशसो
मोवेराजंसामेति दृष्टियाप्रतनानि। अनग्निलिंगोपिवेनमंत्रएतेषामप्रतमंसान्स आग्नेयइतिप्रतिपतवं
एवमेवोत्तरयोरपिस्थानव्यूहयोः। व्यूहोनामविग्रहः॥७॥ हेमंतः पंक्तिस्त्रिणवस्तोमः। शाक्वरंसामेसंतनोरभ
तोकामन्तनानि। शिशिरोतिच्छंदश्छंदः स्त्रिंशस्तोमोरैवतंसामेतिद्विभक्तीति। यांमजेतइति प्रभक्तीतियो
रपिवादिसंमजनइति पुमक्तीति। विभक्तिग्रहणंप्रतादिकोपदर्शनार्थं। एतेषांऋतुतिःसाऋतुनिसंक्रमण
नायेनस्थानानि विधेयः सूर्यस्पऋतुतिरिति। सर्वत्रैवमाह। सर्वमेतत्मंत्राश्चयमितुक्तं। नएवतावन्मंत्राः
कस्मान्मंत्रास्तुच्यंते। यतआह॥७॥ मंत्रामननात्। तेमोऽध्यात्माधिदेवाधियज्ञादिमंतारोमंमते। तदेषा
मैत्रत्वं। तेपुनः छंदोमयाः नाछंदसिवागुच्चरतीति। अथछंदांसिकस्मात्। छादनात्। यदेभिरात्मानमाच्छा
दयन्देवामृत्योर्बिभ्यतस्तच्छंदसांछंदस्त्वमितिविज्ञायते। अथयजुःकस्मात्। यजतेर्यजुनः। तेनहिविज्ञेय

Indira Gandhi National Centre for the Arts

६ निराह। गायत्रीं गायते स्तुतिकर्मणामयकाहिं गीयते। स्तूयंते देवताः। अतः परमुष्णिगादी। निरुक्तोऽसि उष्णिक्स्नाता लिनातो तदुक्तं मैवाति

२६ तरस्यते। सर्वत्र याज्यां ते वषट्कारः विधानात्। अथ साम कस्मात्। तद्धि साम्नि तदृचा। यावती ऋक्तावद्

देवपरिमाणतः। अमन्ते वा छंद एतत्सर्वं सप्रभिन्नमिव हितं हविर्भवति। विनायते च। तस्मादृच्युदूढं साम

गीयते। अथवा स्यनेर्वेति। बोऽत्र तत्कर्माणि। अस्तं तत्कर्म भवति। संहितापदं सामेति। स्वरा सममेत इति ते

दानाः। स्वरे च तत्सममिति स्वं च प्रजापतिर्मे नेतान वान्। अथवा आत्मानमेव स्वरा सममेते ता नयन्।

तस्मात् साम तत्र सेवं तेन नाम मन्ते। निदानमिति यं चकारादिहेतेदानाः। छंदांसि च्छादनादिन्युक्तं। तानि

उत्तरत्र निगायत्री प्रकृतानि पतो गायत्रीं निश्चतुर्भिरक्षरैरधिकैरुद्दिष्टं भवति। उष्णिगायत्री

जागत अंते निष्टुप् एतेर्वा स्यात्कानि कर्माणः। छिन्दमिदं देवतानां कानमेनच्छंदः। उष्णीषिणीये सो

पदिकं। वत्वापि च दण्डिकान्यस्या उष्णीषमिव लक्ष्यते। तेनो निरुक्तः। अयोऽस्मीवं कस्मात्। उष्णीषं

तदु स्नायतेः स्रोतो वार्थस्य गुह्यं हि भवतिस्तुक्कं। ककुप्ककुभिनीव भवति। सेवो त्रिपदागते तपादेनो पहिते

न मध्यतः। ककुदिन्युच्यते। मनस्याः ककुदिव मध्यतो भवति। तेन ककुभीनीय ककुप्। अथ ककुप्कस्मात्।

कुजनेर्वा कोटिस्मार्थस्य। उब्जतेर्वा मध्यावार्थस्य। नतोहि तदुर्वति। कुब्जो भवन्पादैरन्यतरस्मात्। ५ २६

अनुष्टुप् तदनुष्टोभनात्। त्रिभिस्तदनुष्टो भवति। ५। गायत्रीमेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेनानुष्टुभ्यति

५॥ गायत्रीमेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेनानुष्टोभनवतीति ब्राह्मणं स्मयते ब्राह्मणेन स्तुष्टित्वेति। गायत्रीत्रि

भिरष्टाक्षरैः पादैः समाप्यते। तस्याश्चतुरक्षरपरश्चतुर्थः पादो भवति। येन तामेवानुष्टुबनुष्टोभति तस्मा

दनुष्टुप्। ५॥ बृहती परिवर्हणात्। परिवृद्धा सो भवति। अनुष्टुभश्चतुर्भिरक्षरैरधिके हि। बृहती जागतस्तु

पश्चगायत्रा इति। ५॥ पंक्तिः पंचपदा। पंचभिः पादैः पंक्तिरित्युच्यते। अथ त्रिष्टुप् कस्मात्। ततो विगृह्णो तरप

दं निराह। स्तोभस्तुत्तरपदस्तोभतिस्तुरुत्तरपदं पस्याः सेयं स्तोभत्युत्तरपदा। सा कानुत्रिता स्यात्। अथ

पुनः पूर्वपदे ये यत्रिनाति सं अयते त्रीति। एतत्किमर्थं इति। सा नीर्णतमं स्तुततममिदं छंदो गायत्र्यादिभ्यः

वृत्वा। सेयं तीर्णतमा च स्तोभतीति त्रिष्टुप्। त्रिवृद्धत्र सस्तो भवतीति वा। वज्रमानुष्टुं तत्र उनः आ

पाद्विसंधि। इन्द्रो वै त्रिष्टुप् रङ्गं। नाम मितिविज्ञायते। तस्य स्तोमतीत्युक्तिः। अथवा ऐन्द्रमेतच्छंदः। वज्रो वै

इभक्ति तस्माद्दुपपद्यते। ५॥ सायाद्विरस्तोमन्त्रं त्रिष्टुभा स्थिरं त्रिष्टुप् मितिविज्ञायते। जगती गततम

मं छंदः। अंसो मस्यर्थः। अतः परमतिच्छंदांसि। जलचरगतिर्वा। जलो मिमप्रकाराहितस्याः प्रस्तारः। ज

ल्पत्लमानो सृजदिति व ब्राह्मणं। ग्लहर्षस्य ये। भीमहर्ष इव किलेनो प्रजापतिः सप्तजेरदर्शे सर्वः। न हि छं

दांसि क्षिपंते नि सस्तादेव छंदसां विराजः पुरस्ताद्ग्रुष्टुप्स्य रक्षा। वाकृत्याद्विपतेच प्रयोगाभूमत्वात्।

आग्नीतक्रे एकैकाम्नत्वं भजन्ते लिङ्गभेदादिभिः अर्द्धर्चभाजोपि काश्चिदुपेक्षितव्याः तद्यथा ॥

(२) अथ पुनर्विराजं निराह ॥ विराड्विराजनाद्वा विराधनाद्वा विप्रापणाद्वा । विराजनात्संपूर्णाक्षरा । साकल्या
ना द्विराजनं द्वा । विराधनादूनाक्षरा । वैकल्याद्विराधनं तीव हिंसा । विप्रापणादधिकाक्षरा । विप्रुतेव हि सा स्वरू
पात् । पिपीलिकमध्येत्यौपमिकं । मध्यासाक्षरपादा या सा पिपीलिकमध्या भवति पिपीलिकास्वरूपा । पिपी
लिका कस्मात् सेलतेर्गतिकर्मणः ॥ इतीमा देवता अनुक्रान्ताः इ निकरणाप्रकरणसमाम्नाय ॥ अथ वार
निकरणे नाभिनवे नद्वयं यत्रिव ब्रवीति । एवमनेन प्रकारेण यथा परिभाषितेन यत्कामऋषिरित्येवमा
दिना इमा देवता अनुक्रान्ता अग्निर्जातवेदा वैश्वानर इत्येवमाद्याः समासतो निलीना इत्यर्थः ॥ तां पुनः सूक्त
भाजो हविर्भाजः । काश्चित् हविर्भजन्ते न सूक्तं । काश्चित् सूक्तं भजन्ते न हविः । काश्चिदुभयं भजन्ते । वक्ष्यति हि । इतो यं
मानि सप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रान्तानि सूक्तभाञ्जि हविर्भाञ्जि तेषामेतान्य हविर्भाञ्जीति । अग्नाज
म्बुभूयिष्ठाः प्रायेण सर्वाः । तद्यथा । अग्निः सूर्यो यमी वेन उर्वशी स ... पंचमाः । पत्रा वक्तु रि सप्ताः पूर्वोक्तं सो
दः । श्येनः कस्य उक्तो मरुत्वरुणः । पादभाजोपि काश्चिदुपेक्षितव्याः । तद्यथा । नवोनवो भवति जायमानः इ सप्त
आदित्यदेवतो द्वितीयः पादो भवति । भूयिष्ठग्रहणाद्वा । दशैव निरुक्तसमाम्नानानि अभिसंतिना अप्रपेक्षि २७
तव्या इति । ताश्च यथास्थानं विवृ ... व्याख्याताः कल्प्याः । तद्यथा । परनेष्ठित्रहनन ... सर्पलोगतन्कुम्भ

कुम्भन्तीति । काश्चित्त्रिपातभाज इति । निपातो हि द्विविधः देवतान्तरैः सह समासार्थत्वेनोपक्रान्तो । नैघण्टु
कत्वेन वा । तत्र साधारणं नाम । तद्यथा । विधाता धाता ... निपातो भवति । वरुणदेवता या मृदि ।
सोमस्य राज इत्यस्मिन् सोमप्रभृतिभिः सह हविर्भाजां स्तूयते । साधारणत्वेन नैघण्टुकत्वेन पुनः । तद्यथा । पृथिवीव्या
ख्याता तस्मादेव निपातो भवति इत्यस्मात् पृथिवीति शब्दी परमस्यां पृथिव्यामिति तस्मादाग्निस्थानां सह साधारणत्वे
न पृथिवी न स्तूयते । किं तर्हि लक्षणत्वेनैं इति अग्नेरेवोपादीयते । एवं तावद्यमिहाधिकारेण ... त्रिपातभा
ज इतीदं प्रकारो निपातनं ... अथापरः प्रकारो निपातप्रकारउपेक्ष्यः । तद्यथा । असंततनैघण्टुकं देवताभिधा
नमसंततनैघण्टुकं वा । तत्रासंततनैघण्टुकं नाम संततमहेष्वप्रधानस्तुतिः । तद्यथा । आदित्यस्य स्तुः पृथ्वि
प्रभ्नन्तीभिः । [illegible] अथ पुनर्दैवतप्र
जा धानस्तुतिर्यद्देवतापरं वाक्यार्थं वर्तयति तत्परतं सम ... मिवस्यामिधेय ... स्तूयमानत्वानेन त्वम
र्थमस्मिन् देवतापदे वाक्यार्थसामर्थ्यात् उपजनित ... सामर्थ्यात् निगमपदसंततनैघण्टुकं तत्सम त्यं
वति तद्यथा । अग्निरिव मन्यो त्विषितः सहस्व सेने नोपमानत्वेन वाक्यार्थोपजनितसामर्थ्यता
दि मस्याभिधेयसामर्थ्यविशेषमाकांक्षन्नसंयोजनं तं मन्युरादं वाक्यगतैः पदैरन्यैरिभिमानसामर्थ्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

र्हन्न समामनेः कस्माद्भूयांसि तु समाम्नानानर्थानि तेष्वगुणपदानि इत्यत्राह उच्यते एकमन्ततानि समामनंति ॥ ८

२८ मर्थनिर्देशरूपत्वेन स्वमर्थमनुशासति गमयन्ति पदानीति नैघण्टुकानीति। एवमनेकप्रकारेण निपातनं उपे
क्ष्यः॥ अथो नामभिधानैः संयुज्य हविश्चोदयति। अदेति विशेषाधिकारे। उत स्पर्धे। अपरमपरमभिधान
मपेक्ष्यापेक्ष्य। तथाभिधानैः संयोज्य विशेषणम् हेतुः तत्तेन तदभिधानमिन्द्रादि संविज्ञानादिदमिन्द्रादे
तार्थं आम्नायविधौ प्रयोगे वा हविश्चोदयति। तद्यथा। इन्द्राय वृत्रघ्ने पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदिति। तथेन्द्रा
यांहोमुचे इति। इन्द्रायांहोमुचे एकादशकपालं निर्वपेदिति। ततः किं तान्यपि केचित् समामनंति। एकेनैव शक्यत्वा
न्यपि गुणपदानि इत्यत्राह उच्यते प्रकृतत्वात् तीति अस्माद्देवतापदसमाम्नाये पृथक्पृथक् समामनं ति। ततो
भाष्यादि भूयांसि वृत्रघ्ने इत्येव। माहाभाग्याद्देवतायाः गुणानामपि तन्नामानि। तेषां च सर्वेषां
समाम्नाने समाम्नायस्यापरिनिष्ठत्वात्। तथा च सति तेषां शास्त्रे समाम्नानं नास्ति मा भूत् इत्स
यत्तु संविज्ञानभूतं स्यात् प्राधान्यस्तुति तत्समामनन् इति। यदेतत्संविज्ञानभूतं रूढमगौणं केवल
मपि निर्विशेषणं तत्प्रधानस्तुति देवतापदमग्न्यादि तत्समामनन्ति नगोण इन्द्र इन्द्रवत्सादि अ
थवा तान्यपि केचित् समामनन्तीत्येतदुत्तरस्य। भूयांसि तु समाम्नानादिति तस्मात् परोऽर्थः। भूयस्त्वे तेषां समा
म्नानात् समाम्नानानि स्युः। न किंचिदतिरिक्तं प्रयोजनं। वचनात् केवलं गुरुत्वं संपद्यते। तस्माद्भूयांसि २८

र्थः॥ अथोत कर्मभिः ऋषिर्देवताः स्तौति वृत्रहा पुरन्दर इति। स वृत्रहा पुरन्दरो गोत्रभिद् वज्रभृदिति। तान्यपि
के समामनन्ति। तान्यपि केचन नामधेयानि समामनन्ति। को विशेषः पूर्वेभ्यः समाम्नातेभ्यः विधिदर्शनात्। पूर्वे हविश्चो
दयन्तीति वचनात् तु इदं दर्शनात् इमे कर्मभिः ऋषिर्देवताः स्तौतीति वचनात् भूयांसि तु समाम्नानादिति तत्र वक्त
व्यः॥ व्यंजनमात्रं तु तत्तस्याभिधानस्य भवति। वृत्रहा पुरन्दर इति यदेवमादि गुणपदं तन्नैवैतेषु संविज्ञानपदत्व
व्यंजनमात्रं विशेषणमात्रं भवति। न तत्प्रधानं। केवलस्य संबंधात्तु सा। यथा लोके बुभुक्षमाणाय बुभुक्षितमे
दन्नं देहि पिपासते पानीयमिति। योऽसौ बुभुक्षितस्तस्मादन्नमित्यभुक्तं बुभुक्षितस्यैवाविशेषण
केवलस्य तु बुभुक्षितस्य विशेषणः कश्चिदनवस्थानात्। एवं वृत्रहा पुरन्दर इत्येवमादीनां विशेषणमात्रा
नवस्थानात् व्यंजनमात्रता। न स्वप्रधानता। तस्मादेतान्यपि समामनन्ति इति निरुक्तभाष्यवृत्तौ दैवतकाण्डे
तृतीयः पादः समाप्तः॥ ॥ अथातोऽनुक्रमिष्यामः सामान्यतः परिज्ञातोऽग्न्यादिदैवतपदान्तो देवतापदसमाम्ना
यः विशेषतः इदानीं क्रियापदमनुक्रमिष्यते। तदर्थमधिकारवचनमथेति। अत इत्यानन्तर्ये। सामान्ना
त्सारिभाषिका यास्कीयदैवतमानुपूर्व्येण यथा समाम्नातं क्रमिष्यामः कथयिष्यामो विवरिष्यामो व्या
ख्यास्यामीति वाक्यशेषः। सा च पुनः को व्योपिधाना भिधेयाभिधानस्तुतिसाधारणस्तु इहरणतान्निर्वच

[illegible]

२७ नेतिवारो यपस्यनवारणत्कमलभ्रमणो। तद्यथा। अग्निरिति अभिधानो। अर्द्दपार्थिवरस्मि भेदं। अग्न्याली मेवली
सभिधानस्तु स [illegible] मिः। अग्निमीळे इति मायासम्भूतहरणं। अग्निमीळे अग्निं पावानी नितन्निर्वचनं। सन
ममेतायमेकाग्निरिति विवारः। यतुक्तं भजनेपस्य हुविर्विरूपनदस्तुपदलिङ्ग। अपमेव सोग्निरिति वधार
णं। एवं प्रकारमानासमत्वानियदनत्तुं क्रमिव्यामः। न [illegible] न तु दनि कौ वदग्निरिति। आत्मसात्माप दः। एवं
सोदृशावकृतावदनीतिमंत्रार्द्धनादं देवाभितस्यानं। [illegible] वो नि [illegible] नाद भिधानो देवनाविशेषो लोकवेद
सिद्धः कर्माग भिनिमानिकाः। विवक्षितस्थानादिशिष्टकर्मामध्यमोगमा। यांशो निर्मीमनःपार्थिवो यमग्नि
रिनि नरूसमयः। त्रिस्थानुपगमात्मनेक्तं विवादादिवन्देहमारम्भते। ॥ अग्निः पृथिवीस्थानस्तं प्रथमं व्याख्यास्या
मद्दति। पृथिव्येवास्य विशेषतः स्थानं [illegible]
[illegible] तस्यादिशेन्द्रतः [illegible] मोनार स्तं न पारोति पृथिवीस्था
नः। तत्र कर्मविकारात्स्यनि दुसस्थिति तस्यास्य। पस्मात्पृथिव्यस्य स्यानं तस्मात्त्रिकर्णान्तो कानु
क्रमाच्चनवा नतिकारणं प्रथमानिक्रमो व्याख्यद्दानि तदेव प्रथमं व्याख्यास्यामः ॥ अग्निः कस्माद्देवतानिधा
ने देवतान्ना त्मनः परोक्षो हसपरोक्षं हृतं नत्वमर्थितं। परोक्षादिकारविहिं देवाधन्ते सर्वविभक्त्यर्थविति ह २७

विताप्ते। तत्रिर्व्वचनानामनमाभाति देवतानाद्यव मनुनयतीनिनन्निर्विवक्षापाग्निः कत्सात्तुपान्न सा
अग्नीर्नयतीत्येवमादि अग्निरार्हं विराह। सर्वं द्वर्थं देवतापदे उपोह्य नो पनात्ताद्दृश्यो। आत्मानितत्तेनु
सर्वं नविधानमान्तं सर्वोदप्यमानं सर्वाभिधानं कुसमिति। निरुक्तमाप्यस्नेहः पारतापसर्वात्मन आ
त्मनः सर्वावस्थे विशूनितां द्व्यमनुनयतीति लदपदकुस्मिन्प्रयोजनं। स्यादेतदि। शाकपूणिस्त्विति न सा
प्रतिपद्यते। अग्रणीर्भवतीति [illegible] अग्निरार्हं देवेष्ववाञ्छीलितहननवाक्
परवर्णानि धैर्लमनुप्रयोगजानितस्य अग्नि शब्दस्य अचवा कृ [illegible] कार मुपलभ्यार्हं कर्माभिधाव
नं इदं परत्वेन यवस्थानमपति वृपरमुनरपदस्थक नवार्यानिने अवस्थापादिकार्हं विराह। अपदको यदि
सर्वं ब्रुवेव लावान्यानमग्रं नयति। सर्वं त्रतत्पीपकरोति नयोसंपयतदं संप्रदः। अपदशः इः प्रधानवाची स
एव तामनयति। [illegible] सेनांनाग्रं नयति। सेनापदत
य स्थितं सेके। विज्ञायते हि अग्निर्वै देवानां सेनानीरिति ॥ ॥ अथवा अग्रं यस्तु यज्ञेषु प्रणीयते ननावस्थि
तमनक्रीयते। पावदयं न प्रणीयते हविः। ततो ऽस्मन्न तु नतुं पैशाच्यानिकमाणि क्रियन्त इति। ॥ अथ
वाङ्गं नयति सन्नममानः पश्चात्संनमयति साधनत्वेन वेदि केवलो। किं केवार्थेन नरूस्य तन्मपूर्वं सा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गुणकत्वादित्यर्थः॥ अथवा अङ्गीकृत्य परिहारमाह तृणेवा काष्ठेवा यत्सत्त्वं तदनित्यमप्यतिरिक्तं तदालम्बनं गतं नयति॥

३० नैवधानीलस्यस्वं मम दत्तनैः गतं नयति ग्राम्यसात्कृतेनीत्यर्थः॥ अक्रोपनो भवतीति स्तोकाच्छ्रीविः
स्थूलाच्छ्रीवनः पुत्रः स्तोकाच्छ्रीविः आचार्यत्वमेवं मन्यते॥ अपमम्क्रोपनो यस्माद् भवतीति तस्माद् अग्निरि
ति॥ किमिदमक्रोपनं इति॥ यत आह॥ न क्रोपयति॥ एवमपि न गृह्यते॥ क्रोपयतेरप्रसिद्धत्वात् तस्मात् पुन
र्द्वेधीनिद्रासंक्रान्तार्थेन॥ न स्नेहयति विदूषीकरोतीत्यर्थः॥ स्नेहनस्य भावः॥ विश्वस्मात् तस्मात् जायत इ
ति॥ यत्कस्य ... मयाणामारव्यानानामविद्येपाः क्रियावलम्बन्ते॥ नाडपादयं हेतुस्तेनाग्निरात्मा
नेन नयते॥ न प्रधानाद्भावाद् आगतास्तिस्मादित्यर्थः॥ अक्षाद्भवा अग्नयो दहनेर्वा विकल्पे नवो
न तां नीतादिति॥ अध्याय ... इति ... स्मात्॥ यानवः केवलं इति॥ छन्दं कुत आह इत्याह इति॥ यत आह
सर्वलुप्तानकूलाद् इतं ... कारमाद्यैः न स्नेहे रकारलोपो नास्ति॥ अन्नः॥ किमादद्यो सन्नलोवर्णस्य
सम्प्रसारण कारमारम्यारलोपं दर्शयन्ति आदिसंबंधिनस्त्वाद्वर्णः ... त्वात् ... त्वाननसंधिपाद
यस्कारत्वेन॥ अथवा रूपानेकत्वादि ... अविद्यनस्य करोतेर्भवति न धातुरूपमवस्थापयन्ते रकारमा
दत्ते॥ दर्शितं वनदेतेः कारितं यकारादेशं नकरणमित्यत्र भवति वाललोपेनेदं रूपं आसीनो स्वाकार ३० य
लत आद्यैः गकारनकारैर्वा दहनेर्वा हनन्तुत्यन ... वर्णविकलेनाग्नीः परः एव हेतुः॥ इति वचनात्

वरूपाणि॥ अथवा एतेभ्यः इति नयतिवह वीभिदेवेभ्यः सम्भृः साधीयस्तरः॥ एना एन द्वातुवाग्या॥ क्रियाव
त एवकर्तेति रसम्भूः न स्तोकाग्निरिति लक्षप्रधानकृतिसंवं धमभिधानकृपलक्ष्यं देवनाय दसमाक्षादेसमाक्षन
मग्निरिति तस्माग्निनोऽदस्तेन अकुलो आग्नेरकर्मेति गलितानाः सर्वा आग्ने ... उदाहरणं॥ नपुनरस्
तिकारलोपुरत्वानिकर्मतत्व इति ... दस्वमामिमानवपुरजहरा न स्वधा भवतीति॥ ... अग्नीलद
तिमेदुद्धं रसआधं॥ गायत्री॥ आग्निनेदितिवेगः॥ यो अग्निर्देव पुरोहितः॥ पाकयते अस्माकं यते यत्सोविष्टा
नाय तस्य रक्षा धानमन्यत्र त्व नमो रत्ना नानमहं रत्नानि पात्र ... समस्याः॥ अध्वकदरनिरुक्तं॥ इति वितु
रच्छेदलक्रमावा आत्मई॥ अन्यग्रङ्गातकर्मादि॥ पुरोहितो व्याख्यानः॥ पुरएनं दध तीति॥ यतस्व्याख्यान
अव्याक्षयजतिकर्मेति॥ दवो दानाद्वा॥ दयातिप्रसादेव यत्री दनाद्वा॥ दीवयतिप्रसीतेजो न दन्तान्॥ वोतना
द्वा॥ यान्त्वमत्वनर्थे ... त्वं पुष्यतो भवतीति वा॥ यज्ञेदेवतं नितिं वनस्य॥ अथवा अग्नेः इवादि पुष्पतः
सामा अन्तः हितः ... नं देवतानां तयोत्करर्म विकारस्यानेविति ... रविधं नरिपदे होता रं ... वान ...
वानस्तुत्सुहेतोः ... रदा ... नवो रिषस्यान्तनेहोता ... मन्त्रं पातमिरं मल ... नां ... ना ... न मन्त्रन्तस्त
वामेरेकापरा अत्र भवति॥ समानसंहितत्वाद् इपरेति वाहूनीमे सर्वः सामुतः कि मर्धीति॥ अमु ... नाप्रकारेण

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्राहोषमाद्याहितामपेक्ष्यतत्त्वेकपदार्थकत्वं संकार्यतादात्म्याभिधानस्यातः परविचारः सनमन्दे नेत्येवमादिना सप्रदविचारः ॥

३१ सर्वोप्येनस्यामुक्तहरणमेतत्कर्मयुक्तास्वरवठेदेस्या । रूपप्रदर्शनार्थं ॥ अग्निः पूर्वं मिरिति । पूर्वं पदं तसमानार्थं विनियोगतः ॥ रक्षा । नहन्न मुनरत्रापेस्यपदहमयाजहारं भाष्यकारोयत्रहोतिसंबन्धं च । रनिदर्शयत । अग्निः पूर्वं इति पूर्वेभ्यो रतने अभिमिरीडितव्यः ईलनं पूजनमर्हति । अस्मामिश्च नवनरैः ईलितमर्हति वर्त्तते । साक्षिकरोतीत्यर्थः कोश्विनेतिराकांक्षायां क्रियदने । स देवानिहेतनास्मिन् कर्मण्यस्माकमावहत्विति । तत्त्वनिराह भाष्यकारः । न तु निलेस्वार्थानि संबंधमेवानामर्थानरवृद्धि नैवनास्ति कृतः संकरः इति । अथास्मर्थानरवैनित्रोजह स्वार्थं मर्थानरकुपसंक्रामन्त्र निलतनां संबंधस्य ष्ठानमनि । नैवजहत्स्वार्थमभिधानमति धेवानरे यर्त्ततो किंतोहि । वृत्तिभिधानसत्रानाः । कुत्वागाणीव । नयोगीनो गुणसामर्थ्यात् पस्मात् स्मा त्वृकुतारसंवृत्वनेति ।
स्मात्सथाविधएवसंवेधः सर्वोदोनिसः समर्थप्रवरलोपपदपरतंत्रे मुख्यत्वेविनियोगेनलाववेदश्रुतिभास्वएतामेवमते । नदेवमसंकरेति शाखानां मुख्यगोणत्वे विनियोगनि संकरश्वाभेधुसांप्रतिमानि । ककसन्नावृत्यागोणीभाक्तिरुक्तसमुच्चेनिततत्त्वविवेकार्थमितदनुयो अग्निवोदरनस्वेणतनमस्तेनेदिनि । सहितोनदंदेननजानी पानत्तमगेनदमिहित्तमपमेवाग्निः द्विवीस्यानदनिदस्मा सुनर्तमनेनदनोनस्मारव्येत्तउनरेत्तोनियोमध्यमंचउत्तमंवाग्नीउर्वेतेत ३१

पर्मिनि । अत आह । एतत्तैर्दार्थिवंज्योतिराह नक्रियायोगान्निमीडइसेनसांबदथानइतोत्तैन संवेशयने । ननोतुवेदमपि यथानवमंत्रे क्रियाहेनोयनेनेत्कमर्मयोगात्त्वमएवाम्नत्सयेनाइदकुहार् रिष्याना ॥ अग्निप्रवंतेतिवामदेवस्याविलमन्त्रमेऽहनिदत्रारानस्मात्त्र । तस्तुविनियोगः ॥ अग्निप्रवेनस्यामिधुलेवन नमेतिइडीमवेतिकाः पुनस्तः ॥ यनस्मादकल्पधारः ॥ कमविइडीमवेति । मध्यदमग्निवक्ष्यतीति । समन्ते वपोषाः समानमनसः ॥ एकस्मिन् मन्त्रेरियासांमनन्तो विवर्तनेनाः समनसधुनायथाकस्मात् सर्वेद्रूपयोगना दि गुणसंपन्नाः स्वयमानो विश्वसंसः हदर्थं कुपञ्जनपंसोमर्द्ध सवडिपदरयन [illegible] नामामि नमेतुः । नयान मस्थानमग्निं घनस्मोदक [illegible] स्पधाः समिधसमिंधर्मसानसंतनअप्रुवेनीसर्व । नाश्चकुनवसजानवे दामधमस्याज्ञोवेष्पुतोविष्णुधः । णः ज्ञोपमोलोहदुतिपुनः पुनः श्वेतमेन अभिकामयने । एवमेतस्मिन् त्रैगुण पदविधानास्माविदेपनाऽतितवनसो पमानो । पमेयदेवधर्माच्च गुणपत्तमभवाव्हो दत्तस गाण्णोवेधुने नजेपमानोपमेदमामंजस्याच्च सामर्थ्यात् त्रसिक्कुपरुष्यदन धाराशाह्य उदकधारावचनः संपद्यने । पठिते वेत दिवसानर्थमपेक्षोदकनाममनुष्येतमद्धिति । एवं वेधिमन [illegible] ज्ञे वसामर्थ्यात् त्रमंत्रौ । तिरहनत्वा तु तु सनममेन । अग्निपदनास्नि । पविद्यो स्यानदने [illegible] सनननं सवनाद्यसंमानादिनि । पूर्वमने

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३२ तेः प्राणानां वैश्वानरं सम्यक् इति। अथ रवेर्गमनं न मनसापि निर्मलः स अग्निः ज्योतिः आहार्यः ज्यो
१०॥ समुद्रं तु मिहिरा आदित्य मुखम् एते। पूर्वं देवसमाना विनियोगाः नानादेवतास्विति वा इत्यस्यां देवता
तु अग्न्यंशेन केतोः। देवतानां सोरीति च तथा। ताहृतान् भाषाकारेण। एकं समकालं। समुद्रं तु
संधाना। इदं मिहिरा॥ सर्वस्य कारणं समभु नानुरूपा उत्तर उदिति उत्तर इति वा उदिति। अह र्म
सपुनर्जातः मह इति प्रथमं वा स्वजन्मानि इन्द्र सनक्षत्रं तत् अमृतं नावं अग्नेस्तु नामं इमं समानः उपसंख्याप्य। सोस्य
अते ननवत्रिपत्ते। यमक्षितिं सितन पः पिवंतीत्युक्तं। कथनमन्तत्वं ते नोपसमानं इति। एनस्यो इत्यस्य
विशेषोवायत् नाम तन्मनः गुणं इदम् आविनानं न विदुपि प्रदर्शितं लिङ्गपतेर्वं इमसि तत्र देवानां रश्मीनां जि र
लात् इदं गानि समान्यादित्यानि देवाः सेनन्त्रीयं तेन बाह्यदत्तस्य अग्रेमसमानामिति इह तं तस्य हेतुरित्यर्थः
अथ कुतः सूर्योदमिति विशेषवतो वर्धते। न चैतस्मिन्नोपमं वैश्वानरे इति यः सप्त्यादित्य देवते
इस्मात्रं स्वाग्नित्वमादित्य स्वरूप पते। एतस्योत्र एतान् इति व विनायते। तस्मादत्र मर्त्यमित्युपहरे
लिंग णां। तात समं कस्मात्। सूर्ये अग्नि एकं वा कारिकता मतिः। इमं स्तनमित्य त्रापां प्रपद्यमग्ने इति। नि विश्रो ३२
लिर समे तु दीपते सावाग्निर्लिंगः। आदित्य आयमनेन नमं वैश्वानरं नित्यं त समस्त्वमत्र सभालयां
लिरसम्मे दीपते सावाग्नि लिंगः। आदित्य अग्न्यायमनेन अंगेवलोचन इति तु रमस्य मत्र स्फालयां
...स्यपत्रमानानुवादने प्रस्तरको वाविनिपुल्ताः
यज्ञोर्यदग्नः रवेस्तास्यपोदरे तत्र पं पापमारे

समुद्रं शेषोत्तर उदेति निवाने वपार्थिवः समुद्रानुदेति। विरोधानमस्य उदकेन। न स्तोदादित्योग्निर
इति एतद् इति नाम मर्त्यं कुतः हरणं। अथापि ब्राह्मणं भवति अग्निः सर्वा देवता इति। अथ पदम् अपदः
तः संक्रान्तिः ब्राह्मणं भवति अग्निः सर्वा देवता इति। तस्य च ब्राह्मणस्य नरा अतः नूत्न कृत इति ग
वेनाय॥५॥ इदं इमितिः इति। अस्य वामीयस्य इदमित्येवं तस्मात् मित्सेनेर मित्यानेरग्निमाहुः सने त्वादिदः॥ अथो
पिवपोयदिरेषा हे विजायते सुपर्णः सुपतनः गरुत्मान् गरणवान्। सुविनिः सदा नराः ता नो वोरि नादित्य
अयमपि समर्थाग्निः रसा हः॥ किंव कृतार इममेवाग्निं देवं महा महांतं आत्मान मननन्ते। नपरं नो विज्ञामेधा
विनस्तान् विदुरेव कृतार्थं इति। अग्निं यमं मातरिश्वा नमिति। एवं अमौ एकं स्थानमिति वानरेनस्य वसाविसप्ति॥ मध्ये
एष तु देवस्य दैवार इति वि वितायते। तस्मात् कुत्र यन्त्र अवस्थेनायमे वाग्निरिति। अत्र इति सम॥ यानं॥
सत्यं तत् सर्वं एतेः अग्निरापे न लुप्यते। न तुष्यवा ततः॥ किं ते हि गुणानः सूर्यं ते मनोदवीति। यस्तु सूक्तं भज
ने यस्मै हविर्निरुप्यते ऽयमेव सोऽग्निः। तुरीयः पूर्वपक्षमा वर्णन्यपरैर्नतु सार्थः। यः सूक्तं भजते यस्मा म
नन्तु स त्वेन सर्थः। यस्मै च हविर्निरुप्यते वो इतासा मर्त्या इत्येव मस्वाकपालं निर्वपेदिति। अयमेव
सोऽग्निः पार्थिवः॥ अग्निराद्यसा विज्ञो वतोऽत्र लोके वेदेवप्रसिद्धेः। अग्निमानपात्राग्नेऽनमयेति। एतमे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३३

गहेत्तो दूक्षितिपाधनेनमध्यमं नाकुञ्जमानवशांसिद्धिको मामाप्यर्थं शास्त्रवोदितान्यदिरवीदरपलाशादेव
लौकप्रसिद्धिनएवप्रतीयंते। तस्मादग्निशाहेनपार्थिवं तस्य ज्योतिषोमुख्यःसंबंधो। गौणस्तु नरयोमध्यमो
त्रमयोः प्रथमाग्निशाहेनमध्यमोत्तमयोः पयाग्निशाहेनतत्पाभमध्यमोत्तमाम्पांविधुस्पर्शशाख्याम्पां लोके
इतिप्रामुख्यःसंबंधः एवंवेत्सुष्टु मक्षुमन्त्रमजनेदस्पोनिरूपने। अथमेलसोग्निरिति। एतदेववो
त्रविचारे प्रयोजनमाह्वेपेभुक्ते पुहवि:संदध्याने श्रुतस्तस्वनमोक्षोलं नवेनमेवो पासीतेति। अथ
पुनर्योदंमध्यमोत्तमयोर्ज्योतिषोरग्निप्रवादःसकथमितिचेत्पातमेवतेतुमरेज्योतिषीएतेननामधेये
नमजेते। निपातोनामप्रोक्षाभांमक्षिरिसर्थः। इदंज्ञस्यचतुर्थपादेन। ज्ञानवेदाइतितत्रनत्वं। सपुनरेष
माहात्म्यात्स्वमेव पृथक्स्याद्ग्निरेव। अथवा पृथगमिधानसुमिसंबंधादेवतोनरं। ज्ञानवेदिः कस्मा
व त्साहेज्ञातानिवेद। नहिंदरातिज्ञानमात्मनलोद। यदसोनवेदसर्वहेदसर्वं। ज्ञातानिवाएतेविदुः। स
एवभानुकारकात्मस्वत्वेवेवेति। ज्ञानेज्ञातेविधनदातिवा। विदेःसत्तार्थस्याभिकरणेकारके। ननदाति
ज्ञानयज्ञसोनास्ति। ज्ञानविनावाज्ञानवतः। ज्ञानेनावृःपूर्वेदरातिज्ञावृउमरेंदरं। ज्ञानत्वसाविमाने ३३
तिज्ञानवेदाः। ज्ञानविदेर्वाज्ञानप्रसादः। ज्ञानशास्त्रेवद्धिवेदं। विदेसोनात्मसोभवदरसो विलज्जेन

एवास्य ज्ञातंकृतानामिसर्थः। आत्मलाभोविषमवतिजनेर्विदेस्त्रज्ञानवेदाइति। यत्नजातः पदस्त्रविंद
तेति। यदसोतत्रज्ञानमात्रदरतिसगतः पदस्त्रविंदतथ्रलभतः। तज्ज्ञानवेदसोज्ञानवेदसोज्ञानवेदस्त
मितिविज्ञापनेः पनश्च नदेवं तस्माद्दृष्टोपिस्वामप्यपमधादमितिमस्मानाःपञ्चःसर्वान्तस्यानिश्च
पिद्योश्वेग्निमभिसर्वति। तस्यज्ञानवेदसः प्राधान्यकत्तुदाहरणमेषाअस्तु मधति। ज्ञानवेदस
मितिदेवनस्याग्निपुत्रस्याधंगायत्रीहस्तानारोधुपयुक्तः। प्राहेत्तुलरदत्तज्ञातिरितेज्ञानवेदइतं। अर्थ इत्यत्रोद्धृत
कमलिः सर्वदेनस्मेगदेशुवानंवादयंतेवाजिनंवमननवंतवेवलमर्थिमिः अथदाश्चचाभिवेनिर्धो
पमंत्रदेवलोपत्नाशाजिनंवेत्रनवेनेनदलेनेनस्वनावंशीर्द्धा। क्रोधेतिब्राह्मणेनेनो आसके। इतिलस्मा इतः
र्थकेनवाइदंनोवर्हिराणदे। इदमस्यसोमवहिंर्षापलक्षितंवहिं:कर्थंनामास्मदभिमतार्थकिमर्थ
मामिनुस्त्रेनसीदेहिसेवमर्थं ब्राह्मणेनेति। इतनीकुस्सगेदशीयतिश्चयोजनार्थं। नदेतदेकमेव ज्ञान
वेदसंगायत्रीत्रिवमसादि। नहितिदशनयीक्ष्यस्मानुस्मनमेयरोक्तनिर्देशः। एतदितिप्रसक्तेलाक्रन्न
मिसेनयामसन्निधीक्षसोपदेशिति। गायत्रीमितिछंदोनिर्देशो विवक्षितप्रयोजनार्थः। नत्वमिसेतस्य
अस्यसंख्यानिर्देशोदशानयी कुसको स्वयीतिनिर्धारणेसप्तमी विधनेति। ततः त्रिंपयेनदेवेकंज्ञानवे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३५ इत्संगाय त्वं नवं इत्यलपीत्युविषने। स्तुत्वेत्य भिरेते गीः पत्रछंदो युक्तो जातवेदस्यं मंत्रैरधिप्रेते प्रयोजन
मस्ति। नत्वेते बहवः संति सर्वत्रापि इत्यानयी त्वेतदेव के त्वेतु स्थान त्वग्निं कर्मत्वमिति। यत्तु किंचिद
ग्नेयं मंत्र जातं गायत्र्येव छंदसि अ जातवेदो लिंगमपि न तज्जातवेदसानामं त्रालं स्थाने विनियुक्तमने
नास्त्रेण तेन किंचिन्न भवति। अग्निरेव जातवेदा इति कर्मपृथक्त्वान्नामधेयानि। इतरथा
हि प्रयोगवैकल्पं स्यात्। न त्वानदेवमन्यस्य स्थाने प्रयुज्यते। यथा वायमन्यथा नरमग्नेर्जातवेदसे ल दस ते
स्याहि विलिंगात्प्रयोवैश्वानरप्रभृतयोपीत्युपेक्ष्यं। सत्यमतेनैतत्पूर्ववादिद्वारः केवलमभिप्रवते सत्वा
ग्निपद द्विवारे अग्निराहो विश्वेष्वासीत्। जातवेदः शाहो स गुणबंदमिति। इह तु जातवेद उशात् विश्व
रेउन रामि प्रवंते तस्मिं त्वेवोपा त्वेमंत्रे गुणपदमग्निराहो जातवेदः शाहु सहसेनावृतु पेक्ष्यं। यथा तु पूर्वं
स्मिन्समुदाहरिष्यते स्मा निस्मास्ति जो दयमा तु दाहरणं तदेतत् व्याख्यातो वा इति उद्धृत्य जातवेदसमिति जा
१ तवेदस्त्वो पयमेन ॥ तस्मिन्पद्मुदाहरणमुपरिष्टाद्वाख्यास्यामः। जातवेदसे सुनवाम सोममिति तु
विज्ञो वाणविरोधासमानात्वत्रिदरत्ये कथान्यत्रासि सोऽस्य निगमासिद्धमस्मिन्मंत्रे जातवेदस्य ३५
मेतत्तस्मात्तु तन्त्रमर्पेनापमेवाग्निर्जातवेदा इति। दकुलः कोनजनमेस्मे हा निरूपतः यमेद

सोऽग्निर्जातवेदा इति। यत्तु तत्केन जनेदस्य हविर्भिः तृप्यन्तेयमेतं सोऽयं जातवेदा इति पूर्वं वक्ष्यमित्यग्निरेव विद्वत्व हेतुना यद्या
मंत्रदर्शनमविशिष्टं विद्यालमपि अस्ति किं जातवेदस्ये भापि पाणिं वाग्निरनेकोऽत्र ग्रालेशविशेषेन। जातवेदस्तेहिप्र
त्युपस्थित क्लेनेन यद्युक्तेन वाचिदिति। निपातनदतनेउतरेग्नि यो जातवेदा इस ने नामधेय तन्मर्जतेति व्याख्या फि
तं। इदस्याख्यानस्तदेवम पादः ॥ वैश्वानरश्चेति वक्तव्यं। तदर्थमुपोद्घातो वैश्वानरः कस्मादिति। विश्वान्नरान्
नयति कारहनुले कैन यति। हेतुकर्तृत्वेन सर्वानु प्रवति भुजपदेन नरान्नयति। यथा दंडाग्निविद्यमानु जुतेः इयादिया
सनितस्मिं सर्वाः प्रहरन्तः फलवसो नराणां नयंतीति हेतुकर्तृत्वेन सर्वाननु प्रविश्य नेतृत्वं नरान्नयति इव नयतीति
वैश्वानरः। अथवा विश्व एनं नरा नयंतीति वा। कर्मकारकं। सतो हि मानस्यानुन्यायक्रियास्वंगभावे नरैः कर्म संपद्य
ते। अपि वा विश्वानर एव स्यात्। स पुनः कस्मात्। प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि विश्वानि प्रत्यृतः भूतानि प्रति
प्रविष्ट इत्यर्थः। तस्यापत्यं वैश्वानरः। तस्य भावनस्य प्रधानस्य स्तुतिर्भवति ॥ वैश्वानरस्य
सुमतौ स्याम। पृथिव्यामित्युक्तं तत्पृथिव्याः पृथिवी लोकाद ४४
धि वनस्पतिर्नो यो जातो विश्वमिदं विचष्टे सर्वमिदमभिपश्यति। उपकारत्वेन
प्रकाशकत्वेन। संगतश्रेष्ठेन जातवेदः सर्वेषां

३५ वेगुणतु कस्य वैश्वानरस्य निसंकमात्मतानुपकारकवृत्तापामान्नोपथामिति नास्मे साधिकायांस्यामे सेन
दशास्मात्। तो केपिहि स्पृदनएवं पूर्वं वश्यास्मार्थं नरस्यावाचः प्रपन्नं वेदुपपमेयस्पामरसुपदशानाध्यंपदना
कर्मभिमेद। कल्पा रापामनो स्यामेसान्निधावसमाप्यांवर्त। अनेकलिङ्गि वेनास्मिन्नेवेप्रतिनिर्देशाकामेदे प्राप्तेप्र
नदेरभ्याहारेण। तत्रायः सर्वेषां भूतानामभिश्रयणीयत्वमस्यवैश्वानरस्य कल्पा। प्रतोऽस्यामेति एकवाक्य
तयास्यामर्थं तु प्रायकं वकार। एकोवाक्यं यानि वैश्वानरः प्रजाः कल्प्यते। श्राद्धास्यनेमेति। समेभिः व्यङ्गरान्निर्दिष्टानि।
संनिहिते स्तुतिरिति। अपमेकवाक्यता स्यापः प्रायशो मंत्रे श्रुतं विशुनः प्रस्तारव्यानमर्थमपेक्ष्य एकस्मिन्नपि मंत्रे
वाक्यमेहो भवसेव। नद्यथा। अवाक्षुःपो वमिस्य प्रतिपादं वाक्यसमाप्तिः। अनेकेनादपि वमेश्चारणमात्रं कम्भिना
विर्जनापरस्पार्थं एकवाक्यता मवति। नहि पदो प्रदर्शीदिष्यानि। येनापायकवधमसेसत्र नत्तो वैश्वानरस्तनः प्र
मतिविचारः। नहिनिवास्यायाहानेकोमपवैश्वानरः कुतः संशयः आगमविप्रतिपत्तेर्वैश्वानरविद्यायांतावत्
दान्तेत्यात्मविदः। ईश्वरादिसवाप्याकारः कदनपिवाद्वत्कर्मवृश्यगेवेवैश्वानरत्वेनविद्यायते। अपिवमध्यमो
वैश्वानरइतिनः स्मः। किंविरावामासने। तस्मादेवंकमेणोहोनेनिनिनेत्रइहकहिंरादो हेत्वर्थः। वर्षकमेलेन ३५
वैश्वानरे तस्मान्मन्त्रइहकस्तोतिकथमिति। यनेन्नाहारेण पन्नूमहित्वमिति। नोवसन्मार्थं विशुपदवैश्वानरो

...ध्येवंनाप्रश्नमीमहेमहिदुःस्माहनाभेगुणाकस्तपदनस्यवर्षितुरपां पमदेपिपूरवःपूरविनवामतुष्याः का
मर्हं शरणंमेक्षत्रं सर्वेनसेवेनवर्षकामाः स्तुतिमिःस्तवमहामाभ्यंमृदुवामि। यदसावर्षितावैश्वानरोग्निरस्तुतस्
पितारम्पुपश्यपितारंरस्मानो। शुद्धंनिर्हि। नरस्तुमेसस्यानिकर्मणोपदसंधितारमनावहिहारेण। नेरस्तु
तंनरंमेधतुरकवेलंतरकपूर्वजगत्यान्हतथा। श्वामिनःशृणोमहारवनाविहार्यवाचूनेत्। वधमावेनार्थ
पदनाः असारपदकाश्चाः अपःपःलयोदवर्षवासव्यं प्रावोवमाहनाभ्यंसवर्षत्वस्पाकेमिसमिप्रायः। एव
मेतामिमंत्रे वैश्वानरस्यवशकमेलोकवाक्यतासंवेधान्नोमध्यमाहैश्वानरस्यावापौ मंत्रे। स्थितंनावदेवं
अस्याबादिसहनिपूर्वेयानिकाः कलाविनिकर्मतन्नेनमुपदिशन्त्रवीति। मानूलोलाः करसंपिण्डसमप्रति
ठेषिमंत्रार्थं वाहस्योपतसततत्कुशीयेनवदेप्रयोगतः अध्ययं यवकुलप्रवेयाज्ञिकाः। साक्षात्तू नवर्नाराह
सर्वः। नहनमेवमाकुरस्यावादिसहनि। कथा पुनरुपदप्रातरवमाकुरिति। विधमुकरणप्रसिथोकथमिति।
पतेतस्मनमाह। एषांलोकानांरोहणसवनानांरोहमानानः। यएवहिलोकानामारोहणानुक्रमः एषवै
तरिसंधारिति। हएवसवनानामपिक्रमः। प्रातःसवनंमाध्यंदिनंतृतीयसवनमिति। ततः किं। कस्मिन्नि
वर्त्तितेहस्तितो। नरोहणत्वसवरोहण्विकीर्षितः। कर्तुमीप्सितः। नदुपयाचमहे। सएवहेतोनाः प्रातःस
वनंपृथिवीलोकमभिजयंसति। संसनत्वात्। ततोमाध्यंदिनमंतरिक्षलोकमभिजयंसति संसनत्वात्। तत

३६ स्तनीयस्तवनं द्युलोकमभिक्रामति। संस्तवनत्वात्। प्रतिभक्तिसंस्तवनं बृहन्तं सन्तं पृथिवीलोकादन्तरिक्षलोकमा- स
रोहं भवति। अन्तरिक्षलोकाद् द्युलोकं सद्य द्युलोकमारोहन् द्युलोकमभिक्रान्तीयस्तवनं शंसति। तदपि शंसन्न द्यु-
लोकमारूढो भवति सोऽग्निष्टोमसामभिः प्रियता यतिदेवं ऊर्ध्वमाग्निमारुतेन तस्तवनं लोकं प्रसवरोहं तु हन्ति वि-
कीर्षकरं वैश्वानरीयेणस्तेनेन प्रतिपद्यते। आरभते। तद्यथा। वैश्वानराय पृथुपाजसे इति प्रतिपद्यते। सोऽपि
नस्तोत्रियमाहितेन। आग्नेयो हि भवति। प्रसवरोहे कस्मै सद्युतराग्नेयो यं पंक्तित्रिदः। अग्निर्भूः पृथिव्यां त-
नः। तद्धि तमाहितेन तत् प्रसवरोहं तु हन्ति आरभतः। कृतः स्यात्। अमे बुद्ध्याभ्युद् द्युकं यद् दृष्टमारूढमारूढः लो-
त्रिदेण प्रतिपद्यते। इदं तु तरं वसूरसमारोहं द्युलोकाद् दिव्यदेवताः शंसमानः। अमेण वैश्वानरीयेण सूक्तेन प्रति-
पद्यते। तेन तत्प्रति यते आदित्यो वैश्वानर इति। अपि च सुतरां प्रसवरोहं तु करणमेतदिति गम्यते। येन तन्न आ-
गच्छति मध्यमो न्नादेवताः तदिदं वमरुतन्य। तेनो वैश्वानरीयात् सूक्तात् प्रसवरोहणं तु करणम्। मिश्राय गणशस्त्रा-
ग्नसवनस्य मध्यमानादेवताऽऽगच्छति मध्यमाने मित्रामि तु। कतनाः। तदिदं वमरुतन्य। तद्यथा। अग्ने दिव-
मरुतां कृच्छ्रे विलिखति। ततोऽपि मध्यमानां पृथिवीस्थानं प्रसवरोहे अन्ते वनेन लोकं यं शंसति। यता यतो न्य-
ग्रप इति। तदेवमेतस्मादेव मन्तु करणमस्य यामथ। आदित्यो वैश्वानर इति। ५। अथापि वैश्वानरीयो द्वादश- ३६
कपालो भवति। देवतागुणसामान्येन हि अभिधीयते गुणविधयः कल्प्यन्ते। वैश्वानरीयं द्वादशकपालं

कपालः। एतस्य द्वादशकपालत्वं द्वादशमासस्य विभागाभिप्रायेण करणमिति। तेनैतस्मादपि देवतागुणकपालविधा-
नुकरणमस्य यामथ। आदित्यो वैश्वानर इति। अथाप्यस्तु मेव ग्रहणं भवति। असौ वा आदित्योऽग्निर्वैश्वानर इति
न ह्यन्यपरं प्रमाणम्। तस्मात् सूर्यो वैश्वानर इति। अथापि निविन्तासौ वैश्वानरी भवति। निविदि साहि निविष्टो न
त्रः। सूर्यमध्यमानी। सतथा भवति। यथा सूर्यो वैश्वानर इति न पार्थिवो न मध्यम इति। कथमिति। भवति हि। तत्तेन
स्तं। आयो द्यां भासा पृथिवीमिति। तद्वत्तरादित्यस्याः सोऽवभासयते द्यावापृथिव्यौ यतस्तच्च। एष हि द्यावापृथि-
व्यौ भासयति। अथापि कृत्तिकेषु सूक्तं सोऽयं वैश्वानरं भवति। कतमत्। ५। दिवि पृष्ठो अरोचतेति। तद्वत्तरा-
दित्यस्माद् दिवि पृष्ठो रोचते यत उच्यते। एष हि दिवि पृष्ठो रोचते हि दिवस्पृष्ठः द्युलोके स्पृष्टः अवस्थित इत्यर्थः। अ-
रोचत रोचते दीप्यते कोऽसाविति। अग्निर्वैश्वानरः। बृहन्महानित्यर्थः। स रोचमानः किं करोतीत्याह वनता वनमथ ना- ज्योति
यत इत्यर्थः। अथापि हविष्यान्तीयं सूक्तं सोऽयं वैश्वानरं भवति। कतमिति। भवति हि तत्र मन्त्रः। सूर्यो वैश्वानर इति स-
मर्थः। तद्यथा। विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्निति वैश्वानरं केतुं कर्मीरमह्नामकृण्वन्-
ति। तेन तावत् आदित्यस्य ह्यस्य अह्नां कर्तृत्वमुपपद्यते पार्थिवं मध्यमं वा। आदित्य एव ह्युदयास्तमयाभ्यामहानि करोति
तेन तद्यमेतेन ह्युक्तमिः पञ्चभिः। सूर्यो वैश्वानर इति। अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः। तमध्यमो न स्य-

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तदिदमुपपद्यते। वैश्वानरो यंयस्मात् प्रजापते तस्मात् तेन व्यपदेशेन पार्थिवो। निर्वैश्वानर इति। २

३१ यः। किं तर्हि अयमेव पार्थिवोऽग्निः केन हेतुना तद्वितोपपत्तिसामर्थ्यात् कथमिति। विश्वानरा वै नेउत्तरे ज्योतिषी
नरहदुःखः। अपि वा विश्वानर एव कश्चित् स्यात्। तस्मात् पतिर्वैश्वानर इति। कथं त्वयमेतत् प्रजायते। यत उच्यते। यत्र
वैद्युतोऽग्निः शरणमग्निहिति। आ अयमात्मनो शरणमग्निरिति निरिति अभिगच्छन्नेषा प्रोतो सर्वः। किं न अन्त
स्तीयते। सर्व पुनर्यो वहतु पार्थिवोऽमवति मनुष्येरस्यापेक्षया परिगृहीतो वा। किं नावत्स्यमयमर्थो वनादुद्यति
। कः पुनरयमस्य धर्मो यदसावुदके धनः शरीरेण ज्ञायते। उदके तु धनेदीप्यते रसस्तनाद्वेन शरीरेण काष्ठे
नाश्नेन वा प्रतिहतमूर्तिस्वभावकेन पार्थिवेन वानुवर्तुलेनोपशाम्यति। सम अयमस्य धर्मः। तदेतत्स्थानजास
नाम्नेन वा प्रतिहतमूर्तिस्वभावकेन पार्थिवे वा तद्दर्शनात्। अथमस्य धर्मः। स वै पुनरूपादीयमान एव पार्थिवोऽग्निः संपद्य
दिहन्ते स्वाभाव्यमहेतुकेऽमोनिवोनमवति। प्रथमस्य धर्मः। स वै पुनरूपादीयमान एव पार्थिवोऽग्निः संपृ
ते। कथं उपाद्गो हि मनुष्यः स जानाति न र्महित्वा पार्थिव धर्मं प्रतिपद्यते। कथमिति। उदको पशमनः शरीरदीप्तिर्वि
पर्दस्य धर्ममस्य मेन संपद्यते। एवं नाबन्मयमादंपंविश्वानरं न जायते। तेनार्द्रं तदयसमिति न तनि हि तद्दि
तार्थ्ये यस्मात् वैश्वानरः अयं पुनरादित्यात्कथं जायते आह। ५॥ कथादित्यात् प्रीति प्रथमसमावर्त्मादित्य
तार्थो यस्माद्वैश्वानरः अयं पुनरादित्यात्कथं जायते आह। ५॥ अथादित्यादुदीचि प्रथमसमावृत्त आदि ३१
हसेवमादि। अथ त्वाक्रान्तेऽन्तः प्रकृताद् धर्माद्धर्मान्तरं करोति। उदीचीदिशं प्रति प्रथमसमावृत्ते आदि
स्तस्मिन् उदीचि प्रथमसमावृत्ते उदगयनार्काभिमर्शः। कथमिति। कंसं कांस्यपात्रं मणिं वा परिमृज्य आदित्यसमा

मिसावभाते। प्रतिस्वरे प्रशुष्कगोमयं शुष्कगोमयमलंसंस्पर्शेन धारयति। तत्प्रदीप्यते सोऽयमेव संपद्यते यः
शुष्कगोमये ग्रिजायते। स एवमादित्यादपि कंसात्मणेर्वा जायमानः सो वैश्वानर इत्युच्यते। तस्य
स्यापि स्वस्यैव वैश्वानरत्वमुपपद्यते। अथाह। न हि तावियमहस्यापि देशकालावैवमुपपद्यते। अयमा
दित्यात्कावैश्वानरः। अथापि मम परो अपरं शरणं वा को विमध्यनरः। तेसूर्य वैश्वानरः कोऽयं यं गमयति
तद्यथा। वैश्वानरो यन्ते सूर्यमिति मंत्र इत्याह। प्रथमोऽस्य वैश्वानरः प्रादुरस्य निर्धारितैन सूर्य इहैन विभक्ति
दादिशोषणविशेषभावेनैव सामान्याधिकरण्येनाति। एतदेवालमानार्थे करणमदेव्यमनेकत्वे वैश्वानरस्य
मध्यमो वैद्युतो दीवीति न त पुनराध्यात्मसंपन्नने। किं तर्हि अयमेवास्य संगच्छते। यथादेव देवत्रा मतं तनेत। तस्य
मयं संपद्यते। सूर्य इति। यत आह। इतरममादधाति। इतो लोकादेवमीयः शरणादित्योऽवनसाति सोऽयमभि
त्वां वृक्त एव हिममादधाति। अमादधातीच्छति अमुतो मंडलात् अस्मात्त्वमः अमुष्य आदित्यमंडलाद्वृष्टि
र्भूतः स्वभूतारश्मयः प्रादुर्भवन्ति। इतो लोकात्पिंडाद् स्यतद् विदिष्टेः अतीवः प्रादुर्भवन्ति निवर्तते। तयोर्भासोस्य
संसर्गं दृष्ट्वैवमवस्थान मंत्र इह वैश्वानरो यतते सूर्यमिति। अथ यान्येतान्यौत्तमिकानि सूक्तानि। अथ
साद्विकारान्तरे। यदि सूर्यो वैश्वानरो ग्रभेविधान्। ततो नस्तु यानेतान्यौत्तमिकानि सूक्तानि उत्तमस्थानदेवता
उ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३८ निशेषस्तुसर्वाणि । तथा भागानि वासा विज्ञानिवापोमानि । वावैस वा नि वा । गुणपदलमस्तुपेस वैश्वानर
शङ्कसङ्गवीनि । तेषु सूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादभगादीनि निशेषणत्वेनाभिहिता हे भगवैश्वानर हे स
विनः वैश्वानरे सेवमादय । आदिसकर्मणावेनमतोऽप्यन एवं वैश्वानरीयेषु सूक्तेषु वैश्वा
नरमतोऽप्यनं ग्रहणः कथमिति । हस्तुदेवीसलमेवीनि निपदं जीनि । इतिकरण एवं शब्दे एव मुदे षित्वेवै
म श्वानर एवमर्हति । एवं विपर्यविदिति । नवपुनरेतद्धमपमर्षति । नहि वैश्वानरीयाः प्रवादा तेन वैश्व
केषु संति । नाप्यादिसकर्मणा वैश्वानरस्तु वंति मत्रद्वयः । तस्मात्रेवसूर्यो वैश्वानर इति । केवलं अग्रमप्य
केषु संति । नाप्यादिसकर्मणा वैश्वानरं ... अग्निविशेषणा
पदोविशेषहेतुरग्निवैश्वानर इति ॥ आग्नेयेषु नहि सूक्तेषु वैश्वानरीयाः प्रवादा भवंति । अग्निविशेषण
त्वेन वैश्वानरमृत आजानमग्निमित्सेवमादयः । अग्निकर्मणा हेतुं वैश्वानरं प्रादेशस्तोनीनि वहसीनिपव
सीनिदहसीति । एवं वैश्वानरवद्दासिहविंषी । एवं वैश्वानरपचामि पक्वानि । दहासि दग्धव्यानि । तस्मा
दग्निरेव वैश्वानर इति स्थितं । नदेतेषदेहतवः नाग्नितेन विग्रहसपदेशात् । एकवाक्ये विमर्शनरवाचदेशा ३८
त् । अग्निविके सूक्तेषु अप्रवादात् । आदिसकर्मणः संस्तवात् । आग्नेयेषु सूक्तेषु प्रवादात् । अग्निकर्मणा
वसंस्तवादिति । नत्तुनरेनदग्नेर्वैश्वानरत्वं स्थितमप्यस्मिनमिवपरपक्षहेतुषनिराकृतेषु पतत्वानि

करणादपन्नोति । यथो एतदिति । यत्तु नरेनत्तु कर्मवर्धकर्मणा यस्मान्नोति नस्मात्र अमरति । अस्मिन्नपि वर्षि
वेशावेनतु पपद्यते । वर्षकर्म कथमिति यत आह । समानमेतदिति । समानमेतन्मे वेदस्तु दकं उदकसेना विशि
ष्टं । उद्वैसवचाहभिः । उदेति वक्तुं । चेति अहोभिर्निमिश्रमूतेः पुन आह । निरेवाः वाड्ते । नदस्मिसा ब्राह्मणाथो
व्याख्याभिः प्रतिसंवत्सरमहरर्नुदिवसानि । तदेतदेकमेवोदकं पयो यत्नोऽवशयपणदद्भिसात् यतयो जगता
त्याद्धिदेनतुदेति । वावेति सर्वकर्मणा वर्त्तकथमिति । यत आह । श्रवणाद्वादेति । भूमिं पर्जन्याः प्रजीप
नारो रसानां भाष्यमिकादेवगणवर्धमत्तुनोमुं चेनो भूमिं जिन्वंतिनर्पयत्यसौपयुसमये । एवं नायदवाजेति ॥
अन्यद्वनकर्षवृष्यमेति । अत आह । दिवं जिन्वं सग्रमः । यथैतानुनो वर्षे गणं पर्जन्या जिन्वंतिनर्पयाति
कमवेणवर्षणादिवं जिन्वेसम्रमः । आहुनयो प्रश्नो प्राक्षिम्रासेनदः बाउ स्वाविभिः स्तोदकभावमापाद्य परमेस्रु
स्मंदेवोपमोगयोग्यं प्राप्नति वर्ष भावेनाग्नीयं तेनत्तोकं निवासिनां नु प्रयोग नतस्यदहपुनर्वर्षयदकत्वं मति । नतुनां
अमुष्यलोकस्य कारणानि रिति । अयंलोकद्दतिहे वावेति । एवं वस्तुतराम यममपिवचवर्षवान् । आहुति मूलत्वा
त सर्वस्य वर्षस्य स्मर्यते च । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते इति । तत्र पदद्भेदे वर्षकर्मभावोऽग्न
महतिनदेनद्वैशोषिकं मध्यमस्य वैश्वानरत्वेनलक्षणं । अपिवापमपतेमंत्रः । योस्मत्रोऽग्निरादित्योऽवर्षत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३१ मणालूपते। तस्मात्तु न गमने क्रान्तो वर्षकर्माभिष्ट्वोमध्यमस्येति। यत आह। तृतीये निपातनमिति।॥ ६॥ द्वादशम
ष्ठक्षपादः। तृतीये निपातनमिति। दीर्घ नमसा आर्षे त्रिष्टुप्। वृष्टिकामस्य कारीर्या मध्ये यामच्छदे अष्टाकपालेन
स्पृशेत्तु वाक्या॥ नसां मे आयतनीयके अग्निर्यमादित्यो हसत्सूयते इति प्रकरणाद् ध्येवसीयते। तृतीये।
पुनस्तत्तृतीये निरवर्गं निगर्गति। निर्गवेन सैन्द्रे तिनिपातं वर्त्मेष्वाः। न च पुनरेतत् शाखां रादित्यस्यैव स्यापि
नेश्वत्कुं वोतरं। तृतीये वरः क्षिति। मादित्यदेवी रात्रिरभिषेना। ततो ऽश्वीति रात्रिरादित्यस्य ज्योतिषः। सएव
मगवानादित्यो यदा जगदेतद्ग्रहयन मर्त्येन दर्षे आत्ममाभिस्तु रुवरा यत्रं भति पद्यते तदन्ते हरयोरसह
रणाद्युपर्णस्य रश्मयः सर्वं स्यादस्माल्लोकान् अपो वलानाभ्रामस्माच्छादयन्तः। आदित्यनादित्ये योन
न ... वन्नमेनमादित्ये प्रत्युत्सन्तेति तद्दवें निर्धिन्नपानाम्लिनगर्भत्वेन सएव आदित्य उद्गतं यतोम्य
मेः बद्धिः आदित्ये नोदकगर्भः संपद्यते। सएव कृपारिवि क्वोदकगर्भो दक्षिणं वर्त्मे इति पद्यमानेन तस्मात्मा
सात्मर्यतिवृष्टयते। तदिदमुक्तं। न गावः वृत्तं न्य दनादनस्येति। तेरश्मयो यदा अवृतो भुवा आदित्ता
सात्मर्यतिवृष्टयते। तदिदमुक्तं। न गाव वर्त्मेस्य दनादनस्येति। तेरश्मयो यदा अवृतो भुवा आदित्ता ३१
हनसोदकमदनासह ल्यो नादित्य वन यदा यर्जो उर्ध्वं ते अयनदा हितसमन्तेनर देव पतनोदकेन दत्वे
वी भुवने विविधं पद्यते। एतमिन्दुदकनाम। पृथिवी भुयते इति सामर्थ्यात्तु उजनितर्शते। सिंचति कर्म

ता॥ एवमेतस्मिन्नेत्रे मन्त्ररूपाद्यादित्यः प्रकरणाद् ग्निः। उतवपावत्सो मध्यमात्तु वर्षकर्मणः कर्त्ता॥ ७॥ अथा
पिवा तस्मिन्नेतस्मिन्नकरणे यस्मिन्नदं मंत्रो वि तिष्ठन्ते अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयतीत्येवमादि। अग्नि
रितो लोकाद्वृष्टिं समीरयति। धूमधूमो नाम पदे वायुर्वा तस्मा निर्मिविर्निवत्समानाम्ना धूमेन पूनां अन्तर्लो
कमाविशति। अग्नेर्धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद् वृष्टिरिति हि विज्ञायते। तोः पुनरग्निस्थाना भिन्नपाके
यत्नादिकृपाभामच्छादित्यो भूत्वा भाष्यं छादयितारश्मिमिर्मे घरूपेण मध्यमस्थानमापादयति। एवमेतेन
सृष्टो वृष्टिमध्यमान्तरतो वायवो मेघोदराणि विदार्य तेभ्यो विक्षिपंतो वृष्टिमिमं लोकं नयन्ति। आपयन्तीत्यर्थः। अथाप
रमपि ज्ञायते भव ... ति। यदसावादित्योऽग्निं रश्मिभिरित्येवमादि। तदेवमेतद् वर्षकर्म समाने सर्वेषामिस
हेतुर्मध्यमस्य वैश्वानरत्वेन वतिः। यथा एतत्। यत्तु नरेन दुक्तं यानि कपाले। रोहणस्य वरोहः भ्रृक्षीणि रसकारणमे
तस्माद्धस्य वैश्वानरत्वे कस्मात्। कस्मादाम्नायवचनादेव देवं भवति। रोहणस्य वरोहद्यत्वं वा दमात्रमेव। यद्यपि
बोक्तं वैश्वानरीयो द्वादशकपालो भवतीति एतदप्यकारणं सूर्यस्य वैश्वानरत्वे। कस्मात्रमिवा रातः। अभिधाने
तदिति। यत आह। अतिहि मोऽपि एककपालः पंचकपालश्चापदिदि देवतागुणाभिधानं विषयन् अभिधानमावे म
हि भिद्यते न कर्मेति। न च भवति सो ऽपि द्वादशकपाल इति। तस्माद् हेतुः कपालानि। यथा एतत्। यदमुक्तं आसणीमा
काद्शाविचमस्य कर्म तस्माद् द्वादशकपाल इति। नन्वेवं सति सो ऽपि द्वादशकपाल एव भविष्यति ।

४० यं वैश्वानरवदं भवतीति। एतदप्यकारणं। कस्मादङ्गभक्त्यादीनिहि ब्राह्मणानि। यस्मादङ्गभक्त्यादीनि ब्राह्मण
नि भवंति। भक्तिर्नाम गुणकल्पना। येन केन चित् गुणेन ब्राह्मणं सर्वं स्तवं था ब्रवीति। तत्र तत्र स्तमन्वेष्यमेव भवति। त
यथा। पृथिवी वै वैश्वानरः। स यमादि किमपि ब्राह्मणेन वक्तुं वैश्वानरशब्दे नोच्यते भक्त्या। यथो एतत् निविन्सो यं विश्वा
नरी भवतीति। अस्य वाग्नेः सा भवति। कथमिति। तस्यां के पदं भवति। यो विश्वो मानुषीभ्यो दीदेदिति। ततः किं एषा हि
विश्वो मानुषीभ्यो दीप्यते। अग्निर्वै वैश्वानरः सोमस्य मत्सत्। विश्वेषां देवानां समित्। अजस्रं इदं वं ज्योतिः। यो विश्वे
मानुषीभ्यो दीदेत्। धुधुपूर्वा सुदिधुतानः। अजर उपस्तामनीके आयो यो भासा पृथिवीं। उर्वन्तरिक्षं। ज्योतिषामृता
यशामेवं सत्। अग्निर्वैश्वानर इह अवदिह सोमस्य मत्सत्। इमं देवो देवहूतिमवतु देवाधिया। इदं ब्रह्म इदं क्षत्रं
इमं सुन्वंतं यजमानमवतु। चित्रश्चित्राभिरूतिभिः। अवधूतानां वसा गमत्। इतीयं निविदा अग्निमारुतेन शस्य
ते। निविन्मुरोरुचः प्रैषा विश्वामित्रस्य सर्वं राइति सर्वा विश्वामित्रस्यार्षं। अग्निर्वैश्वानरः सोमस्य मत्सत् नृ यतु
नृम श्च श्रेमाः देवो देवहूतिमवतु यकृतं सोमामग्निर्वैश्वानरो देवः देवहूतिं देवानां आत्मा कमाहूनमवतु
रक्षतु। यो विश्वेषां देवानां समितं समिध्यतः। स इदं करोतु। यश्चाजस्रं नितस्यं ज्योतिः। यश्च विश्वो मानुषीभ्यो दीदे ४०
त। इदं दीप्यते। यश्च धुधुपूर्वा सुपूर्वे धुहः सुदिधुतानो दीपमान एवासीत्। यश्चासावजरो जराविमुक्त उप

सामनीके अग्निरहोत्रादि सुयोनते। यश्च आभासयति यां सूर्योन्भः तास्याभासयति पृथिवीमग्न्यात्मना। उ
रुवांतरिक्षं मध्यमात्मना। एवं त्रिभिर्ज्योतिर्भि। यश्च ज्योतिषामृतायशामेयश्च तिसुरवं ददाति। सोग्निर्वैश्वान
र इह अवन्नुरणो तस्मात्सुनीरिह रक्कर्मणि सोमस्य मत्सत् नृयतु। किंच। यावत्विमां देवो देवहूतिं देवाधि
या देवानां याग्नी॰वीः प्रज्ञानयाः अवतु रक्षतु। इदं ब्रह्म इदं क्षत्रं। ब्रह्म यावत्विदं क्षत्रं यावत्विदं। इमं सुन्वंतं
अभिषुण्वंतं यजमानं यावतु। चित्र आपनीयः पूज्यो वैश्वानरः चित्राभिरूतिभिः शोभनाभिरुतिभिः पीतिभि
वीरणो त्विमानि ब्रह्मणस्य स्मात्किं निसंवास्मात् अस्मागच्छतु अवसा पालनाभिप्रायेण मनसा कर्मस्विसेतदा ब्राह्म
हे। यथो एतं यस्तुनरे तदुक्तं छंदोभिकं छंदोभयते धुदाशरात्रिके धुयन्सूक्तेन सोर्यं वैश्वानरमिति तदप्यसे
वाग्नेर्भवति। कथमिति। तत्र त्येन हिशिष्टं पार्थिवाग्नेर्नावकं लिंगं भवति। जमदग्निभिराहुतः इति। जमदग्नयो हि
नमाहुतिभिर्जुह्वति नाहि समभि यानादसंभवात्। तस्माद्त्रापितद्वैश्वानरलिंगं तदप्येतस्य पार्थिवस्या
ग्नेर्व्यंजकं भवति। दृष्टापावकदीदिहि। दृष्टावार्षितादेवैश्वानर पावक धुमत्। दीदिमन्। यस्त्वं जमदग्निभि
राहुतः अभिहुतः सत्वमस्माकं कर्मसु निसीदीदिहि। दीप्यस्व तेन दृष्टासह्वे। जमदग्नयो नित्यं प्रज्वलिताग्नयः
प्रज्वलिताग्नयो वा। यथो एतत्। यदप्युक्तं हविष्याणीति यन्सूक्तं सो यं वैश्वानरं भवतीति तदप्यस्यैव भ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४१ वति। कथमिति। यत् तस्य सूक्तस्य प्रथमा ऋक् सा यथा आग्नेयी भवति तथा सौरी तथा निराह। इदमाग्नेयं सूक्तं
न सौर्यमिति प्रदर्शनार्थं॥५॥ हविष्पान्तमिति। सूक्तमेतत् सूक्तं च तत् आंगिरसस्यार्षं वामदेवस्य वा। सूक्तस्य द्रष्टा
स्य पंच मेह स्याग्निमारुतस्य प्रतिपत्। हविः कतमत् पदेतत् पांतं पानार्हं पानयोग्यं देवानां वरुणे दानादिने
दं स्वमूलमावमग्निनाक्रियते। अजरं जराविपरिणामः पतनः पतं विपरिणामो नास्ति कश्चित् तस्य विवेक
मापादितेमग्निना यदेतत् स्वर्विदि स्वरादित्यं वेदयति प्रापयतीति स्वर्वित् तस्मिन् स्वर्विदि। तद्यथा वेदितव्यं स्वर्विदि ४८
दयमग्निं तत्सूर्यः भाष्यकारोपि यद्देशेनेति राह सूर्यो वेदीति। दिवि स्पृशि द्यामसौ स्पृशतीति हविः प्रय
पत्यादि समाहुतेत्यभिहुते विरुष्टे। जुष्टं प्रियं देवानां तस्य हविषो भर्मणे भरणाय संभरणाय वङ्गतीकर
णाय अपि नाम यदग्निरित्येतद् हुतं कर्तुं स्वमर्थं भावनायवविभूविभुत्व जायते तस्य सेवमर्थमपि
तस्य स्वधेनामदेवनात् नृप्तिसमर्थं कुर्वन्तीति। च मे तो भारणाय अविच्छेदनाय। कथं नाम नदेवता श्योतिसं
प्रापयेदिति। एतेभ्यः कर्मभ्योर्थाय इममेवाग्निं पृथिवीस्थानं साधयते। स्वधया त्वेनह निया आमन्तपुरोला
शेन च। यदुक्तं निगमे दृत्ते वा पंपुरवं चोषधीनामिति। तदेतद् प्रथयन्देवाः अवर्द्धयन्तेस र्यः। एवमेतस्मि
त्सूक्ते प्रथमे मन्त्रे यदेतदग्निरिति नमस्यष्टं वैश्वानरत्वा होतेनतद् संज्ञाय यमग्निवाचि। तमुत्तरेण सूक्तेन हवि ४९

घ्यं तीयं। प्रागेवाग्नेयं करोति। प्रथम्यान्। प्रथमं लोके यो हि भूदनेस स्वेनाभिधानेनाभिवादेणोपक्रम्यते॥
स्तोतुं। ततो मे मा क्रेश स्तूयते। त्वं राजा त्वादिद्दस्सेवमादिभिः। तथैवं तत्त्वास्मिन् सूक्ते यो वैश्वानरश्चाहं उ नरत्रे सत
स्वेवाग्नेः पृथिवीस्थानस्य जनमात्रं भवति। तथा वा यमेव पृथिवीस्थानोग्निर्वैश्वानरो तमथमः तथेममपरे मंत्रं
स्व पश्यो दिभ्य। वैषष्टया अभ्यस्यास्य सूक्तादिभ्यो नितं प्रणमानीयमथमयो ज्योतिषोरस्य तत्र यदेवाव तो वैश्वा
नरस्य निर्लिखत् प्रकरोति। यथाप्याहेति।५॥४॥ अयामुपस्थ इति। मरुत्गजस्यार्थं। प्रातरनुवाकाश्विनयोः शस्ते
अपामुपस्थे उपस्थाने यज्ञो यत्र स्थितं सा यः सोपामुपस्थः अंतरिक्षलोकः तस्मिन्नपामुपस्थे महति विस्तीर्णे सन्ना
महिषामाभमिका देवगणाः। अथवा महिषा स्स एव महान्तः किमकुर्वन्। अगृभ्णत। अगृह्णन्। अगृहीत्वा च विराट्
नम तुष्टारव राजानं परिवार्य उपतस्थुः अग्निं यं अग्निस्तुतिभिस्तद्वनं अर्चनीयमर्चनार्हं वा। कतमं मिति
यमाभरहाहरत्। इतो देवानां मातरिश्वा वायुः। अग्निं वैश्वानरं कुतः। परावतः प्रकर्षेण ईरितवतः। प्रेरितवतः सरा
गता शाद्दूरतरादिवस्वतः आदित्यादिवस्वत क्रियया तमसां तद्द स्तंपर्पगृह्णन्। अंतरिक्षे लोके गृहीत्वा चोप
तस्थुः विशाद्वराजानं मातरिश्वा वायुः स हि मातर्यन्तरिक्षे अयतिश्वयमानः शक्तिः श्वसिति गच्छति। एवमेतस्मि
न्मंत्रे यत् आहियते येतवा हूयते यश्च आहियते सर्वे तेप्यग्न्यपदिष्टाः। तत्र विवस्वत आहियते मातरिश्वना वैश्वानर
इति। अथ पुनर्यद् गीतस्य सूर्यादि संवोधिविशेषलिंगं हविष्पांतीयस्य सोपं वै अश्वानरत्व युक्तं। विश्वस्यामग्ने
घनोः संनिधानयदेशस्ति सा तां दक्षा नरशब्देन पार्थिवस्तद्यथा तिष्ठते पार्थिवो वैश्वानरइति अथवा मातरीश्वनेति गावति।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

५२ भुवनाय देवा वैश्वानरे केतुमह्नामकृण्वन्निति नामः सूर्यादृष्टं कर्मोनस्मान्सूर्यो वैश्वानर इति। अत्र ब्रूमः। पार्थिव एवाग्निः
सूक्ते प्रथमायामविज्ञस्तो जरानृधुरेतस्मिन्सूक्ते प्रश्न इति भूम्या स्तूयते। महत आत्मनो महाभाग्यात्। अपि नाहि स
त्ता ... मतीनि प्रश्न इति भूमभिस्तूयते किं न पुनर्देवताः। तासामपि विविशेषनोग्निः पयस्सर्वे देवतात्मानि वा
दुः सा भाद्ग्निः सर्वा देवताः। इंद्रे मित्रं वरुणमग्निमित्राहुरितनेन देनास्मि न्वेव सूक्ते स्तूयते नरत्रुपादिश्यते। पार्थिव एवा या
यमग्निः तेनतेन देवताविशेषेण देवतात्मना तानस्थानमापन्नः स्तूयत इति तद्दर्शितमिदमाह। अथैनमेताः सर्वा लिङ्गा
नाम्नायादृश्येति। एता याः पुरनेवस्मारास्सर्वाणि लिङ्गानानि पृथिव्यन्तरिक्षलाम्नायाय अम्नायाद्द्रष्टव्या। फ़… [illegible]
दृष्टेति मंत्रदृक्। ... मूर्धा भुवो भवतीति। मूर्धा नूनमस्मिन्सर्वं सत्त्वजातमुपनिबध्यते। यथा हि। शिरसो वियोगेन
हतो वध्यमानोपि मरणमेवमग्निवियोगेप्य बध्यग्नियो नभूतानि इत्यतः प्राधान्यमग्निर्मूर्धा भुवो भूतानां सम्भवतीति वि
ज्ञेय नतु नक्तं राशीनत्तत्वाल्लोकस्य। भूतानां वा अपक्रमनद्यनत्वात्। न ... किमयमस्मोग्निरन्यः सूर्यइति
नेत्युच्यते। ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्। रात्रावग्निर्नत्वो कस्योपकारे तत्त्वाननोन्तर मेव प्रभातः। तां का आमा
दित्ये सुपक्ष्य रूपके रि... प्यन्नलोकस्य सूर्यो भूत्वा जायते। प्रातरुद्यन्स एवायमग्निस्तस्मै देवाय। के एतां जानाति ४२
मायोस्तेतां यतियानां देवानां ... यत संपादितां सततं विदत्मन्नीतेः यत्किमिति। अपो यत्नमस्वादिकारक
इत्यमा त्माधिकार प्रयुक्तमादित्यात्मनात्मा तन्नावकरमेव प्रजानन्द्रक वैरजानन्सर्वाणि स्थानामनु

संवरन्तेनूर्मिः त्वरमाणः कर्मकालमपरिहाप्य यञ्चिस्मिन्नाभः नस्योत्तराभूयसेत्रिवैवनाय। यथा वैतदेवं तथैव
मयुराम्नूम्नूयस्त्वरमेव मेवार्थवक्तिः। किंपूर्वयानो कयदतयाभूयस्तरीनिरुक्तेनरिति। स्वः तद्ययमपि संयन्तः पूर्वेया
क्तो मूर्धा भुवो भवत्यग्निर्नक्तं ततः सूर्यो जायते प्रातरुद्यन्निति। अथ पुनरुत्तरस्यां स्थाने ययमपि संयन्त
स्तूरतरं स्तूयत इत्येतदूयस्तं। ... सोमेनहीति। सोमेन स्तुतिभिः वाग्भिः कर्मभिरग्निहोत्रादिभिर्दिवि पुत
के एतमग्निमादित्यात्मनाके इत्योर्यायादृक्यो रात्रूरं देवा अजीजनन्। अजनयन्। यजमाना ... हविर्धाः
तारः राश्वत्तम्भुमा एवमेकोदिमाय ये नामग्रावाहुतिभिरुक्ताहुतिभिरेवैनं जनयन्तीतिनमस्सवन्
तमेवाग्निं स्तन्वनः त्रेधा भुवे कं। कमिसनर्थको निपातः। त्रेधा भावाय पृथिव्यां। अन्तरिक्षे दिवि वा। स एव म व
स्थितो जगद्याजासिद्ध्यै सर्वावस्थः सर्वावस्थाप्रे ष धीः पचतिसर्वरूपाः इति। प्रकृतमस्मैव शाकपूणिः पुनरौहं स्व
यभात्तुस्मनये। संकरोत्यस्मिन्सूक्ते आत्मविवेकरूपयातिकानाम्नीति। ओषलामपि येनमेवार्थं त्रेधीनिपतेक्त
मेवाग्निरादित्यो भवतीति। यदस्मादिविनृतीयेन दसावादित्य इति त्रासलं। अस्मिन्नियपदेशात्सार्थिवस्याग्नेः
प्राधान्यं दर्शयति। उभाभ्यां यभायां भावसस्वपूर्वसाधनमुक्तादेवनासतेलमानं मन्निरुक्ते। एकमेवेदं ज्योति
र्योतिष्टं विशेषानस्तुनरेतज्जगद्याजासिद्ध्यै त्रिधा विभक्तं पृथिव्यामन्तरिक्षे ... दिवि च विभक्ताविवानेसं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५३ पद्यते। अग्निर्वै पुरा दिस इति। नैवैवं सति सोमोतिषोदिविन्नीयमादित्या स्वमस्मिन् सूक्ते पूर्वा सु अस्तु हविष्यां निमि
सेवमायायामु अग्नीहूतसमं त्रद्दहूतसोमिति। अथैनमेनया पुनर्गादं हूतसोमिति। (०००) यदेदेन मधुपत्नियामस इति। यदे त्वी
नं सूर्यमादिनेयमा दिते: पुत्रं दिव्यं द धुः सुलोके स्या पिनवं तो दे वायत्रियामः यतेसं पादितो यजमानाः या हेनक
र्णमसर्वस्यास्या पूर्वहू तत्व। अगहिर वना ब्रपं च स्मरस्मयोवादे वाः सौर्याय देनमुक्तीं त्वं न ४। यदा वेनो व रिन्न
सर्वदा सहवरणश्रीलो मिथुनो प्रादुरभूतां। उषाश्चादिसश्च आदथनदा प्रावद्रपन् प्रश्नर्षेणापवद्रपन्नुवन्ता
भूतानि नैविष्वानि सर्वाणि। मिथुनौ कस्मान्मिनो तिस्त्रा वदत्र अयतिकर्मा मिथुन शाहे पूर्वपदैमीति भुइतिनामकरणः
प्रसप्रश्च कारो वाना मकरणो विकल्पेन। नयतिः परउत्तरपदे व निर्वा। विकल्पेन। यदा नावनेथु इति नामकर
णो नयति श्चपरा नदा प्रानोः पूर्वत्वा त्सममम्वपरत्वा न्मिनीथुरिति प्रामेरू ढि उलीयत्वा न्मूर्यानविप
र्यदेणमिथुना विसु क्ते। अथपुनर्यदाथकारो नामकरणस्तदा विनिरुत्तरस्य दावकोरस्य संप्रसारणं संप्रसा
पर रणं पूर्वत्वम् यानविपर्ययः। थकारेच यः स्वरस्तस्य लोपश्च थकारश्च उकारमुपसंक्रमेता एवं मिथुनो विति ५३
लिखति। अथकोर्थः। समाश्रितावन्यो न्यं प्रसाद्यानं नयनः कालं वा समाश्रितो भवत ४ यरस्परं संभक्तो। म
नुष्य मिथुना वं० यो न स्या देव। अथया मेयतेर्मनुष्य मिथुनो स्यातां। तौ हि कर्मार्थं मेथंता वि॥ वपरस्परेण का

ते नयतः। अथ पुनरेतेमादित्यं एनयोत्तरयक्षो एतस्मिन्नेव सूक्ते होतृत्वेन सोमिति॥ होतृत्वे ४ कर्मन सूर्य स।
तस्मादिदमग्निर्वैश्वानरीयं सूक्तं। (००) यज्ञावदेत इति। यत्रे यस्मिन् कर्मणि विवदेते। वेरुपसर्गस्याय लक्ष्यप
त्रिपायदेन सामर्थ्य। तत्र नयनं। को पुनस्तौ विवदेते। अवरः परश्च। देव्यो होतारौ। अयं चाग्निः पार्थिव ४ असौ च
मध्यमो वायुः। कथं विवदेते। यतस्योर्यतने ते ४। उभावप्यावां यत्तस्य नेतारौ ततद्रूतनर आवयोर्यजेभूयो वद्रूवे
देति। तत्रे यएतेसमानस्थाना ऋत्विजो यतेविनिमुक्ता नसं तनसमश्नुव तेयज्ञे तएवं सहमादं सहमदनं संप्र
र्वमुपश्रुसः तयोराशो कुर्वन्त्वं शाकुवंति। अथ शाकुवंतश्च किंब्रूयुः। को नइदं विवक्षनीति। कतरएनयोर्यते
भूयो वेदेति। उभावप्येतौ यतेभूयो विदा विसमिश्राय ४। यथाग्निप्रधानमेतत्सूक्तं होतृकर्मणोग्निसंबद्धत्वा
न त्विविशेषलिंगेन सूर्यप्रधानं नयेय मरा स्त्रकुभूयसे निर्वचनायवहुनरायनिरवद्य वचनायपूर्वस्याः कोवि
तो ४। अस्यां हि विमस्वा यो ४ केवलोग्निरेव स्तूयते। पूर्वस्यामुभाविभूयो विदाविसुक्ते। (००) यावान्मात्रमु
खेसोनप्रतीकं। अत्रनकारः संप्रसर्थ एव। उपमानासंभवात्। लोके पिच। स्तुयमानस्य संप्रसर्व प्र
योग इहेव निषेधीतियथा। इहसंप्रतिनिषेधी सर्वः। मातरिश्वना कश्चित्स्पृष्टः देवस्य होतुरग्रेयी ह
तानंतत्किमर्यं ज्ञात्मणो मनुष्य होतायत्र मुपायन्निम यीति। सतंप्रसाह। हेमातरिश्वन् यावन्मात्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५५ मुखमस्य प्रसन्नं प्रसंवित्तं प्रतिगतं प्रकाशमस्य एताः सुपर्णो रात्र्यः सुपतनो रात्रेयः आत्मानमनुप्रविष्टो ह्यदयमिति
अभिभूयतमो वर्त्तते स्वयमेव अथ वा वसतिर्दर्शनार्थः। यावन्मात्रमुषसो रात्रिशुद्धस्यपनेनाविर्भूतमपि स्व
समेव। एतावन्मात्रमयं स्वल्पं वितानं उपायमन्तं ज्ञात्मिन्नलोहितेन स्वेदतो होतृषदने निषीदन् ध्याति। द्वस्माग्नेः धारयति
परस्य रूपो विदः अवरोऽसो अस्माविति अनुकरोत्सल्पमिति। मानुषो हि अग्निर्नु यह हदेवायमस्माविता
नोपि होता हि त्वं करोतीति पार्थिवोग्निर्विशेषतो निरूप्यते। तदेतद्देवं स्तुत्वा स्तुक्तमग्निः प्राधानकर्मत्वाद्वैश्वा
नरीयं। येन वै वैश्वानरशब्दः स्तेषु पार्थिवाग्निं भजते विशेषवशात्त्वेन। होतृजपस्त्वनग्निर्वैश्वानरीयो भवति॥
एवमपि तु सति अयमनग्निर्वैश्वानरो होतृजपः। देवसवितरेतं त्वा वृणतेग्निं होत्राय सह पित्रा वैश्वानरेणेति ८८
एतमेव जपं वर्णयन्ति। इममेवाग्निं सवितारमाह पार्थिवं सर्वस्य प्रसवितारं यत्तद्दारेण मध्यमं वोत्तमं
वापितरमस्य वैश्वानरमाह। सहतेन वैश्वानरेण पित्रा एवं द्वौ पितापुत्राविति व्यपदेशात् पार्थिवादन्यो
वैश्वानरः। स च पुनर्मध्यमो वोत्तमो वेत्येवमयमनग्निर्वैश्वानरस्तेपि सति होतृजपः। अत्रापि यत्सूक्तमम
जतेयस्मै हविर्निरूप्यते यमेव सोग्निर्वैश्वानरः। किं कारणं। अनग्निर्वैश्वानरस्तेपि सति होतृजपस्यायमे ५४
व पार्थिवोग्निर्वैश्वानर इत्यवध्रियते। याज्ञिकपक्षे आचार्यपक्षे वाऽयमेवैको मंत्रोऽपदेशहेतुरग्नेर्वैश्वा

नरस्त्वं ब्रवीति। संप्रतिमंत्रेणान्येष्वपदेशवतामग्नेर्वैश्वानरत्ववादिना आहतो अग्निममरद्विवस्वतो
वैश्वानरस्मात्तरिश्वा परावत इत्य... नेन शाकपूणिपक्षे ... णस्वेनाव्यभिचारिणा समीभवति। तद्विनव्यप
देशादयमपि पार्थिवस्य वैश्वानरत्वसाधकाः विशेषहेतवः षडव्यभिचारिणोभिधीयन्ते। एतस्माद्विशेषहेतुबाहु ति२
ल्याद्यमेव पार्थिवोग्निर्वैश्वानरः सूक्तभाग्हविर्भाक्च। निपातनमेवैते। उत्तरे ज्योतिषी वैश्वानर इति। एतेन ना
मधेयेन भज्येते न ज्येते इति। द्विरभ्यासो ध्यायपरिसमाप्त्यर्थः। तदेवमेतस्मिन्वैश्वानरपदविचार प्रसंगो
ह लिष्यतीयं सूक्तमुपक्षिप्य स्तुर्यो वैश्वानरोग्निर्वैश्वानर इति एवमेवेदं ज्योतिरिति व्यावर्त्तते इतिमंत्रस्याप्य
१म वोयं दर्शनार्थमुपवर्णितं। ईदृशो श्रुत्वा च्छादार्थस्तमाय संकटे श्रुमंत्रार्थ यत्ने श्रुदुरवबोधेषु मतिमतां मतिमतां
मतयो न प्रतिहन्यन्ते। वयं त्वेतावदत्राववुध्यामह इति॥ ५॥ इति ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ जंबूमार्गाश्र
मवासिन आचार्य भगवद्दुर्गसिंहकृतौ द्वादशोऽध्यायः समाप्तः॥ / ॥ ॥ श्री ॥ ५ ॥ श्री॥
श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ द्रविणोदा इत्येतद्देवतापदं निर्वाच्यं॥ तदर्थमुपोद्घातः। द्रविणोदाः कस्मादिति
तत्र पूर्वं पदमेव तावत् प्रथमं विगृह्य निराह। धनं द्रविणमुच्यते। तत्कस्माद्यदेनदभिद्रवंति कर्मकारकं
यस्मादेतदभिमुख्येन तदर्थिनो बहवो द्रवंति। बलं वा द्रविणं क... रणकारके। यदेतेनाभिद्रवंति।
इति।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

४५ यस्माद्धेनेन संयुक्ताः संतः परानभिद्रवंति। तस्य धनस्य बलस्य वा दाता यो भवति स इविलोदाः॥ तस्य भाषाम्
स्तुतिषु प्रैषान्नगमवति॥ यां दृष्ट्वा देवता पदसमाम्नाय एव समाम्नातः॥ इविलोदा इविलस इति मेधातिथे
रार्थं। इविलोदा इसेतस्य प्रथमैकवचनांतस्य कर्तृत्वेन श्रुतस्य क्रियापदेन बहुवचनांतेन ईलत इसेनेन बव
नमेदात्सामर्थ्यमपेक्ष्यतो नत्वेवासंभवं इविलोदसो देवतात्वान्नुसत्वेन सामर्थ्यं उक्त्रीय इविलोदसो यह
नमथाहस इविलोदस्यर्थपनावमिसंबंधान्नुनेरेकवाक्यतायां सामर्थ्यं मुक्त्रीं निष्टस्तु से इविलोदसि इ
विलोदः शब्दे कर्मत्वेन नमयां त्वकार इविलोदा यो देवलस इविलोदसमिति। इदानीं इविलस इति अस्या
वहलास इत्यनेन अन्विति विषये ला संदिग्धेन प्रथमाबहुवचनेन स्तुतिकर्तृत्वेन विशेषणाविशेष्यभावेन
सामानाधिकरण्ये सामर्थ्यमुक्त्रीय नयाचो पदत्रिसामर्थ्यादेकवाक्यतयाभिसंबध्नाति। यद् इविलोदसि देवं
अक्षरे यते अग्निष्टोमादौ यतेषु यजतिषु हविः संप्रदानेषु सवनेषु वा यागस्थानेषु इविलस ऋत्विज
:तेह इविलंलस्यामह इति सीदंति कर्मणि। अथवा इविलसा निनो धनस्य गवादेर्हविषो वा देवनार्थ
स्वसंभक्तारः यावहलास इत्समिषवाभिप्रायो। यं एते इविलसो या वृहलास ऋत्विजोऽध्वरे यजतेषु इ ४५
विलोदसं देवं ईलते। यावंति स्तुवंति वहूयंति पूजमंनीतिवा। स इविलोदा देवोऽस्मभ्यं इविलानिद

१

दात्विति एतदाज्ञास्महे। आशिषमध्याहस समाप्यते। यमीडते स इति। यजदोः परस्परापेक्षत्वात्। अथ
वैवमस्य थानिराकांक्षनयापरिसमाप्यते। इविलस लस्यास्मिवत्विति इविलोदा इसनः प्रथमैकवचना
दविपरिणनादेव इविलस इत्यस्य पंचम्येकवचनत्वेन सोमाभिधानत्वे सामर्थ्यमुक्त्रीयपि वक्ति सारव्यानमध्या
ऋप ८ हसाप्य समापयां वकारमाध्यकारः। एवमर्ह इविलसोस्मात्सोमाइविलसं भक्तरादय स्वमंज्ञो विवत्सेन
२ दाशास्महे। तत्को इविलोदीति सामर्थ्यमित्युपपदशार्थ्य। तत्कथमिति। यं इविलोदसं देवं अध्वरे षुय
जेषु यजतिषु यावहलास ऋत्विज ईलते स देवो इविलोदाः इसेवमादि विचारः॥ नत्वेतावदिदं इति को
हुकि। एवं आचार्या मन्यते। केन हेतुना सबलधनयोर निष्पादनेन ददाति निनस्य च सर्वा बलहृतिरभिधानवि
ग्रहेहि बलं इविला मित्युक्तं। बालक्षति श्वेद्स्य सर्वा तस्मादिदं इः। ओं जसो जातमुतमस्य एव मितिवाह
मंत्रं दृ। अग्निपनित्वहसन एवास्यबलेनाभिसंबंधः। तस्मादुक्तं यत्नस्य दतास्यात्कथमिति। यतो मंत्र एव
निर्वर्ण्यते ७॥ अभ्यादियायेति। यद्इदं तियदाबदेसरानवतो मेघाद्यैः इआगच्छतीति नत्रसं नि
२ न धानमस्य प्रतीसतज्ञावहृदं तथामस्मेकयं तर्हि। ३ जसो जातं बलरारोः कुतश्चिदतिमहतो जातम
हमेनं मन्येयथायमतिबलवान्लक्ष्यते। अपिवाममोऽ४को धाद्दीमेवाऽपमिमायपतोहर्म्येषु नश्यो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४६ तिष्ठति। उदकाहरणादिकारणेष्वेव कर्मसु। अथवा किं जानीमः कुतोऽयमयमैश्वर्यो ज्ञा न इति य
तो ब्रूमः यतोऽयमिदं यक्षं जातमिति इदं एवं अस्य सत्त्वं जन्मसत्त्वे वेदनकोऽयमयं ज्ञातस्यनीत्यभिप्रायः। अथा
यमयमपरो हेतुरिदं यक्षं विलोकदस्ते। अग्निर्हि विलोकदसमाहमंत्रइदं। समं ज्ञोऽद्यः। केविलुड विलोकदा
पिवतुड विलोकदसदसेन मेवमयंते। अस्याप्यसंज्ञाविलोकदसोऽग्निः सएवइविलोकदाइति। कस्य पुनर
यमग्निरयसमिति। अत आह। एवं पुनरग्निरेनस्मान्ज्ञायतेइदं। कुतएतेन। ऐड हि निगमे अय
ते। अयमनोरन्तरग्निजज्ञातेति। ०॥ योऽहत्वाहि॰ नतीयेह निद्दारात्रसमनिष्ठेवले विनियोगः। गस्य
महोब्रवीति। ऐदं रूपमात्यिन्तोऽसुरे दं समानः किं मांह यं नाहमिदं इति कस्मोहिइं। योहत्वाहिमेधीअ
तिष्ठत्समसिंहून्संदना आकाशानदीरेलाचइलाद्येसवनाघाः यश्वगाऽत्रपाः उदगन्तु। उदगमवनः अवधा
अवज्ञानेनउद्याः नेन वलस्यमेवस्यहितलं ददुइलां यश्चाग्नेरशानवसोऽर्थीवापूषितोरनमेश्चाग्निजज
नजेनयति। यश्चसमन्तुसंग्रामेषुसूर्यं संवद्यसंज्ञे नाहेअसुरजनानइंद्रो नाहमिदं इति। अथाप्यदमपरोह ४६
तुरिदं यक्षं विलोकदस्त्रे कतमइति। अनुयाजेषु इविलोकदसाः प्रवाहानवतेति। नतः। ऐ।तेषामतुयाजानामन्तेऽदन
जाः तेषु अनुयाजेषु इविलोकदसाः इविलोकदः याहपुत्राः प्रवाहानवतेति। नतः। फो।
२

आगतानल्प्यासंवशानात्

भ

इत्थसद्धेअयमनोरम्यवीरान्याद्बेहीरा

ते हूयंते ते सेदं यानमिति। मंत्रेसमाख्यामवतिति। तथा... अथाहैरे। तथाहेतायछेदेवं इविलोकदस्याड्रोडः
दयासोत्राह्यात्रेऽग्नुरीयेयात्रेन मन्त्रनमिदं यानं। ोदइविलोक दइविलोकदसः स्वयमायुनान्य ववमिद्यर्या स्तय
मिति यंन्दाह्वयन्नतुमिः सोमस्यादिवत्स्लक्षावाक्यपक्षेति। होतायश्चद्देवं इविलोकदाभिसद्यावाकस्य संप्रयोगे
माइकुलं जुवीति। अथ दुला अनुमिः प्रयोगेति ऋषिवः होतायस्य यजनु कोिनदेवंइविलोकदस्य पुनः इविलो
तदेवः पूर्वं मयाप्यदीतवान्। सोनदीवान्संप्रजानात्। अथास्यदंत्रात्संप्रजानात्। अथपुनरिदंहत्तुरोयवसुर्थं सं
प्रततमस्केअगुन्दुइत्यादिमिसर्थआ। अनसंयतीलानद्विदंतः। अदवा अमनुष्यदोऽन्स्मकंव अनुदस्मदित
ममदादेवनया अपरिभुजमिंदयानं इदं स्वयाजुं योऽन्तहेनदं विलोकदाइंदंइस्मातिः प्रजनादेरेल स्वदमाद्रूयात्
स्वयमातिशयीयान्। स्वयमविगूयान्। स्वयमनुवञ्छेन्। तनः स्वयंपिवतुश्चनुनाकालेन। सहसोमस्याभिषुर्जन
मितनमाहेइयमुसात्रहीवमानेस्यमंत्रं हे अच्छावाकस्तमप्येतदेवंज्ञातावज। एवमेतात्मिन् इदंस्म इविलोकदः
प्रवाहवतिप्रैषेयात्रसेदं यानोनितिसमाख्यानस्मादिदं इस्तेनपिवतीतिगम्यते। एवं वेतत्स्मामिदं इविलोकदाइति
अथाप्यदमपरोहेतुरिदं इस्मइविलोकदस्त्रे यस्मादेनं सोमपानेन स्तोति। अनुयाजेषु। होत्रास्तोमे इविलोकदः
पिव अनुमिरिति। नद्यनं इस्तोमपानेन स्तुतो। तदर्थं लास्तोमसंस्कारस्य। सवति। हे सोमाप्यायते वनसंस्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रद्रधानोमंद्रः। तद्यथा। तं वो रुरंरुहे देवसोमपा यत्नामिंद्राय वकव्यनविंदइति। तस्मादन्वयत्र सोमपानस्तुतिः
नत्रतत्रेंद्र इति सिद्धोप्यामः। प्रसिद्धत्वरंद्रेतत्। यद्यपि मंत्रहविःसंस्क्रियते तेन तस्मा एव दत्तो यते। आधाराहरिवि
लोदाः पिबतु इद्र विलोदस इति। यस्माद्विलोदसो आग्निरक्षमद्विलोदाद्रः पिबत्विति। अपवन्त्रा इति। तस्मै
वाहयाक प्रवसंधाया याः। अमत्र हस्तान्। उत आपि यतुबनश्रीयतः। प्रणोतं। आत्मनेहितं पर्थ। होम
से नेव बास्तानः। समाया। पूर्वपप्रह नेतः सौतु रूपमिमना। किमन्तु एतेंद्रुमिरिं इद्र विलोदा इति। तेनु बने
अपदेवाग्नि इविलोदा इति त्रादूर्तिर्मयने। अपदेत यस्माद्विनीयते समाप्तानं। अपिन्न यादित्य अमोमविष्ण
ननेमासेतः। निमाश्रमिकानिर्इद्रोदिरु। पार्श्वानिबाहरस्सानिवा। नेषु इविलोदसः। दवादप्यमनिपन्
मध्यमस्थानमध्यलनेवं नं रसात्र अयनादितो। अत्तोभत्र ह्येतत्रु नवयमस्मि। किंतस्यान्ये देवे वहिरस्येत्र इविलोद
सः प्रवाद मवंति। हिरण्योहस्तः। यस्मादस्ये देवेष्ठम सूक्तेषु इविलोदसः प्रवादा विन्दः बलत्वेनाग्नेरेवमवं
ति। आग्नेरूपमलवेनं सूक्तेषु स्तौति नेंद्रगतत्वम्। तस्मादग्निरेवाग्निः इविलोदाः। तदुक्तमित। यतः पदरतीयाति
देवात्रा आग्निरधारदतः इविलोदामितस्विति गमोतद्वा। गदयमयम्यस्य वहद्यत्स्वधिना हृ। सप्रत्न्ये तौ तु
तस्येममाद्यं। पितृपत्ते रिवहस्तु रीतुवाक्या। योगिरवामितंत्रकुलानिरोगान्। धिबलाद्धिबला... ४७

पान्यथावाः साधरन्याधपिनानदधिदेवतानोगान्। एवं देवा आग्नि धारयन्ह्तनवंतः। इद्रं इविलोदा इविलानां
हविषं देवसोदानारंको स्वरं सोऽग्निः प्रकृतां देतुयमानेऽत्यन्तहवसदत्ता बलेन जातमानमन्यमानः स धा जात
मा त्रातरं काम्बानिधिनहुदवानीत हवी। इदरम्नवाउमितस्तनावद्यात्रादिनत्वेन सादेनधारदितनाभिराप
पितवानिवाधिनतस्येवसदो जातोदि धारयतिदहति वाचिम्बादिथ्यानिमर्वास्य मेतस्मिन्नधिकारे येष्ठा
रयतश्चनवंतो देवाः सोम्माकोति नामकरोत्विति आभिरुद्रवाकता अयमेवाग्नि इविलोदा इति। तस्मात् पश्चात्
प्रवरदेवरवप्रहेतुद्वधिराहूतेत्रु। अतवादिपरहद्। ततः सौतेन वकरणाद यवोप्र्नाहितेदमप्रवचो। यत्तु न रेव
द्रुतं नवलाधनवोदहृतमइति। अकारणमेवाहिंदूसदविलोदस्त्व। कस्माद्सात्तं वाकु देवता स्व मधुविदप
नेतारं एवर्मासया एवबलधनं वीरां शोतये। तस्माद्धोराः पिफननदिदस्त्वकारणं इविलोदस्त्वे। यद्यपि
नदोजसो जातनामिति। यद्धुक्तं बलवित्तमविरुत्तच्छेनतो जातमपुत्रनमरत्नेति। तदप्यवरो धिकमिंद्र मा
माद्यत्ताद्यमम आग्निरोजसा बलेन मध्यतो जायते तस्मादेतमाग्निमाहूः सहसः पुत्रं। केनाहे। महतपुत्रेवत्स
मात्रं नहलोमरु। दूतं सर्पिरासुतिरित्येव मादयःऽवोदाः। दूतः सर्पिरासुतिरिन्द्र सर्पिरसया
णापत्रो। आग्नेवो। आग्नेद्विनेमोः समिदाभाने दुग्धो। दूतो दुःमानः सर्पिरासुतिर्भर सर्पिरमयोद
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४८ समस्थितौ देकमात्रने प ज्ञा क्रनि वारे ण प्रकृ स्म उगतो हो ना व रे ण: वरणी ध: सहस: वलस्य प: पुरु: ध: स्व
ना न: महान् विश्वो वामदे दं मा स्मा के नरे ति सा श्री र्गनमा ख्यानमध्य: हस समा प्यते लं ह य घ वि छं नि। निं
गे पी ग म व श्री मामि घे नो त्वा प्रे पे ना घ का म क मं गि पां जे हे य वि ष्णु पुव न न स हे मो व त स स्न तो उ ग्न य पत्
गक्रन अमि क्रत स्तना वा उ दे क वा न् वा य गि ध: य त सं प ग हो पुव वुभ च सि। तन्ना स्त्रां च य म दि न्नु क्र ष्ण: । सत्व म
स्ता क म षे वं म दे से न ग शा स्म हे। अ ग्ने वा नलगो मन दे नि उ ति हृ गो न न स्मा वं आ दे धी रु ह को ध धा ने क म्या नि
नि पो ग:। हे म ग व न् अ ग्ने त ह तो प हो। व त स्य पुव ज्ञा न वे दे: य दे न दा जो चं गो न न् गो मि त्व द न त्व न से शा न:
दे न्व र: प नो कृ म:। अ स्मे क स्मा नु वे हि स्मा प य। ज्ञ न म पा दि कु र षी न स्मा हि भू वो म हे दे न द्दू वो ग का दो से न दा श
स्मे। य थो ए न प सु न रे न दु स्मां अ ग्ने हा वि ष्णो दे स स्मा हि। ते दे म ने ना मि श्रा पे ण हा दे पं दु वि ष्णो दे सो ज्ञा य
ने किं न हि। अ त्रि जो दे ए न स्मि न् दु वि ष्णो दे ल खे दे स ने। ते उ न: क स्मा दु वि षो ए ना गो दे वा नां हि ह वि र्
वि ष्णं न दे ने दे द ने दे ति। दु वि ष्णो दे स ए ने न न: किं ने वे न् ज न दं ति। नि ग मो यि हि म वं ति। अ त्रि ज्ञा म व न न्दि ४८
पुरु दे ति। तथा। अ त्र वी णं पुत्रो श्रु वि ग ज हू ति। अ मा वा नि श्रु र ते न्न ति ए दे ति। अ ने न नि र्म प्यो दि
रा नि क्रूपने × अ ग्न दि श्र रे तो स दि ष्ट अ श्री ज्ञे उ त्रो अ मि रा ज रे दु न न स्थि न्दे व म हे वि ष्ठा य ते न मा दे व ने दे
पुदा मक ग्नि रे र

य ए वो दि ग जो धि क त्ते मि र ग्ना वा दु व नी ने च्चो दि: नि ने ध्य: प्र वि ष्टु रु र ति न्व ल न् अ ग्नी ज्ञा म त्ति जो पुत्र स्ते नें
नि त: न सौ वि वे न तं व रि दु रा म हे। व य म ने ना ज्ञे न दे वि वा कि मि नि दे वा नां पू प्र पा न म ग व दे म मि ति। शा म ने न दे मि मा
हो मा त्वे न ग धे दं शु वे ण मि प्रु हो ती ति। शा सु नो सा ग्न र स्य दे व स्म मा पू पुं म मा तो तु प ने स नो वि घे न: अ
च वा स्मा अ ग्न ये हि र्दे य: वि घ ति हो न क मां पि न ग ति। य त्तु न रे न दु कं अ तु या ज्ञे सु दा वि ष्णो द सा: ज्ञ का हा म दं
ति ते दं तु न: पा व के दं प्र य न मि ति। स मा र्य म व नो ति न द ध्य का र गा। क स्मा द स्मा दु ग्नि मा वे म व ति न कु त्ल न: सं वा दो
दु र्व ला हि स मा स्या। [illegible] प न:। अ स मा न र्य्या स्तु न श्चि कु त्ल तु वा ते। य था य म या नी ति। स र्वे दं
सो म पा ज्ञा नां ना ना दे व ता ना म दि स न्तं॥ य थो ए न त्तो म पा ने ने ने स्तो नी ति। दे द म म का र णं क स्मा द स्मा हि
न्य स्ते न दु प प ते। सो म पा न: क ध मि ति। के न वि व मं द सा नो ग ता ष्टि मि रि ति। अ ग्ने म रु द्भि: शु न य द्भि ह न
ग व ज्ञ ने वं न्ता न र त्न मे नि र्म रु द्भि र्मि न रो वि मि र वि मि। [illegible] शु म य द्भि। ग ता। द्भि ति: ग त्ता
म वं न मा श्न य द्भि: पा व के ति: पा व य न् ति:। वि श्र मि न्वे ति: स वैं मि द मा ग्न द्भि: य द द्भुं आ ज्ञ मि र य न र्गा
ते: द्रा दि का वि रं न नै:। के तु ना प्र ज्ञ मा क मं ण वा म जू: सं पु जो मं द सा नो मो दमा न: सो मं पि वे से न दा शा स्म हे।
अ र्चि सो अ म र त: अ त्रि जो वा म र त:। अ स था त्र नु हा ह र ण मे वं ग मं नो दे: सो म पा ने स्या हि त रे मं रु द्भि:
मं व्रेो स्य क भी र स त्त्रि:
सो ष्ठ म ग हे ति २

Indira Gandhi National Centre for the Arts

[illegible]

[illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५० येनमजनेइति। एवं देवतापदविचारमाचः सर्वं दे देवतापदविचारार्थो यथासंभवकुपाधेयँ स तावि दृ द्वंद्वंसि
धसेति॥ ॥ अथो इत ध्याद्य सप्तमः पादः॥ अथातः आदिदः आदिप इत्यादीनि श्रीसूक्तवंशानि तानि त्रिपुन्र
मूनि दृष्टि अग्नी स्वके। पाठक्रमनियमादि विछिन्नक्रमाणीति देवतापदसमाम्नाये विग्रहमाणस्य स्मात क्रमम
योजनम विवक्षित क्रमाणि देवतयैनः पृथा। इमान्यग्निं जानवेदो वै ध्यानरअन्नीनि केनिविच्छिन्नक्रमाणि उन
भगयद इति यानालंनवादर्यन एवं क्रमइति। नवा विवक्षितक्रमाणीति केचित्वमिनि। इह तावत्स्थाने त्रि
अर्थानि इति पाठानुपूर्व्येव नियतानी निति स्थानि तानप्यग्न्यादीनां स एवक्रमो गृह्यते। सहप्रमाणोऽनगा यथु
नक्त श्रुतिरिति। अपि च समानि क्रमप्रयोजनेऽग्निः पृथिवी स्थानो यस्मात् इतनसंग्रह्य सं यास्येः सा सा इतिहेतु
नवेन कुदद पानि। एवमरक्षनासानि अः प्रथमागामी भवतीति नेयामम्यः प्रथमागामी भवति। नेवारः अः
प्रथमागामी न दोनौति। नवनव प्रथमागामी भवतीति वचनं यथा प्रथानमभि धानं पूर्वं समाम्नात मिल
सम्मा पत्ती एव द्वन्द्वदर्शी नार्थ मिति लक्ष्यते। इतरथा हि विद विच्छिन्न क्रमे कु प्रथमागामि भवत्येते नवेव यत्तिरिति
समुदायकाश्यादन्नं त्रिवी स्थाने सर्वं च क्रमप्रयोजन कुध्यते। पार्थिवलक्ष्मी ति वोदयाग्निशाहेनत ५८
ति कुनमः संवेचन ध्याजानुवे। शाहे नयया जानदेवः शाहे नवननयापे न्यान र शाहे नयया यदेव्यानरको।

द्वेननतथा द्विलोदः शाहे नतास्ते ता नि गुणविश्च कर्मा तीः विश्वदेवे अग्निः राक्षतेहु अन व्यंश इत्यादीनां तु
अदध्यानेताअभिधानत्वमिसमि तरांवि प्रक्रियां अश्वदन्नस्य प्रस्थाननमातनन्द संज्ञेनरइति इध्मवनिस
विविध प्रलक्षं तेषामपि वोऽदितदमाणहृतयो। अ। शाकु निमं इ कार इति प्रयत्नं अनुदितनमानाण हृतनस्वत
इयः सेपध्या तदं इमइसे दं सर्व त्र क्रम प्रयोजन कुतः सं। शाकपूणि प्रथिवीनाम न्एवो दक्ष न स्व समे व सर्व
त्र क्रम प्रयोजनमाह। न तु तं। वाति स्वारेण क्रम प्रयोजनं नास्त्यं गाक ग्रणुवसानिने। प्रफलत्व नद न दिन नसा
मनताद वनः। प्रश्न निरानी तु न वर्ण्यते। इत्यादीनां गुण मिथान सा ना मे फेविद इति। यन से न विकारव नन
मयान आदिवद इति। अथेति विशेषाविकारे। अनइस्मानेनदें। अग्नि प्रयोवसंन इति वा न्दशोधः। इह कार
णादभि वेदेव भिधानेति दमो ने नतानां नरदें कुपो हस आग्नि दः वस्मात् प्रोतेः श्रीणाते वाइति निरुक्त
आग्नि य अत्र स ते वे धा देव ताआदि। नयाहि वर्णं दनि। आग्नी निरा श्रीणाति। इतीमा अग्नी देवता इति
अवस्मात् तत्त्वं नि श्रीणाति वा देवता इस्मात् त्रिपं अथ तन्ने देवता आपणे। आग्नेयं नने वे सा ज्रि यः। ता सामि
ध्या प्रथमागामी भवति। प्रथममगं तु यस्मा अग्नी देवता पद समाम्नाये दीलमिति प्रथमागामी। कस्मात्स
र्वकालादि ज्यामाः अनि सत्वा ज्ञन त्र न पाक्त शोस कोर सन र सा। नमे अस्म स मित्रं ता यसे का का

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५१ न्सनुर्निर्मथति। समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे इति। जमदग्नेरार्षं त्रैष्टुभं सूक्तमेवाप्रीदेवत्याः हे इध्म यस्त्वं स
मिद्धः संदीप्तः अद्य तस्मिन्विशिष्टे यजनीये ऽहनि मनुषो मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे इति ग्रहनाम यागशालायां वेदिका मनुष्य
यां दुरोणे गृहे देवो दानादिगुणयुक्तत्वेन देवो दीप्तो वा यो ऽग्निर्देवान् इन्द्रादीन्गुणयुक्तान् देवान्
हे तदनन्तरत्वेन यागेन आवहसि यजसि हे जातवेदः जातवेदस आकारः इति तस्मिन्नग्निं संबोधयति
इन्द्रादीन्मंत्रस्यैवात्र ... ते ... अथ वा जातवेदः अपि त्वं हे तेः तमित्यक ... त्वं दूत स
हानेन हि ... तस्माज्जातवेदस्त्वं ... यजसि यत् तत्त्वमेवं यजसि ... ततस्मात् मध्यंदिनसि ... ह
निर्मित्र ... मित्र ... प्रत्यक्षमेव प्रकार ... यजमानानां विकित्सार जानानः
वह ... देवानाद्यवेतान्यज ... अस्मिन्कर्मणि हवि:
... तानि ... सर्वदेवस्मात्कर्मणि ... किंवा
रणं ... त्वं दूतः कविरसि प्रचेताः ... एवमेव ... सर्वयजमानानां त्वम्
एकस्य देवस्य ... सर्वत्र ... यस्मान्त्वमित्यजमाना
नां ... तस्मात्कर्मा ... आग्ने ... यस्माद्देवान्यजसि सादृश्ये ५१

न

... यज ... यतो ऽग्निः ... अस्मात् ... अस्मिन्ने ...
धमर ... देवान् ... तस्मा ... तस्मात् ...
यते। ... तस्मात् ...
... समिद्धो ... इति ...
... इति। ...
... आह। ... क्रतुभिः ...
सं ... यजमानो ... तृतीयं ...
... समिद्धो देवान् यजसि जातवेदो मित्रमहश्चिकित्वान् त्वं दूतः
कविरसि प्रचेताः ... कर्माणि ...
... तस्मात् ... यजमान ...
... इति ... देवानिमतं। आग्ने
इति ... एवं ...

५२ न्नैवं कस्मात् समिद्धो अग्ने सेन इस्मामाहिमामग्ने लिंगमाविनत्स्य विवक्षुः । अतो सा समाम्नातं यो नर आशो घाश्व
नीदृश्य एवेदि समानमिति ई ऋ इदि साह्रिमांना सीति नक्षदिके । समाम्नातात् । क्रियाविशेन ताश्च । आ कृप
वा स्यात् देवान् यज्ञ वेति समिद्धो अग्निः सामिः कृत्वा दमि मामामत्वेनाभिसंप्रत्यत्ययो स्रुपगनत्वेन अभिधाने ता
ते स्वत । इध्म इति समाम्नातो नाग्निः इति सर्वत्र शाकपूणेरयमाशी धर्मार्थोऽभिधाना । शाकपूणि
पक्षे मंत्र देवो जनाः । हे नराः अग्ने समिद्धो यस्त्वं सं दीप्तः अद्याश्विनः हवि नत्रो मनुष्यस्य दुरोणे यत गृहे देवो
ना दीप्तो यो नतो वा देवान् यजन् दीप्ताम् वा यज्ञोऽमिज्ञातवेदः हविषा यजमानानां ज्ञात स्थान सत्वमः
स्माकमपि हे मित्रमहः मित्राणां पूजकार यज्ञे चिकित्वान् ज्ञानानः स्वयमचिकारं आवह यद्देवान् यज्ञे वेति कि
मिसेवं इमहे । यस्मात्त्वमेव इतः सर्व यजमानानां भवति । कविः क्रान्तदर्शनः प्रचेताः प्रकृष्ट ज्ञान इति । तनू
नपादिति निर्वक्तव्यं । तनुनरेनपात्स्मिति । कतम को अग्निरिति शाकपूणिः । यथा तावद् आज्यं तथा निरुक्त
ते । नपादिदेन इव नं तपः प्रजा या नाम चेयं यादितुरवं नत्पुत्रात्मा भवति । अतनं तरापो जा स्वेस ये:
किं कारणं साहितेजो तन्त्रभवति । तुव सात्त्विमनुनी वेर्नातो भवति ननोऽपिनीवेर्ननतमः यो व: नत्रेन ५२
स्मिन् यत्कोयस्मन्नात्रा इः पूर्व पदं तनूनपात् इत्यतेनगो रत्न्यनेद स्मातनाः अस्य योगः श्रीरह्यादयः
ता
१

ततः किं । तस्मात् पयो जायते तस्माद्द्रुवः पयः पयस आज्यं जायते तस्मात् स्मात् पौत्रः एवं गोः तन्वा दर्शयाग
नपात् आज्यं तस्मात् तनूनपात् । अग्निरपि इदं आपो वा स्मिन् अन्तरेण तनूनपात्वेन न च व शते नाः कस्मा मता अन्यनरि वे
। ततः किं । ताभ्य ओषधि वनस्पतयो जायंते । ओषधिवनस्पतिभ्य एवाग्निर्जायते । तस्मादयमपां पौत्रः । तस्य त
नूनपात् आज्यं स्मादेवो साधारम्भणुतिरेषामवति । तनूनपात्मयरिन्नतस्वेति । हे तनूनपात् आज्यं सडवर्ण
एतान् पथः मार्गान् सवान् अनन्तस्य यतस्मयानात् हवींषि यतेयां सुन्वयंति । ताभिमधामधुरेण स्वादेन सतेंज एत
न्त संप्रष्ठ यन् । स्वद यस्वाद् उतामा पादय हे सुजिह्व जिह्वया हि तं देवं कुर्वन् मन्मानि मननानि यानि व वयंम
मामहे । धीवस्तूनिध्रुवा शोपेतानि नाः स्तुरितिनानि स्वाभिर्धीभिः स्वः कर्मभिः अभिचारणं लंकरणोपसरणादि
भिः अरं यन्नं साधयन् स्वगुणेरुपकुर्वन् समर्द्धयसंपादय अपि च वेवं कुर्वन् ते यतं समर्द्धयसंपादय यायाका विदय
सं दुसपनेयतस्मती प्राय श्चित्तेनोगमावमुदगन्धगमयदेवत्रा देवान् अभिस्विष्टमध्वरमस्माकं वकृत्स्वधे सर्वं ॥ एतद
त्रा स्मरेत्वन ॥ अग्निरिति शाकपूणिः ॥ हे भगवन् अग्ने तनूनपात् त्वमेतान् पथः अनन्तस्य यतस्मयानात् हवींषि मंत्रा
मधुरेण पाकफलेन रसेन समंजन् समभिवंजयन् स्वादयमस्त्रीकुरु । हे सुजिह्व स्वाद्विह ॥ अथवा हे सुवाक् एतानेवं
कुर्वन् स्मद्भिमतान्यर्थवस्तूनि नः संसाधयन्यतं न अध्वरं समर्द्धयन्त्वसामर्थ्याद्धदेवत्रा देवस्वविष्टं कृत्वा सेन हवा
Indira Gandhi National Centre for the Arts

५३ स्त्वहेव यंस्तवन इति॥ नाराशंसो यज्ञ इति कात्थक्यः कस्मान्नरा अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति। नराशंसः पूर्वपदं मासे लेखान्तस्य मधी
शंसने तन्नरपदं अपकर्षः। नरा मनुष्याः अस्मिन्नासीना उपविष्टाः शंसन्ति नराशंसः। अग्निरिति शाकपूणिः। नरैः प्रशस्यो
भवति। प्रशास्यः स्तुत्यो भवतीति। नराशंसस्यैषा भवति प्राधान्यस्तुतिः। नराशंसस्य महिमानमेषामिति। वर्तमा
न एव कर्मणि ब्रवीति। यो यज्ञो मेध्यमभिमतफलदानान्नराणां नराशंसो यज्ञः। इष्टं देवतासागत्य तत्प्रयोगस्य साधि
ष्ठाना न प्रयोगो देवताविशेषे जगद्दु स्वमनुग्रहं ब्रवीति॥ नराशंसस्य च यमुपस्तुमः उपगम्य तेन मामहिमानं महाभा
ग्यं दिव्यमूर्तिं स्तुमो। अभिकीर्तयामः। यजनस्य यतिपस्य यजमानसंपादयितुः प्रयोक्तुरभिमतफलसंपादयितुः यतेः
कर्मभिर्युक्ता उपस्तुमः। न देवदेतस्मिन् उपस्थिते महिम्नि नराशंसे यज्ञे किमयमस्त्विसाशास्महे। ये सुक्रतवः सुकृतक
र्माणो जगद्धेतुभूताः स्वमताः शुचयः निर्मलाः नरयाचाः। धियं धाः साधिकारयुक्तानां कर्मणां कर्तुर्विधारयितारः प्रतानां
णां एवमादिगुणयुक्ता देवाः। ते स्वदं सास्वादयन्तु एतानि हवींषि उभयानि। यदि सोमिकः पशुः स्तनः सोमं वे नरा
यज्ञपुरोडाशधानाप्रभृतीनि। अथ पृथक्स्तोमा नराशंसाः ग्रावाजानः प्रयाजा भागस्विष्टकृत्प्रभृतीनि आज्यभागा
नित्यप्रधानहवींषीत्येतदाशास्महे। अग्निरिति शाकपूणिः। यो यज्ञे मेध्यमभिमतः। एकारकारी नराशंसः प्रशस्यो नरा ५३
शंसोऽग्निः तस्य च यमुपस्तोमा मध्य उपस्तुमो महिमानं यजनस्य यजनसंपादयितुः यतेः कर्मभिः दानैर्वा तं सुक्रतो

स्मिन्नुपस्तुन महिम्नि नराशंसेऽग्नौ कृतानि ये सुक्रतवो देवाः स्वयमोधियं वास्यरेता नु भयानि हवींष्यास्वादयन्तु इसेन
दाशास्महे। इत्येवाधिः। तस्तु नरयमीढेः। स्तुतिकर्मणः स्तूयमते प्रसोः। इवते वो ईवताश्र्थस्य नाक्षिपामुपे हेतो नस्यां नसंप
प्रधानस्तुतिर्भवति॥ माकृन्नरं छा वेधेति॥ हे मनवेन आग्नेयस्त्वमीडो वेधस्सर्वलोकस्य। इदानीं न्ना
होंह विभिराजादिभिः वं धाः स्तुतः सत्वमानुष्ठान आकृष्यमानः तस्मिन् कर्मण्यमस्माभिर्वस्तुतिः। स इत्नोः बलः समा
नक्षीतिभ्रं तां आयाहि। वस्मात्तु नरे वं ब्रूमहे। इतोयस्मान्नहेद इमहं त्वमसि होता देवानामाहूता। सत्वमस्माभिः
इधिते ब्रवीति न आवीहोवा आवाहितो होतेत्युपस्तोमाकमेतानेयं क्रियजरस्ते वं ब्रूमहे। किमिसेवं ब्रूमहे। यस्मा देवान्
यजीयानसि। यजीयाः यष्टृतरो मनुष्यहोतुरिति। ईडिडः इतेकवचनमस्यार्थ वचनेन नहेनास्मिन्नर्वेदकल्प
नता हि छिके पुनर्होत्रे इडः। अग्नयाज्यस्य वृत्तिनिवर्तवचनमुक्तादर्शनानोधि स्वसतस्मादेतदि सेतस्यदिवरू
वचनत्वमेव इडोध्वीत्येति। तत्तु पुनरत्राभिधानं। अन्यं वपुनरोबधयदेव। तास्तु पृथिवी स्यानारसोऽग्निमजेतो
नदन्तनाथमग्निरस्यन्ति। तत्र वद्वचनं प्रतिसमाधानमोवधानमनात्रेस्यवधानात्। उत्तं च यो यमं द्वीसे
दविश्चामग्निरेतेरोबविवनस्वानिक्षणस्तु कृन्त्रिमत्तु सर्वगतसर्वनामानमिति तस्माद्दपष्ठनरातावहीर
तिनिर्वक्तव्यं। तस्तु नरेतन्नासिद्धमेव कुशामवयत्तां। ततः कस्माद्धिरित्युच्यते। परिवर्हणात्। परिछेदनात् छेत्रं हि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५४ नद्रवति परिवृढं वा। तस्मै यावर्हिषः यावास्तृणाति भवति। प्राचीनं बर्हिरिति। प्राच्यां दिशि प्रदक्षिणं त्वा नेऽग्रं यथा ग्रामं
स्तीर्यते न द्रवति प्राचीनं। किं पुनस्तद् बर्हिः प्रस्तरस्य ने प्रक्षिप्यते त्यजते अथवा प्रस्तरस्य ने प्रस्तीर्यते। किं पुनरेवं नंत्र
वस्त्वमनीषिकया नेत्युच्यते। प्रदिशा विभिन्नाक्षेन प्राग्दृशा बर्हिश्छिनत्ति नी तिसामर्थ्याद्यथा प्रदिशा प्रस्तरणादे
वसत्वेसनेन। स्तरणपक्षेऽपि प्राचीनं बर्हिः स्तृणातीति विधिवाक्यं। तुल्यं स्यादिति प्रथमस्तेति मंत्रः। किमर्थं पुनस्तत्
प्रस्तरस्य ते। पृथिव्या वस्तोरस्याः पृथिवी वेदिस्तस्या वस्तो वसनाय स्त्राच्छादनाय। अकत्त्व पुनस्तस्य प्रस्तरस्य ते। अग्रेअह्नः
पूर्वाह्णे। नदाहि प्रशासने। द्रमस्तरणं नवनं वा। तस्य प्रस्तीर्यमाणं वा यथा कालविधिं प्रथते। वितरं वि स्तीर्णं
द्विविस्तीर्णतरं। वरीयो वरतरमस्मे अयि योगेभ्यः श्रेष्ठतरं तदा पारत्वा हविषां। उरुतरं वहुतरं वा। किमर्थं
पुनस्तस्य स्त्रस्तेने विप्रथते वा देवेभ्यः अदितये वकल्पं नाम सो नं स्वस्तिति। बर्हिषोहि सगुणा स्तनक
र्मणो देवानां हविर्द्रं स्तृणं यजमानानां अभीप्सितेन फलेन योगो भवति तस्तु खं अदितये पृथिव्यै बर्हिषो वा
हि सगुणी स्तनात्त्वमस्तास्तु तिदारेण वृद्धिर्भवति। ततो बर्हिर्बृहत्स्तरुतेना देवीस्थियाति नेनय
तो गमेवाभिमतमेतदिदं मयस्या वार्त्तस्य वनत्वारे लोवच्चधानेनाग्निः स्तूयते। पृथिव्याः पतनं त्वा तस्य। अपरे ५४
पुनरग्निवदपि योजयंति। मंत्रार्थं इत्या स्तस्य के बर्हिरिसद्यमिधाने प्रागग्रे स्तीर्यते इति प्राचीनं बर्हिः

पत्रोककवर्गीकल्प

:प्रवृत्तं आहवनीयादग्नेरिति। प्रस्तरस्य प्रस्तीर्यते ते तस्तु नः प्रदिशा वचनेन संवेष्टु वृद्धं तीति। पृथिव्या वस्तो वसनाय
अग्निर्वा हिवेदिरनग्निका न वति। अग्रेअह्नः पूर्वाह्णे। तद्द्विविधं प्रथते। सामिधेनी प्रक्षेपात्। आज्यभागाभ्यां
हि प्रवृद्धविस्तीर्णतरं विस्तृततरं प्रथते। वरीयो वरतरमस्मे अयोगेभ्यः उरुतरं महत्तरं वा देवेभ्यो यजमानेभ्यः
नरस्त्री वा अदितये पृथिव्यै कल्पं नाम स्योनं स्यादिति। स्योनमिति सुखनाम। स्यनेयं तोरव पूर्वान्देवहि अवसं
न्यु.सूं. तिनि वसति प्राणिनः। सोऽवितत्वं भवतीति वा तद्विसर्वस्य सेवनार्हं भवति। रार इति निर्वक्त्रर्थनः पुनरेतानेव
ते वा जवंतिहि तोमि। इवलेवां वा त्वन्यत्समर्थं कर्त्तुं या अरवते वा। वारस्यामाहि तारादेवनिवार्यते। तास्तामेषा
प्राचास्तृणाति भवति। अवस्वतीरिति। यापता विविधेनां च तेन गमवे न पुनं ते अवस्वतो स्याः। किं कुर्वंतु उर्वि
या उरुत्वेन महत्त्वेन विश्रयंतां। विद्विषेतां। कथं पतिभ्यो न जनदः। पतिभ्य एवं जाया पतिभ्यो जाया कुरुते
ते धर्मे विवृतवंति शोभयतु मिक्रममाणाः अहर्षा तत्एवं विश्रयंतां। [illegible] दानो
तो दृष्टेः प्रस्यस्य तः या पूर्वं ग्रं वन बसएवं विश्रयच्छे। ततो देवी मिहे देवाः द्वारः क्रियाहेतु द्वारो वृहत्
महतो विश्वमिन्वः विश्वं सर्वमाभिमुख्येन निदधे उपकरणमिति विश्वमिन्वाः पूर्व पुरुषाः। देवेभ्य एते मा हविर्भिः
भ्यः अरति। यो यजमाने भ्यइतरेभ्यो वा सुप्रायमणाः सुप्रगमनाभवने सेनदाशास्महे। अग्निरिति शाकपूणिः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५५ ।नत्पसे यो न ना अग्नि र्विषोऽद्वारः नवनोद्दविलाद्यहवियोनाभिजेव ति इव तिवोवार यं निवारभः प्रमनीनी निद्रा
रः अव स्तनी यो एनाः विवि धे नां व ने न नदृसो अग्निः बः ना कुरत्वेन विश्व यं नां कथं पनि स्मरो व जा पा कृ रूमेषु
ने धर्मे शे मय उ मिक्रमानाः पापूर्वं विवि धे नां बने न नदृ सः या स्वं वं विश्व य ं ह्वेन तो अब्रवी मि। हे दे वो हेस्मो वि
न्यमि त्वाः सर्वे हवि र्यो मि जे व ति ना पूप मस्य हविषः उपापमाः पुरुष ननाम व ने नि। ए षा मान त्का र स्रे कपदा मस
विग्रहः ए षा म्भन क्ता व। ए षा मा रव्या ना उ क्त नी ति स सा र नि। न क्ता नि रा त्रि ना म। न त्क स्मा द न क्ति कुरे दयानि र्नाम
तस्मा देने ति। अवश्य मे ना मा यं नी स्व रूपा पः पुष्प अन मे र कार तो येन क्ता अपिवान क्ता स्व स्व क वर्ण न का रः
प्रा नि देवेन अक्तान मक्तान क। यथाहः सर्वं मनि ष्ठ क रूपं भव ति। न न या रा त्रिः। न यो रे षा मा धा म क्तो नि मं
वनि। आसुष्टुयं नी रा नि। आ सु ष्ठु यं नी से षी य मा रो प र स्प रं स्प य मा ने अथ वा सुष्ठा प यं सो सु ष्ठु जना न ला
पयं सा। यन जनेर्हेतुकर्तृत्वेन यजनेय निदे य न सं पा द यि त्रो। ए ण के यजमानस्य उ पगम्य इत रे त रं क्ता न्ते हि ये हि
वि जे यो न ने यो ह रो सं मि श्रे प र स्प र तः न ह त्नी म ह स्मो पु रु षे। सुरो च ने पु दी प्रे ले प ने एव माहि तु ल पु क्ते
ए षा मा न क्ते अधि श्रियं श्रियं अधिरधाने उपरि स्थाप यं सो गुरु रूपो श्रियं। आ सी द ना मे न क्ति स्वे यो नो
आ का र उ न प्र क्ते। ए व कर्गस्य हि क्रियापदे न सा म र्थ्यं। या सी द नाभिनि नियमे न सी द नामि नि निस्र र प ५५

विकसितं भवति ॥

हत्वो यथ ब्रह्म ने ने ने व क्रियापदे न निरा द् स्वो न र प दो वा पा र हूर ण ः। न ब्रवी सन्धि रि नि येन हि त्वा नु प पनि
रि नि के चि त। पुनर्वर्णयेस्पष्टे ए षा अग्रे ही भिर्न क्ता आ कृ नि ह रे भि र्दि वा स द नि न मः। आ कृ नि र न क्ता स्मे न
ने ए न े ह रो म ः कृ नी सु सुक्षयमाने रव य जने। य नि ये य त सं पा द यि त्रो। उ पा के उ प का न्ते प र स्प र तः हि ये यो न ने
प र स्प र प्र य मा सो ब लो भि श्री भूते वृहस्पो पुरुरूमे सु ष्ठु रो च ने अधि द धा ने र्गु क्त ये श स मे ना स्म न्न ज मा ने अग्नि
य मा सी द ना मे ना स्मि न्न यो मा सी द नां नि य मे ना धि के वे ले न ह शा स्म हे। ये शा र ति सु य ना म यि रा ने प नो नः। न यो र्वि
पि श्रितं भवति। या व रा न्न य भा वि त्वा हि नि हि त मि ति के वि द स्या श्रित त्वा त्। दैव्याहो तारे नि व क्र्यो दैव्यो होता
रा वि ति। द्वा द् स मा धिः। अ य म ग्नि र सौ व म ध्य म द् स मि त्वे य व च ने। न यो रे षा मा धा म क्तो नि भ व नि। दैव्याहो
तारे नि। पा वे तौ दैवो होतारो देवे षु भवौ दैव्यौ। देवा वेव वा दैव्यौ इति स्वार्थ एवतद्धितः। मनुष्य होतारो हो न्ने नत्रा
व रू णा व पे क्ष्य दैव्यौ होतार वि ति निर्वचनं ।। कारू कर्तारौ त्रयस्त्रि सो नाना ग्नि को मतो ला मी स यि नि र्मि मी ते। न वा सौ
व नु पश्यानो वा यु ना ज्व ल ती ति वा यु र्नि मि मी ते। वि ता प ते हि न स्मा द ष ना नु प श्या नो ज्व ल ती नि। स ए ष मे वा
व रू णौ वा यु र ग्ने र्हो तृ व इ धि य ज्ञे व र्त मा न स्मि न्नि सं वो ह यि ना त न्ल त्वा सु य त कर्मणः ता वे व दे वा ना मा हो ता
रो उ क्ते ने। या वे ता वे वं प्र वो द य तौ वि द थे षु क्रा रू क र्ता रो म नु ष्य हो तु र नु ग्र ह स्य नि सं स्था धि का र क र्मा नु ग्र ह। यजेषु ९ ४
के व ल त्वो। प्रथमौ भिरव्या मनुष्य होतारावपेक्ष्य सुकर्मणौ प्राप्तासावभ्यासः कृतिमिमानायज्ञं यजनिर्मातारो नित्यं मनुष्या
मनुष्यस्य यजध्यै यजनाय। प्रवोदयन्ता प्रवोदयमानौ विदथेषु यज्ञेषु ४

(left margin) मह्यौ
(left margin, vertical) ४ विपाषाणां प्रजस्तौ दिवस्य वा क्रतावे दैव्या नां वा शक्तुः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५६ संनिधानाय देवतास्थाया दिशि योनिराहवनीयाख्यं प्रणीयते। प्रदिशा मंत्रेण प्राचीमनुप्रदिशं प्रेहीत्यग्नेः
विधिवाक्य प्रदेशेन तानेन वा प्राचमुद्धरतीति। एतस्मिन्नीयमित्येतस्य प्रथमित्यादेर्मंत्रस्य प्रदिशं नावापयेना
नौ विंत्र यौ नित्यमपि योगेन स्वभावतो मलोपकारे वर्तमानौ प्रमाण्येवं चैत्रे नाभिनि। १। तमारस्यानम्याहुस्स समाप
नेति रात्मानं त्वा मंत्रस्य। तिस्रो देवीरिति पदं तु। पुनरेतास्मिन्नेव देवः प्रथमपानानि राह। तिस्र इति देवी
नाहृस्य विशेषणं तासामेषा भवति प्राधान्य स्तुतिः॥ आनोयज्ञं भारतीति। आभिमुख्येनास्माकं यज्ञ भागं हृतु
काष्पुनरस्या इति। भारतो भरतस्यादित्यः सर्वभूतानुयर्केनविमर्ति। तस्य संबन्धिनी भा दीप्तिः। कृथं ऐतु रूपं त्रि
धा इळा च पृथिवीस्थाना। इहेवे लयावसुमतेस तु पा ... भूतन्त्रीन सामर्थ्यान् पार्थिव लादर्थं मनुष्यवदिह वर्म
णि वेत्तं तीमय्या मनुष्वेण मनुष्यः प्राकृतो मोक्षं अविलं वमान आगच्छन्तु इति यज्ञमेव भागं हंतु। सामपेहक
र्मणि हविर्मोक्ष्यामि सेव मध्यमाना नाना सरस्वती वमध्यस्थाने वमेव वेन यं सा गच्छतु। ताएता स्तिस्रो पि देव्यः स्वप
सः सुकर्माणः अस्मिन् कर्मणि इदं बर्हिः स्योनं सुखमेतत् स्मिन्नासीदंतु इदं सेनदामस्मह। त्वष्टेति वक्तव्यं। अत्र तूर्णी
णीशाहान। स्मिन्नवाचिनः पूर्वपदं मन्त्रोनेस्तरपदे ... प्रयो नि। यइनेनव्यामसंभवति। त्विषेर्वा धातोर्वेषप
स्य वृष्ट्येव नि स्रमसी। देवताः त्वाद् ... नेवास्यान् क्रिया सामान्यमात्र वाचिनः। उत्सृष्टनेत् करणत्वार्थस्य तस्मे ५६

तस्मै देवाय ...
... भवति। य इमे द्यावापृथिवी इति। यत्त्वष्टा इमे द्यावापृथिव्यौ सर्वाणि भूतानि जनयित्री रूपैर्नो
नाविधैरनेकप्रकारैरकरोत् भूतानि च सर्वाणि। अथवा रूपैरिति कर्तृवीनयानतीयपाल स्यते। तत्र रूप
मास्यायथः त्वष्टा द्यावापृथिव्यावकरोत्। भूतानि च सर्वाणि किं तस्य। त्वष्टुः संदेवं इह पत्त्वष्टारं अद्येन स्मित्र
इति कर्मणि हो हे होतर्यज्ञिमज विद्वान् जानानः सपेद्मवश्यं कर्तव्यमिति। माध्यमिकत्वष्टेति विचारः। तत्र
तावन्माध्यमिकत्वष्टेसाद्भुतचार्यः। केचिन्नैरुक्ताः एवं मन्यन्ते। माध्यमिक इति संज्ञा प्रसिद्धिः। को हेतुर्मध्यमे च
स्थाने समाम्नानइति। किं च। एतस्मिन्नेव मंत्रे व्यपदेशात्। कथं। य इमे द्यावापृथिव्यौ भूतानि च सर्वाण्यकरोत् देवं त्वष्ट
रं यजेति त्वष्टुरस्यो यष्टास एव पुनः संबोध्यते। हे होतरिति। मनुष्यहोता। न चान्यः पार्थिवादग्नेर्होतास्ति। तस्माद्यो
यष्टा स पार्थिवो यः इज्यते स मध्यमस्त्वष्टेति। सर्वं शिल्पमतो आचार्यो देव वर्द्धकि... पुत्रो द्वादशानामादि
त्यानामन्यतम इत्येतदिहाभिकारुं। कोऽत्र निश्चयः। अयमेवाग्निरिति शाकपूणिः। कथं यज्ञाबन्यमध्यमे च स्था
ने समाम्नानइत्सकारणमेतत्। अयमप्यग्निर्मध्यमे स्थाने समाम्नान इति। यत्तु नरेतव्यपदेशादिति तद पि समान
मिडेऌापि त्वष्टृम पदेशा इति। त्वष्टारं यविहं ... मिति। अपि च अपदेशादयमत्वमित्यत्राक्रमव्यवसानुं। अ
न्मत्वेपि हि व्यपदेशो भवति। तद्यथा। अग्निमग्न आवह इति। हे अग्ने भगवान् अग्निमावह इति व्यपदेशोसत्स

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५ नमस्त्वं नहि पार्थिवादंतः सूक्ष्मभागमपि भौमाः प्रभिरक्षि। यो ऽनेनमासि तुहा न त्वामि धानेनाकूपेन इत्येतत्व
स्वं महिमानमावहेति। स्विष्टकृति विशेषलिंगात्स्वयमेवा त्मनात्मानं शिप्विवज्ञा स्वाहाकारेन संस्मृत इद धं वेधं
अनेक धावायजति। स्वयहामिनिर्वर्त्तयति। नहि दिहापि कर्मात्मनः परो यो स्मै तं नभगक्रियां प्रगुणं येग्या
त्मा महाविष्टितः कर्मात्मा सर्वरूपाणि पाकेन विकरोति। नमधिश्रुतं स्वयमते। स्वष्टा रूपाणि विकरोतीति। नद
यमुच्यते। मनुष्यहोत्रा मनत्वीमिति। एवं नायं घ्नपदेशः शक्यः पतिसमाधानः। यस्तु नरकं देवगणीति। नेमे
ऋणसामान्यादेवा संनपि कोणानानिशय मयेश्यो च्यन इसहोषः। यथा वाग्निरेव नाम्नस्त्याविता छ नरश्रिण
परा अरयवाति। आविष्ट्यो वर्द्धत इति आविः प्रकाशः सकस्मादेव ना त्सर्वस्य प्रकाशना तस्मान्नसः स्मयतेति
ना आविष्यः। किंलक्षणः। वारःवरणशीलः। अनवस्थितः। किं करोति वर्द्धते। ष आ कुत्रे या सुमहा क्वा यम
वाय। इत्संजितात्मानं। कुटिलवेनस्मार्यमनुष्याणाम वेयम्यत्वे धूमेव ज्वलति। कुटिलानामंदीधनानामकु
टिल कुर्वं मेवेति। केचित् एवमेव वर्द्धते। स्वयशाः। आत्मयशाः। परमना श्रिसयशास्वी। उपरिष्ठ उपस्थानेय
आसाभुवननितिष्ठति। आविस्वः। यो यमेव मादि गुणतुक्तत्वशान स्यत्व हरग्रेजोयमानादेवंदे। आपि ५१
विश्वन्तुं। वृक्षुनत्व। यावापृथिव्याविति। यथा यमति महान्वर्द्धते। अवरूप अवमावो धस्तीति। अहोरा

त्रेऽतिवा। सत्रु उपज्वलितेमहसप्त्यावनुपश्याम्यति। अहोरात्रयोरर्थवत्त्वाभावः। तस्मात्सोपि विश्वन्तुः। अपि
नामायमेवमतिमहत्कृः। आवाममत्मनुष्ठिपादिते। अरणी इति वा। अवस्मयमायो जातो यतो यतन इध
त्स्मनीसतः अरणी अपि विश्वन्तुः। एवं विश्वसौ किं कुरुते। नाम्नागनिरसीति प्रनीवो नाम तं प्रसंविते अभितु
रेवसिदं सहनं अभिभवनं प्रतिजोषयेते। प्रसासेवेते उपकारकत्वेन। कथं नामयमावांनमस्मसानुकुर्यादिति
एवमदमेवाग्निरिहस्तवेष्टेति॥ ॥ अयोदंष्ट्रायामस्य द्वितीयः पादः। वनस्पतिरवसरः श्रामः सपुनरयमभिवे
यतोऽभिधानतेऽव्याख्यानः। एष हि वनानां पानाद्वा पालयिता वेति तत्स्यैषाभवति। उपावसृज त्मन्या समं
जत्रिति। उपाश्लिष्याः असृजेन सम्यगरसंपाथः। अनाश्रित विशेषः किमयमग्निर्वायुर्यो वेत्युच्यते। उतना
मएवकश्चिदिति। उतरे धृत्वैवनस्पतिरग्निः प्रथमासंवेषात्सरोपः। इहउनरूपासज्जेति। मध्यमउरप
योगस्य सज्जः। कोयमिर्थी मनइति कुतरामनाश्रितविशेषः इति विचारास्पदमितिस्यात्तः। दरं विचारयि
ष्यति। तत्त्वो वनस्पतिरितिस्मासमंजनं आत्मना आत्मानमस्य पशोः सममंजन् समभिष्वं जमनात्वेति
ष्टेन संस्कारेण स्वाधिकारस्थेनैवैनादेवानामेतत्साधोनमेतदमुनेव प्रकारेण अनुपायेक्षणा छनेत्वा
लेकाले प्रणसा हेदवीषि वेतायमत्यास्यपि आ सप्रमनीति उपावसृजदेवेभ्यो देहीति। किंवनस्पतिर्न यूपः।

ऽऽत्मनूपनिषत्स्य तृतीये कावचनेपादेगाः ५

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शमिता नामकोऽग्निर्देवः शामित्रोऽग्निर्वा ।
= ईशानप्रमानश्चाग्रायनीयारव्योऽग्निः ॥

५८ शमिता देवो ऽग्निरसौ नेत्रयः त्रिमूर्धात्मा देवता ऽग्निर्विशेषणं भवतीति इत्येतदिति। वनस्पतिश्च शमिता वा
प्रत्यक्षदेवत एव। अस्मिन्नेवर्ध्यश्च देवो ऽग्निरसौ नेत्रयः स्वदयन्तु स्वादुना मधुना इत्येतत्। मधुना चोदकेन भोग्य
ग्णा यमिमा मे घृतेन वेतन इत्यादिः संस्कृतेनाध्वरस्येन हव्यानां स्मृहे। तत्को वनस्पतिरसौ वमाह विचारः तत्रेत
वन्नृपद इति का वृक्षः कस्माद्यद्येतस्माभिः प्रियामनो विभूतो ऽग्ने विशेषः। तथा पीयमपराभूपां जनीया
यासेनिपसमूर्पा जने पूर्वमभिधानेन से स्करोतित यथा। अञ्जन्ति त्वामध्वरे इति। विश्वामित्रस्यार्षं पुरोरु
क्रू देवेभ्यो वनस्पत इति। हे यूपश्चं जन्ति त्वां मयूपयन्ति त्वा मृत्विग्यजमानाः इह एतस्मिन्नध्वरे यज्ञे किमि
तो दैवाः मधुना मधुमानाः वे नो जंति। हे वनस्पते यूपमधुना दैवेन संस्कृतेन यतेने स्वर्थः। देवानां यन्म्यु
दु। नायतेहि देवानां मधुर्यं इत्यभिमिति। किमिसं जनेनिय इषोलिखाः यस्माद्रक्षस्व मूर्धः स्थास्यसि अंजनादनेन
रं उधू पिषंतित्वां। यस्मात्त्वनेत्यः मातुरस्याः पृथिव्या उपस्थे उपरि भयोनिवासः स्थैर्यमर्थमर्थवदः तस्माद
वस्पमूर्धः स्यास्यतितथाक्षि त्वायदुधारणसमर्थः प्रधानेस्मिन्पादूर्वागंमावपित्वानदरेण तस्त्वानि
दृढिणनिवावद्यै अस्मभ्यं हृणसेमतः समंजे ते एवमस्मिन्नमंजनेयूपे वनस्पतिराहः यमुक्तः। तस्मा ५८
यूपो वनस्पतिरिति। अग्निरितिशाकपूणिः। कस्मादिहाग्युपावसजेति। अस्मानाविष्कृतवनस्पतिर

ह्यर्थत्वाद्वनुपूपपरं वरा अस्यहविर्वहनाल्लिंगालिंगिनापुरोरुक्ममजनोसन्त्रियसाग्रेर्वनस्पतिशब्देनाभिधा
यिकाश्मगमवति। तद्यथा। देवेभ्यो वनस्पत इति देवनस्पते अग्ने हि रत्नो यमयर्ण ज्वलितदेवेभ्यो हवींषि वक्षि
वह कृत्यमिति। प्रदक्षिणान्प्रदक्षिणं देवानां यो हविर्वहनधर्मस्तेनापि तद्धर्मविपरीतेनतदर्थं वहरशानपानि
पूर्वनिवअस्तुनिपुणं यथानेकिंविदपि भूदहविरनवेक्षितं पूर्वपूर्वेन सक्तुसेनः। तथा अपिवमरनस्पत
स्यपथिमीरयुहः। यएवप्रसिद्धः पंथानो यः। तमस्य हविर्वहनाय देवाश्च अत्रामोदि अनुतमेः यैः काले
नानि हीवेनारजसतननमेः यैः कालोना तिहोते नरजस्तवनतमेवो। अस्यर्थमुहकवद्भिः ते हि दयितकानोसुरवा
: प्रविष्टनमरिनिपुरूपतमेः। प्रहततमस्कैर्यैरसंमोहः स्यात्कृतत्वेवहनपुनर्विहितेव मार्गेत्वा वि
नियुक्ते। यतो ब्रूमः यदि वनस्पते अर्थं विरंतनमेव वनेऽर्थहविर्वनाधिकारलक्षणं विप्रः। अयंयो हातेसे
वमादिमेभ्यो देवादधिरेहमवाहमिति। अतो ब्रूमहे वहेति। एवमेतस्मिन्मंत्रे हविर्वहनसंयोगाद्वनस्पति
शब्दस्याग्निरभिधेयः। अथैषावनस्पतेरग्नेरेषा परा अनुभवति। सा पुनः किमर्थमिति। आयोरस्य पदस्य नार्थ
वद्भुमंत्रेषु ग्निर्वनस्पतिरिति। वनस्पतेरशानयानिमूर्येति। वनस्पतेरेतमात्माहे वनस्पतेरशानयापि। निदर्श
नमयासुरूपतमया अस्यर्थं हृदयमेवमाहितुरणपुनर्यारशानयानिमूर्धा अर्थं समनामतिव अवक्रनानिता

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५८ भिकारउक्तानि प्रस्तानानामस्मदुपकारायविद्वान् जानानः वहैनात्मस्य सूक्तानि हवींषि अस्मै देहि शिखा ततु पेज
मानस्याभिमनफलप्रापये देवान्देयान् अतिप्रदातारमग्नेऽशुचो वहः । कथमस्यैव दातारमग्ने शुद्धेव भूतनायजमा
नेनैतानि हवींषि प्रज्ञानमेव मग्निर्वनस्पतिः । यतु नरेन्द्रं कं स्वपां जनीयापां स्वप्येवनस्पतिरित्र स्वरसत्र स्मय
अग्निरेवास्यै रूपं नगत्नो स्वपात्मनावत्नमानो स्वपां जनीयापां वनस्पतिरहैनोऽन्ते । तदुक्तमेवाहिवनानां पोना
पालयितावेति । यस्मादेतं नगतोवनानां वनानि नदहति तस्मादेषवनस्पतिः । उक्तं च । यो यस्यैवीसे एधि आमग्नि
रेतरेतषधिं वनस्पतिषस्तु नमुग्निम्नभुः सर्वगतं सर्वनामानमिति । सोऽयमग्निरेवानेन वनस्पतिशब्देनस्वपा
मिधानेनवनस्पतिरभिधेयः इसहोवदः । अपरे पुनरंजोनिस्वेसभिपतात् एष्य हूतसेनाभिदेवनमुस्वापशावकृ
तिमतेनाग्निमेववलंघीति । यदापिधिपतेऽसयपत्नोगाभिवादस्तदापिनाभिदेवनमग्निमभिधानुमस्मः
परिहीयतेसामर्थ्यमंत्रार्थं इति । तत्कथं मंत्रोऽभित्वामध्वरेदेवपेनः । हे भगवन् अग्ने ऋजोनित्वामाघाराज्यो
तिराकृतिभिरध्वरे यज्ञे देवेभ्यः देवान् ग्रामयमानाः यत्सात्स्वकृंक्षः आस्यास्मि नवलिस्यास प यझेने अयोम
तुर्वेया उपव्यै उपरिस्थाने उपरि उत्तरवेद्याः अयोनिवासः हूतास्तत्रोप ज्वलितो इविलाभिरध्मातिपत्नोऽसि ५८
ऽग्ने दत्तफला अस्माकमवर्षं दास्यसीसत्तत्वामाकृतिभिरंजोति । कान्यकापत्नेपिदेवेऽस्यौवनस्पतेवनस्पते

रशानयन्ति स्वपेसनपदारर्थयो जना । हे वनस्पते वानस्पत्य स्वपत्वमुश्से । हिरण्यपर्णोऽनपर्णोवहेनाति ह
वींषि अनुस्थिते त्वायिन एतानि उदेनरति त्वमेवेव वोदेति प्रनीमहे । कथं वपुनर्वह । अदग्निलन । य
स्ये तानि वोढव्यानि यत्संते ते नविधिनारशानयाएतयाविरुतानि स्वपपरिवीयत्वमात्मानैऽन्नस्य पत
स्यपेयं येयंथानो रसिणा अर्हिंदेवाभिरंननरवाप्य अर्थस्त्वया हवींषि वोढव्यानीति । विज्ञायते वनस्पतेनवाऽत्रा
कृतेनदः स्वर्गलोकं यतीति । वनस्पते रशनयानि स्वप हे वनस्पतेवानस्पस्य स्वपरशानयापि स्वनयाकृत
यत्नमयातू कृतानि स्वपपरिवीयत्वमात्मानैवहे तानि हवींषि स्वाधिकार प्रयुक्तानि प्रज्ञानानि प्रजानन्
प्रानिदेधिवोहविर्ता नुरर्थासिद्धये प्रकृत्येवैनं ततारमप्रने कुदेवाष्टुलिस्वाहाकृतयोनिर्वक्तव्याः कोर
पुनः स्माः स्वाहाकृतयः याः यागपृष्ठमा कृत्याने मेप्रयाजे स्वाहाकारेण संस्तूयन्ते ताः स्वाहाकृतयः तनुसथो जोत
इत्याग्नेयोमंत्रः । समस्याग्नेयो मंत्रः शौनकस्य तथापि स्वाहाकृतयः समाम्नाताः किंकारणी सयो जानरस्तनुस्तोऽग्नेः
कृतिमिम्बे स्वाहाकृतं हविरदंतु देवा इति मंत्रानंतरदेवाः संप्रदानमिति स्वाहाकृतयः समाम्नाताः नाग्निरिति । अ
यस्वाहाकृतयः कस्मात् स्वाहास्माहेत्यनुकीर्तनेनातासंतुत्रमस्य प्रयाजस्य प्रत्यक्षाराः क्रियंत इति स्वाहाकृतय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६०

।अथस्वाहेत्येतत्कस्मात्सुआहेतिवापदेवसंप्रदानदेवतायै किंविहाय्यस्येत्येनेनमंत्रे...णाहतुस्पामिदामिति
।नदेवसुआहशोभनमाह।एवमस्यसुःपूर्वपदमाहेत्युत्तरपदं।अथवेदमन्यत् ज्ञापनमनुगतनिर्वचनंस्वावागाहे
ति।विज्ञायतेहितत्स्वावागप्यवदत्जुहुधीतिन स्वाहाकारस्यजन्मेति।अत्रचस्वशब्दःपूर्वपदंउत्तरपदंत
थैव।अथवास्वंप्राहेतिकोविशेषःपूर्वस्मात्पूर्वपदेस्वकारकाम्यत्वं।स्वावागाहेति।कर्त्तरिस्वंप्राहेति।कर्मणि
अपूर्वेवोत्तरपदंप्रकर्षेणनाद।स्वाहुतंहविर्जुहोतीतियदनेनैवहविर्जुहोतीति।नदेवमुक्तप्रायपथः
मिधानंअग्नौजुहोतीतिहविःप्रधानोत्रनिर्देशः तासामेषामवनिस्वाहाकृतीनां।सद्योजातइति।योयम
नि ग्निःसद्योजातोजायमानोनंतरमेवयज्ञमीमेपयत्निर्वर्त्तयतीत्यर्थः।यज्ञजातमात्रएवाग्निर्देवानामभवत्
पुरोगाः पुरोगमस्यनोगामीग्रामस्येनतस्यास्यहोतुर्देवानामाह्वातुःप्रदिशिप्राच्यांदिशिअस्तनस्यगनस्यप्र
णीनस्योत्तरवेदिकृत्स्नेनवाचिआसेवावीत्यासमेगनेत्र्य स्वाहाकृतंस्वाहाकारवतामंत्रेणप्रक्षिप्तंहवि
रनदन्त्यअदंतुपिबंतुदेवाःस्वाहाकृतमिति।इतिकरणोऽधिकारसमाप्त्यर्थः।यदर्शनानतोना।एनाएव ६०
एकादशप्रीदेवताअनुक्रांताः।आप्याः नतुद्वादशानामासामनुकीर्त्तनं।सर्वेअनुक्रांताद्वादशानुनाःएकाद

शवनस्पसंतःयासामिहविचारः।नतुस्वाहाकृतीनामपिविचारोस्ति।नदेवतासंस्कारपरत्वात्प्रयाजस्यप्रयाज
स्यप्रयजनेएकादशाग्रहणंदेवादृशप्रयाजोविषयएवोत्तरोविचारइत्यार्यात्मिकाप्रयोगमन्ते।नतःकिंप
युनक्तेनात्स्याःनिविचारोवक्ष्यते।ननुविचारितमेवयत्येष्यइतिकात्थक्योऽग्निरितिशाकपूणिरित्येवमा
दि।सत्यंविचारितमेनत्स्यनुप्रसंगमात्रीदेवतापदेषुविचारः।अयंतुसामान्यःप्रकरणगतस्यासामेवविचा
रोऽनभिहितानांनिश्चयावधारणार्थोनिश्चितेनेनहिअवधिप्रलेनविधिनाभवितव्यं।अधिदन्तेयजनोदे
वताध्यायांगमावश्यवलाम्नदेतद्विषयमनिश्चितमथइतिविचाराधिकारवाचिनाथशब्देनविचारमधि
कृत्योपोद्धसम्थकिंदेवताःप्रयाजाइति।काप्रयाजेषुदेवतेति।प्रयाजाइतिआप्रुनादित्यजमानोप
स्यानांनःक्रियाकृतापयुज्यते।प्रयाजेषुहूयमानेषुतिष्ठतिप्रसिद्धत्वात्तुतसंशयः।नानादेवताएव
प्रयाजप्रवादःआग्नेयंवषट्कारेणासैवंयात्स्वर्वस्याःसमंजसोविशेषाभावः।एवंसतिविप्रति
पत्तिराचार्ययोःकात्थक्यशाकपूणोः।नस्माद्धृत्स्याप्यंनइति।कथंनानादेवताःप्रयाजप्रवादाइतिचेत्ता
वत्सन्त्येपाइसेके।कुतःआग्नेयावैप्रयाजाःआग्नेयाअनुयाजाइतिवज्ञापनंतत्रयेरनस्मिन्नर्थेसौ
वीकेनाग्निनाविश्वेदेवैःपरस्परसंवादेइष्टेसहिकिलसौचीकोऽग्निर्विश्वेदेवैःसहसमूहेसहिते।न

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६१ मन्त्रे हि तो हृत्वी क्षिव इति। मन्त्रानुवाचयते भागोस्मे दत्व इति। तेनैव मन्त्रेणु वर्णित इति। सोनयतो वजे॥ यथा
जानेन्यनुयाजां इति। हविष्यै देवाः प्रयाजानन्तरमकेवलानन्यदेवसंप्रदानं। अथवा निरवशेषान् कु
र्वन्तेरसर्वत्नेनमर्वाल्प हविषो वर्धीर्य। प्रभागं यजे पूर्वेणैव आयाधिवेद्यं। अहं प्रथमे आज्यभागे पुरस्ताद्वौषड्वीना
ऽवषिमयानां वा हविषां मम पुरस्तात् पुरोऽनुवाक्यं। एवं मित्संमम भागः स्यात्। ममाग्ने इंद्रवायी ये मापुरस्तात्। यथा म
पूर्वेभ्यां तरो हविर्वेदनो वषट्कारप्रपद्य लभन्तु। नाहं तथा मर्षयिष्ये मिश्राय। अन्यः पूर्वेग्रपः प्राग्रद्वीव
हंतो देवेभ्यस्तान्वषट्कारः प्राहुरेति। एवमुक्तास्ते यो नरयन्ती तु जगृहिरे तस्मात्ते भागं। तव अमा जा अनु
याजाश्च केवल हन्ने स्वेतो हविषः से तु भागाः। यथा स्वयोग्नेः। आयद्वा किंवहुना नकाम्ये यत्नो ऽयमस्त्व सर्वः
तदधीन एवायं यतः सर्वोऽस्तु। किंतु अयं नमं तां प्रदिश्यास्तु नतः। प्रदिशोऽनर्भ्नोतादिरस्वेदादि अग्निवासी
नि त्रतानि भोग्यत्वेन कल्पनां नापि सर्वः। एवं तावदाग्नेयाः॥ अथ नाना देवताः प्रकाश्यन्ते यदुक्तेन हुतं
प्रदद्यते। तं देवताः सेवमादि। तत्र कोऽत्र निश्चयः॥ आग्नेयाद् इति तु स्थितिः। तु आग्नेयम प्रकाश्यते तत्स्त्वष्ट
केन विशेषहेतुना आग्नेयत्वमवच्छिद्यते। आम्नातिमेवाख्यो भवमाग्नेयत्वेनाम्नातमेव केवलानन्यदेवता ६२
त्वेन तस्माद्विशेषहेतोरेव घरामः॥ आग्नेयादि इति। अथ किमयं दत्तनमेव भवति। मत्क्रिमात्रमित्तरत्क्लृप्ते

देवताः सेवमादि। तदुक्तं वक्रमन्त्रिवादीनि हि आलम्बनानि भवन्ति। किमर्थं पुनरिदमुच्यते। किं विचारेण प्रयोज
नमिति। यस्मै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्निति हविलायते। मनसेति नानि सोहं तेह
विर्देवतायै देवतामुपेयादेवमर्थः सर्वत्र विचारः। तथा हि दर्शितं। यस्तु सूक्तं। ननु तेयस्मै हविर्निरूप्यत इति। म
नसेति। किमर्थं। केनवा मेन ध्यायेदिति। उच्यते। सर्वे हि यविषयप्रस्ताहतेन मनसा यथाश्रुतगृहीतभावितानां
देवानां नानात्वेकत्वत्रित्वात्मनो हृदये वितानमयीमालिख्य प्रतिकृतिं लक्षितसानमग्नमनोस्मन्कालमधील
देवानां नानात्वेकत्वत्रिते आत्मनो हृदये वितानमयीमालिख्य स्थाप्य देवे देवतां ध्यायेदित्यस्य वि
यामां वषट्करिष्यन्नस्य दत्तु विंनन संस्कारसंतानेकूरसेन मनसा हविष्यमिति ध्यायेद्देवतां ध्यायेदित्यस्य वि
श्रोषस्य योत नापार्थ प्रामस्यापि मनसो ग्रहणं मनसा ध्यायेदिति। आलम्बनेन दत्तमेवोक्तमाचार्येण। अ
त्रोहि विज्ञोषतः पुरस्ताद्वषट्कृत इति। अतो यथा हि देवता चिंतनन सर्वं कर्मतस्मिन्प्रधानकाले विस्मृतामि
सफलमेतस्मात्। एवमेव ध्यानकाले यजमानस्यापि प्रक्षेपकाले तन्नयोऽस्मत्सामर्थ्ये प्रयत्नो नाम
कृतिप्रक्षेप आपतनानां लक्ष्यलाहिहानेति। इतीमामेव हस्ती सूक्तमन्त्रौ नानाः इतावाद्यानपीष्टु
तेषामेकादशांप्रविकमिति। इतीमानुपप्रहर्तिकार्थं इति करणाएवमेव तेषु पिनिर्वचनविचारावधार
लकसः। यस्तु नकतः कश्चिद्विषः सपजने। तेषां वासिष्ठमात्रेयमिति एवमाहिवसिष्ठेन हृष्टैवासिष्ठं

६२ अविशिष्टं इष्टमात्रेष्वेव अन्येन दृष्टे वा अन्यैः । गृत्समदेन दृष्टे गार्त्समदं कः पुनरसौ विशेषः । एतानि नाराशी
सवन्ति । अथ पुनर्मेधातिथं दैर्घतमसं वैश्वामित्रमिति । मेधातिथिना दृष्टे मेधातिथं दीर्घतमसा दृष्टे दैर्घतम
सं । विश्वामित्रेण दृष्टे वैश्वामित्रमिति । नहि होपवत्तिनं । एतानि उभयवन्ति । अतो यानि यानि वसिष्ठ
नाशंसे तेनानि तनूनपाद्वन्ति । अत्र नाराशंसपाठिनो वसिष्ठाः इतरे सर्वे तनूनपाठिनः । तास्तेना अपुनाति
भागेना वासिष्ठानि प्रकारद्वयेन निर्वचनार्थं गमनानि । अतो यानि दाशतय्यां स्वसूक्तवर्गाः सौत्रामण्यां त्री
णि । अग्न इन्द्र मेधयोरेकैकं तत्र यानि सौत्रामण्यां नाराशंसपाठीनि तत्परिसंख्यानानि । वैश्विदेवतनु कम्मण
उष्णी । आग्निकामस्य पिष्टे तनूनपान्नराशंसौ न केवलमाश्रीषु प्रकरणपठाने । अग्निष्टुतमायर्ति
नो समास्त्वा ग्नवोवद्धं यत्तिनिदाहराशीरपदेशिनि । इत्यग्रहणमन्त्रमेधिके यजमानस्य समिद्धो अ
जन्त्रहर्वमनीनामसाश्रीनिर्देशः कुलानीति । अनयाश्रीकार्ये प्रयोगव्यभिचारात्प्रीसूक्तवर्गमध्य प
ठिते अपि न परिसंख्याने । आचार्ये तत्सौत्रामण्यां तु प्रथमस्य पशोर्द्वितीया आपीतस्यामेकस्यामेव तन
राशंसतनूनपातौ । नराशंसः प्रतिशंसोऽभिमानलक्षणतनूनपात्प्रतिपत्तस्य धामेति । तत्र नराशंसपाठिनां वासि ६२
ष्ठप्रभृतीनां पाठे निपातन तनूनपात्संदर्शनमेकं । पादद्वयरूपमात्रेण प्रकारमेव करोति । तथा तनूनपात्पाठिनां

२

नराशंसपदं । दर्शनं तत्रापि च विधेदेवतापरं प्रयोगादन्यथा भाविनि देवतापदानां निपातनेऽन्यः । तथा
अन्यहाविष्यः स्वप्रतिग्रहः आप्रीदेवत्ये दद्युः सूक्ते तिसोऽपि मित्रावरुणानां पात्रानुवाक्ये तयोर्मैत्रावरुणे
र्यानि लिंगानि तानि तिप्यानयेद्वति । तथा प्रविश्य मकं गृत्समदेनेति । अत्र तस्य वनोत्तमपाग्न्यपदेने यानि
कं । केवलं मारुते हविषि । वातुमतः सेदुपैश्वदेवप्रयोगे पुनरुक्तदेवार्थवत् । आग्निमारुती पृष्ठ्यामालयेनेह
ष्टिकामइत्सत्रवदन्यवः प्रयोगः एव हरत्वदेवतापरविचारः । यस्मिन्नेके सर्वे आप्रीयाः प्रयाजाः प्रयाजाश्चानु
याजाः केवलानीति । मंत्रदर्शनानां मन्यन्ते तिस्रो देवी इडा सरस्वती भारती प्रस्थानामध्यस्थाना सरस्वती पृथि
वीस्थाना इला इति । तत्र देवतात्रयं दुःप्रतिसमाधानं । स्थानं नराशंसतनूसा वाग्निरेव एतादेवता इति प्रति
समाधानं । सौत्रामण्यां तनूनपात्सन्निधौ अग्निः समिधां समिधो वा एष इत्येनामाहुः । तासु तनू
नपाद्वैकः तनूनपात्कुचित्तत्र इति नास्त्येव नराशंसः । तत्र नराशंसपाठिनां सौत्रामण्यां प्रयोगे तनू
नपात्प्रयोगः । किं तनूनपात्कुचित्तत्र इति तत्र देवप्रयुक्तमंत्रेषु नाम नः कुत्रचित्प्राप्रीसूक्तानामिदं यत्र नराशंस इति
प्रयोगः । किं तनूनपात्कुचित्तत्र इत्यनेन देवप्रयुक्ततोऽनामतः । ... इतिनिरुक्तवृत्तौ त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ अ
स्मापीदि केमेधातिथिनः समानुगंस्यते । विशेषमिति । इति निरुक्तवृत्तौ ... अधिकारो
यथाविधिप्रयोगपत्ननानिमत्वानिरुक्तेवमादि । अथेति विशेषाधिकारेऽप्रत्यनार्थदर्शनेनरं अधिकारो

६३ ति। दर्शितमापन्नानि एष्विद्याख्यातानि सत्वानि इत्यादि। तेषामप्यशिवविच्छिन्नत्वात्। ज्ञानिनमेनं इति समा
म्नाति। नान्यतः परमनुकम्पितस्मात्मोस्माकमेतिरोषः। पूर्वस्मादाशीर्गता। इह लक्षणोपमस्यादिगतं इति एव
न विकारवचनं। दर्शितमापन्नत्वाविशेषात्सर्वलोकानुकूलंमक मन्यतीनामप्यवैवानधीवः। नान्यापि हि ज्ञानि
नमेनं। नेक्षतीवेदमिति। नेषांप्रतपदात्मेधानासंमतान् क्रमोत्थीदं गीतनोमवति। सति वक्रमेन मुख्याति
क्रमोत्साप्य इत्सनो ब्रवीति। तेषाम स्वः प्रथमागामी भवतीति सप्तुनः किमर्थः प्रथमागामी पुरुषानन्तरं
जन्मेति हि विताप्यते तस्मात्मात्कुमारपुरुषो नापन्न इति यां प्रत्युहो ममतः श्वो नापन्न। विशिष्टेनाद्य मेघल
क्षणोक्तिर्मांविशेषोस्मिन्नमावइति। तत्र पुनरयमात्मतः। एवं प्राकृ अम्युनेत्र धानं महाशानोमवतीति
बोसत्र तस्मै वाचा धात्मज्ञानि रश्व लोमीयएव। मानोमित्र इति संयुतमस्त्याखं। अपृथवारूपतेत्र तेन
सूत्रेन। एवं गजिन इति मधानिवाजितोस्याश्वसदेव ज्ञानसदैवमेति नमव सुमिरादिसात् सूराद्यं
वसबोनिरतन्त्रेति। अदेवं दत्तापतितादित्तीयामनुहोततोः श्वोनापतेतेतस्मैः भरतस्य प्रवसामप्र
अकर्कराव्रम्मः। विदश्येएतस्मिन्न पतेवीर्यनिगुणत्न। किं तेषां मानः। मास्माकेनानुत्रमा। नोनमित्रो
बहत्तोयमावाद्युःरिज्ञोमरुतःपरिस्थनमावश्वीरत्न। किंनाहं अनुमंसंतानाम पुरत्रवा पुरयतोकाकार ६३

लोयेनसकलमोक्षमनान्देति प्रसिद्धिविश्वमिदं अनुसाम घ्नुरूभयतः। एवमेवं तोरिक्षेस्त्रिवनिति वसति
कायकालिपतिरेत्यप्यर्थः। कस्मिन्? अनूत्लां देवात्तां तां तेति। तेषामीदे। एवमनुमनुजायान्तस्व एवपदं क्षियते
रेश्चर्यरूपमतः। अक्षरपदं। शकुनिः कस्मात्। सोहि शक्रो सुत्रेनुमानमानं। तुष्टं नेतुं लपुत्वात्। शकेः पूर्वं पदं नय
ते रसूत्रं सो अक्षरपदं। अथवानदनेत्लकतेयां शब्दार्थं गतमर्थं मोइं यो अक्षरपदं विकल्पेन। अथवा सर्वतः शंकरोप
मस्याकमहित्वति सर्वत्वाति समाशासितवो नवति। एवं लनिशामिति गुरवनामपूर्वपदं करोते रुअक्षरपदं शकु
नेरेवदं कस्मात्। किमसौ शकुनिपदस्य योगं शंकितुं। नस्मैषासाधास्मकुतिमेवति। कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवा
णइति। गृत्समदस्यार्षं। शकुनिरुतमश्ववलोजे पविनियोगः। कनिक्रदत्। स्वक्रंदन् पुनः पुनः भषणवाक्यं दसीतिमध्य
मपुरुषेलनुतिरक्षरमहत्वेमवेक्ष्यनुत्रं षष्ठ्यबुवाणः। आत्मनो भिजातिं कथयन्निव इयर्ति वा वंइमर्षिं त्वां कथ
मीरयितेवनाविकरववुनः पुनः नावं पारगमनाय। यस्त्वमेव मीरयसि सत्वं सुमंगलश्च। हे शकुने कल्याणमंग
लाः वंभव। वयमपिवत्तत्वमिसाशास्महे। मात्वा काचिदभिभानिमूर्तिः। परोपद्रवः विश्वासर्वप्रकारा सर्वे
तोविदत्। विदत्विति। यथास्यश्रात् तथानामेति। तदिदं शकुनिसुवत्सलमिसतो कं। मंगलं कस्मात्। गिरनेर्णोग्नि
णःसर्वेर्वत्रमानस्य कुसीहितद्रवति। गिरसनर्थानितिवा। अस्मै वागिरनार्थ स्वकिमिद गिलति उपसघमान

Indira Gandhi National Centre for the Arts

६४ मेवेदमनर्थोऽत्र। गिलितिमस्तपतिवा। अथवा अंगलमेनमकारोपजनेनमंगलं। कोर्थः। अंगवत। अंगैरवयवैर्दीप्ति
मद्भिस्तनादिभिः स्तद्दन। रोमलवर्थे। अस्य यः स्वर स्तो। अथवामन्त्रपतेर्मंगलं किं मन्त्रपति यावकमितिने
ष्टाः पुस्तपमानंमेवेनर्मंगलिनः पुरुषस्य मन्त्रपतिनाशपति। यदस्मिन्किंचित्स्यानवंभवति। एवं मन्त्रपतेर्मं
गलमितिनैरुक्ताः विदुः। मांगल्यं त्वितिनिर्वाणमेवा। सहनन्तमनेमामेतरुद्धं त्वितिरिन्ति। गृत्समदमर्थमप्रुत्वित्यमिति
रुतिता। मकारलोपस्स वित्ल। किं चित्दर्थं तिस्ता वयिप्रुरप्रुमण्डो। नमप्रुत्स्यितं कपिंजलः शकुनो भिनगशो। नत
सिद्धिमावेदयन्यथावैनदेवं नदभिवादिन्येव भवति। भद्रं वददक्षिणतरिति। इहशकुनिः कपिंजलस्य चिद्धि
साभुमवति कस्माचिदसाधुः। सएव ब्रवीति। दक्षिणत उत्तरतः पश्चात्पुरस्तास्त्वसर्वत एव त्वमस्माकं कपिंज
लभद्रं वदेति। गृत्समदो गृत्सो मदनः गृत्स इति मेधाविनाम गृत्समदनः। गृत्सो मेधावी। मदनो हर्षयिता। मंडूका
इत्येतत्सदैवत्यं। मण्डूकाः एते मज्जूकाः कस्मान्मज्जनात्। निस्समज्जनेन उदके। मदतेर्वा स्यात् मोदतेर्ति
कर्मणः। निसमद्रुहिता हिते। मंदतेर्वा स्यात् प्रिवकर्मणः। निसन्दमाहिते। मण्डुरोदके त्वात्। मंडयतेरिति ६४
वैयाकरणाः ते हि मण्डिमितीनात्विशाभिविंवाशामंडिताभवंति। मंडूका मोदन्तिवा मंडूकमेषा
मोको निवासइतिवा मंडूका एषामेषाभवंति। संवत्सरं शशयाना इति। वसिष्ठस्यार्षं। संवत्सरं हि

स्याना। निर्वाचः संवत्सरं सुप्त्वा इव स्थित्वा ब्राह्मणाः ब्रताचाः सर्वे भाः सं तो व कं त्र न चारिणः स्तन वा ङ्ग सं य मा
ततः ब्राति इव का वं ब्राप्या भिवाद्धः पर्जन्ये तो पिं नो वा चं प्रमंडूका अवादिषुः। प्रावादिषुर्मंडूकाः। अथवात पूर्वो
रुद्धिपरिवादो ब्राह्मणाः शास्त्रे निश्चमो पमः। प्रकल्प्य ने ब्राह्मणा इव ब्रतचारिण इति। यथाद्यः स्तरा उपाहस
ब्राह्मिषिक वि व पाला यो मेदलिनो नानियत का ना नां वैदिकिंबावं वदं निएवं प्रावादिषुरिति। वसिष्ठो वा र्ष काम
इतिस्तुतिः। स्नान निमित्तं स कि ल वर्षं तं पर्जन्यं तुष्टा वं तं मंडूका अन्वमोदन्त। स्तुहिस्तुहीति। स तान न नुमोदमाना
न्वानुमोदमानान् दृष्ट्वा स्तुत्वेवर्षनिमित्तमिति परितुष्टस्तानेवतुष्टाव। यथावैनदेवं नदभिवादिन्येव भवति
उपप्लवदमंडूकिवर्षमा वदतादुरि। मध्ये ह्रदस्य प्लवस्व विगृह्य चतुरः पदः इमं मंडूकिमंडूकानां माताः। अथ
यामंडूक पत्ने मंडूकि मामुपामप वर्षं काव दक वर्धं वा। प्रवद वर्षमा भिमुख्येनवदता दुरिनर णशीलेऽअ
थवाता वदुदरि। यो व धरीरं तावदेवो दरं तस्याः तेनो दृ षे दे वे ऽप्तुतेउदके ते तस्मिन्के कजलीहते मध्ये
ह्रदस्योदकस्य वहनः प्रवस्व उपरिरेव गृह्य प्रसार्य एतं चतुरः पदः पदानि सर्वः। पादशाव्दस्य पदा
देशः। क्रिमिते। अथाइसेवमार्दीतिलव स्तुतिस्त्वा सक्षिमापतनवत्वसामान्या हि हवेर्गसमाम्रतानि।
ते बांद यथा समामनातमे वा अथः अथमं निर्वचमाः। केकस्माद्रष्टुवत हृता निलिवा। दीर्घतः किन गार

६५ ताभ्यामाभिरभिष्टुतेनाप्याययंति तदेतेऽग्नेः कर्मणि कारके । अथवा । ऽप्यभिष्टवेन । अभिपूर्वः स्तन
स्तेवाग्नेः करणकारके ते हि कितवाः प्रतिकितवं धनमभिष्टुवते । तेषामेषा भवति स्तुतिः ॥ प्रावेपामे
ति अन्यत्र उत्तमसोमजवनत्वात् । प्रावेपाः प्रवेपिणः । प्रकर्षेण वेपनशीलस्य इरणस्य जाताः महतो मां मादयं
ति वा । प्रवातेजाः प्रवृत्तवाते स्थाने काले जाताः प्रावृट्काले । पक्षांतो वा प्रवृत्तवाते काले पतनाभिप्रायं जन्म
विभीदक एव एववाविशिष्यते यः प्रवणे उदकवत्कूले देशे जातः जातस्य फलान्यक्षाः । इरिणे वर्वृतानाः निर्ग
तेर्णे आस्फुरकस्थाने वर्तमानाः । इहि तत्र पुत्रपो ज्ञातुगमत्र्णं भवति । अपार्णं वा उपसर्गस्यानत्वमेव केव
लं । अथवा अपर्णम् अपगतोदकं । अपरता अस्मा ओषधय इति वा । दस्मात् अत्र ओषधय इति । कथं मा
दयंति । सोमस्येव यथा सोमस्य मौजवतस्य भक्षो यजमानं मादयति हर्षयति तर्पयति तथा विभीदको
विभेत्ता । कोऽस्य आगृविजींगरणकर्ता । योपि जीगर्ति स हर्षेण जागर्ति योपि जीयते स दुःखेन जागर्ति
स एष विभीदक एवं प्रकारो मह्ममवच्छदत् । स्तेन फलशब्देन सर्वेर्थं भुद्गतः पुनः पुनः मह्यं वामनः छादयित्वा ६५
देवन एकैवैकस्मिन् मममनः उत्साहयति । मौजवतः सोमः सकृत्मा । मूजवति जातः । अथ मूजवान् कः
पर्वतः सकृत्मात् मुंजवानेद् मुंजेमत् द्वान् । अथ मुंजः कस्मात् सहि विद्युष्यते इषीका । अथेषीका कस्मात्

ईषते र्गतिकर्मणः सा हि निर्गता भवति । मुंजादि यममपीनराईषीकेतस्मादेवं काहत्वेषाम्या वासापि हि निर्गता
भवति ग्रावाणः कस्मात् हतेर्वा नदर्कोपपदे । वणव्या पत्सुपजना मां गृह्णातेर्वा स्तु सर्वस्य स्तूयंते हि ते ॥ गृह्णाते
र्वा गृह्यंते हि ते । तेषामेषा स्तुतिर्भवति । प्रैते वदंतु इति । अर्थुद्यमेयमार्थं । अस्माते आइयः । अदरणीयाः
आदरणार्हाः पर्वताः । पर्ववंतः साकमाचावः सहभूताः सोममभीर्भ । अभिष्टुत्य तेनं वाभिष्टवेन ॥ इंद्रा
य श्लोकं अवणीयं हर्षयो घंशाइं भरथ धारयथ । निर्वर्त्तयथ येनेंद्रयमसुनाऽकारेण यस्मात् सोमेनोम
वथ । अथवा सोमितत्तदतो यजमानस्य गृहेष्वेवं कुरुध्वं । तस्मात् पुण्या विहसत्ववीमि । प्रैते वदंतु । पुष्प इर्थं
स्तुतीस्त्रातारः । प्रवदामवदेयं होतारः अध्वर्यूनपि वक्रमहे । एभ्यो ग्रावभ्यो वा वंवदयो वदत वावेपावक
र्थ ताद्व्यतीति । नराशंस इति समाम्नातः कः पुनरेष नराशंसः । येन नराः प्रशस्यंते स नराशंसो मंत्रः
किमयं मंत्रलक्षणे ते स्तुयते । तदेवगंमंत्रैः नराः स्तूयंते । एवं तर्हि नराणामेव समाम्नातं यामासीन्मतेषां
सामान्यस्तु समोवान् । तासां च स्तु पपत्तेः । तेषामपि च सामान्यास्तुतिर्नास्ति स्वैकैकस्येन केषांविधनो
भावमध्यंतलक्षणीलसनाशंसो मंत्र उदाहियते । तस्य नराशंसस्य मंत्रस्योदाहरणं तमवा भावयमममुष्या
मस्तुतिरेषा भवति । अमंदान्स्तोमान् इति । दानपरिष्टवः । कक्षीवान्ब्रवीति । अमंदान् वाजिनाननस्तान्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६६ वा स्त्रवालिशयोग्यान स्मरेय हरेउ इारये। मनीषाक्ता सकृत्या बाकस्य भावप्रयुक्तस्य भावनेनेवासावजे वे नैव
सर्वार्थान्यवयन्ति मिश्रयन्ति अनुतिष्ठन्तीति भावप्रयुक्तः। बुनिवसनतृ॰सिंधावच्छिक्षिपतः निवसतः पः किम
रू करोषि मे सहस्त्रेव नस्रवान यत्नात्स्विरममीना निर्मितवान। वकूतं यत्नानो यागोपकरणं दत्तवान्॥ अनूत्न
अनूनः। अवयवः। अलंकारमालाः। अमेणयो निर मिमीत सहस्त्रं ममसवानस्य वय शंसामिदृमानः अमंदान्
६४ा सोमांसस्तैभाव यव्यापरानेश्रमरे हमिति॥ ॥ चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥ यज्ञसंयोगात् राजा स्तुतिलम
तेति। एवमादितदेतन्मूर्त प्रकृतस्यैव भावप्रयुक्तस्य स्तुतिलाभनिमित्तमेव मंत्रगतमत्र घने। यस्मात्सहस्रमवाचि
रमिमीत नतस्मात् स्मरमिति के वि नमन्ते। अपरे तु पुनर्यज्ञोपकरणानामुत्तरेषां सामान्यमेन स्तुतिलाभमिति
मित्रमिति वर्णयंति। तत्कथमिति। अश्वमेधे हि नीयूतस्यैव भवति प्रतीकमिसनेन सर्वयज्ञोपकरणोपे
तं रथमधिरूढः सन्नेवकवचो राजा स्तूयमते। स कस्माद् हि स्तुयोक्तसोयते। यज्ञसंयोगाद् राजा स्तुतिलभेत
। सता वयत्नसंयोगात् स्तुतिलभते। अथ पुनर्यज्ञोपकरणानि किमिति स्तुतिलभंत इति। राजसंयोगा
यज्ञोपकरणानि यज्ञाय उपक्रियंत इति यज्ञोपकरणानि यज्ञा वा उपकुर्वंतीति यज्ञोपकरणानि। सए
षां तु यापीस्तुतिसंक्रमत्याय आचार्येणोपदर्शितः। तद्यथा यज्ञोपकरणानि राजसंयोगात् स्तुतिलभंते। तस्य ६६

तामंगानीति तत्संबंधात्स्तूयंते। राजापि यज्ञसंयोगाद्यतोपि देवसंयोगाद्देवतास्यापात्संबंधात्सायमेवम
नो वांग प्रसंग भावे नावस्थितः सर्वावस्थानतः स्तूयत इत्यास्य स्तुतिश्च सर्वावस्थानाधिपतिभा — ति। अत्र प्रति
ष्ठावो द्रव्याः ते यो पकरणस्तुतिरिति। एवं स्तुतिसंक्रमव्यायः सर्वत्रोपसंवेयः। तेषां रथः प्रथममागामी भवति
। कस्मात् तदाधारत्वादितरेषां यज्ञोपकरणानां। रथः कस्मात्। इह नेरीति क्रमणः। तस्य हि तद्दर्शवोसतिः। स्थिर
तेर्वा स्याद्विपरीतस्य स्थिरः सन्नुरथः इत्युक्तः। तत्र हि स्थिरः सुप्रतिष्ठितो योद्धा भवति। तत्तथाश्वादिषु। तस्यैषा
भवति स्तुतिः। वनस्पते वीड्वंग इति। गतस्यार्धः। हे वनस्पते वानस्पत्यस्त्व मुच्यसे। वीड्वंगो दृढांगो भव। ततश्चास्म
त्सखा। अस्मन्मित्रं प्रतरणः प्रतारणः संग्रामावर्णपारं नेता। सुवीरः कल्याणवीरः। अविक्लवानेवं खंडितांगः मिष्टा
ता भव। किंच प्रत्नप्रतीकारस्त्वमस्मान्गोभिः संनद्धः समंततो नद्धो वद्धः गव्येन वर्मणा चर्मणा वा सत्वं
प्रतनप्रतीकारमात्मानं मत्वा तेन हेतुना सुतरामात्मानं वीलयस्व। सं स्तुहि। मं स्तोत्रे चत्व मवस्थितः आ
स्थाता ते अधिष्ठाता च योद्धा यानि तेन जेतव्यानि आत्मनो भीप्सितानि तानि सर्वाणि जयतु। दुंदुभिरि
त्यस्य चोदितिषेपः तस्य राजानुकरणमात्मनो नामधेय प्रतिलंभनिमित्तं यथैवासावभिहन्यमानः शब्दानुकरो
ति दुंदुभिरिति तन्निर्वचनस्य नाम॥ दुंमीमिश्रीति वा दुमक्रानाः सूक्तं वदतींदे तदुभयं तत्संभवो घोषेर्दुनेदृ तत्तुष्टे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

Indira Gandhi National Centre for the Arts

[illegible]

६६ स्रोतोनरोति। क्रोशनेतोगोड़ाश्वेस। पालस्थकागानसा रुधा मवति॥ आगं पुं तिसान्तेषामिति। आगत्वं नीतिशान
रिसंवोपनं। हेस्वन्धानविस्थानं पुंतिन्नूसेधागरणा निमगुंप्र नानिसर्पीतिकोः प्रदेशानूंहे। तिद्रुने। अगनोनि
लिन्द्रहे [illegible] तोस्हे स्वन्धानसुदानिघाति। ह्रमोपिनानवेत। रधानों [illegible] प्रहरामस्थानसनिहेति। पयानोंति
नोंहे स्वन्धानेनिमालनेवविहिंसितास्वनेन। वन्धान प्रदेनसः प्रश्नेदेवनसोगमनेदा। तसमुत्तुला। समसम
मरतेभ्यु तंघ्रतेतुन। वोंदवदवानदेवमितेनगंगास्त्रहे। सानूनिनस्वंते। नानिरुपुः सरणा। नानहूलेने।
सर्वनिमनोरः सा [illegible] कामान्तरवनेः केनोस्मिदरन। आग [illegible] स्मिन्दरना [illegible] रिरं तनेनेनमानाने। प्रेमनो
स्वनेकानाना। एतदूखलानिसेननसः। नक्लिनोः प्रेपतफरत्वान उत्करं। [illegible] नेति। पृत्तनोहा स्वर्वेपदेनरोन
ननरंपदं। एतद्वंवा। कुम्भरहा स्वर्वेपदेक्रमेरने [illegible] करणा [illegible] नदुन्यपने। कुवेत्वेवा। कुवेनोहा स्वर्वेपदे। पवेशा
नुहुमरपरः। कुहेनवोहेनस्वतोनेनवति। अपवाहुनमेकुर्वेसन्स्वंवा [illegible] लनदेवमवनि। एतकरं
वेनद्धूखलामिसावसेते। एतदूखलानि नदुरूखलनवन्द। नाक्लिलोन्प्रमाणं [illegible] सस्वंवोः ६९
वानधागुणकुल्तोमस्थनत्दूखलेमपवनः। कुलेणमापस्नेनवति। [illegible] नदुलूखलमिसावथनेन
तोतेणा। एतकरोनी कुनकार वेतन्तस्यामवद्रितेनगुणा। विधानं। नर्त्तुनरेत ह्लोक्यस [illegible] अवोहेनगुण

कुअनं उत्त्रूरलोनिति। तस्यापुनिमवनि। प [illegible] त्वं रहेः हरति। कुनः [illegible] स्माडं। आवजा वाजसानमेति पसोनानि
वडंविनेदोगः। आनिमं स्त्रचो दवा दने [illegible] हेउल्वूखलफे [illegible] सः। पद्यानिमन्त्रसंस्कारा [illegible] हेनः। कुनसेन
पिशानिहवन्धसहहे [illegible] कुमनलंद्रीः समनंगनोरं [illegible] कुमिः [illegible] पमाना [illegible] जनानिमं [illegible] पमेः पोहि
अवं तिनेषां सनदेवअपसर्वं [illegible] मवति। गेनोरस्वतदुं कुमिः पेत [illegible] स्वर [illegible] वर्द्दे [illegible]
नीदःपादः॥ [illegible] थनःकस्मात्साहेदजांवधानि। प्रजत्सानिकारः [illegible] रतः सिद्वानिपानो [illegible] आनितहहोतिरेतद्वंनि [illegible]
सेकुमतिरादनासावान्मानसुदा [illegible] नदे [illegible] कमानवधण [illegible] थनः। तेनानं ह्वथकर्मणारेनाव दत्ता [illegible]
व तिरानं नपोतुकासन्पिदें [illegible] नोदरणाद्वेनोमेकारकुपजनो प्रत्वाहस्रमरकुलने। तस्यागदस्या [illegible]
स्मकंदपसुपदेत हनिति रवांनावकारत्वात् [illegible] दपदमेकवानुवानुमंवेस्सला [illegible] पामिनिमं [illegible]
३ पद्भूषे केनाजपोरत्वनेनेनगजाननिति। नदेवेदकुनपनेनमाजेः [illegible] रिवपन्नमधवमे [illegible] नेवद्व नंसकंदपरउ
पपवोनि स्मकंदपनरनंहेनमाः कुद्धारपंनद [illegible] पंनेति उपदंनिउपागंहं। तिपरिगृह्यति। आमेहपकेहदे [illegible]
कुस्यं प्लोपनो। पादहपंसह [illegible] वंकरोतिननोलदुसुरवंभविष्यतीति। महिगोमितां [illegible] जितनांस्वभावः। तेनानु
नाहयमेतास्त्र [illegible] वंकुनगंगोभवन्मोगेराजानेतवकुभगंकुपवसहेतमन [illegible] शानवहन [illegible] तंस्लानं सहहेगवोः
[illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

[illegible]

[illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

७१ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ७१
[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२२

वीनानेवाभवति। यामूष [illegible] पूर्वो जाताइति। ओषधिसृजे प्रथमेव। अग्निवनेत्रेत्रमनेनमंत्रेण। स्या
स्मारत्याधिरोभवीतिरुष्यते। यायत। आषघवः पूर्वाः प्रथमजाताः क्रतोर्देवेभ्यानताद्देवाउत्सघेते। अथ
ताएव पूर्वं प्रसर्पतल्लिप्यतिकाले त्रियुगं पुराकल्पेत्रापरत्रेताभ्यः पूर्वं तादिकलेषा षेत्रतयुगे देवानामपि
[illegible] मनदेवस्य जीवनहेतु प्सितिनिं लोतिः पूर्वं मनुमुत्पद्यते पश्चाद्देवाइति। किंनामानीति। मनेनुवभ्रूणा
महंशतंधामानिसप्तच। नाम। महं [illegible] वभ्रूणां वभ्रुवर्णानामोषधयः पूर्वीप्रथमजाताः क्रतोर्देवेभ्यः नता वद्देवाउत्स
व घेतेस्वभावनःसयोरेवं व दधमानाव भ्रूणाः कपिलाः संप्रघेते। मनेजानेशतंधामानिसप्तच। सप्तचिदे
नमदं तः तंयथावजातेः अध्यावभ्रूणामितिवर्णायपसाहरणार्थमिति। नाहं तु [illegible] इति। भरणानामि
तिवा। नसंताः सर्वत्र [illegible] नग्नमस्य [illegible] वघवः पूर्वजाताहेवेभ्यस्त्रीति पुराणा पुराणं तुनदभ्रूणामहं
वभ्रुवर्णानांभरणानामितिवा सप्तवेति। आत्मानमनः [illegible] ता नित्रयाणांमवेति। स्थानानि
नामानिजन्मानि। देहेनजन्मानि [illegible] समग्रानमोदविजानन्तः नस्मिन्मनेत्रमिते नाः। अथवास २२
प्रतां [illegible] सप्तमर्तानां [illegible] यानानिस्थानानि। तत्रि रिसेनसदं। नजुनरेनदित
[illegible] विवेदनन्तरूपारव्यानं। तनेर्यानप्रमंत्रमा [illegible] तस्मात्प्रगतिर्भवति। आराति [illegible]

[illegible] त्रिकस्यार्धं। तथा। हेराति पात्वमापूपुरः पार्थिवंरजः। पृथिवीलोकमपूरयत। किंकेवलमेन देवनेनुषत। किंनहिंदि
वोपुलोकं पितुर्धामभिमधमस्यानःसह। महांतरिक्षेलनदपियह पूर्वसेनतस्याकिमेनावदेवनेनुषत। किंनहिंदि
पुलोकस्यदिधानिसहांसिसदनानि। मेरुदेवलोकवासिनः सदनेषुसीदंतिस्थानेषु नाम्पिदः हतेमहतोयस्यास्त्वेनस्मादूर
पिवनमानाविनिदसेविदभ्यानिषुसि। नवेवलं विदध्येदनिधु। किंनहिं। अग्र्पृथुलोकमपिनत्वरणानिनिर्वनमस्त्व
यंमहदुत्तरिमामवेलोकंप्रसादनेनदस्मात्समात्वमस्याकं सर्वदाशिवामवेसेनदाणस्महे। अरण्यानी सेनसदं
। साकुत्तरारणस्पत्नीपालयत्रीदेवना। अथारण्यंकस्मात् अरण्यमपार्णमामान्यादूर्य हिलोकमपिनत्वरणानिनिर्वि
तमस्त्वेनाद्ग्रामादपार्णमपगतंभवति। अगतावित्यस्याः अरमणंभवतीतिवा। रमेः प्रतिषेधपूर्वस्य। नत्वरणेरति
र्भवति। तस्मादेषाभवति। अरण्यान्यरण्यानीति। ऐरंमदस्यदेवमुनेरार्षं। संदृष्टावेकवचनं पूर्वं हितेयाव पृथग्वचनमुत्त
रं। उत्सृष्टदित्वो हेमंत्र इगरण्येभीतोऽरण्यानिदेवतामरण्यानीं ब्रवीति अहंतावदेतस्मिन्नरण्येविरमणोभीतरस्मि
कथंनविभेषीति भीतप्रमाणह्वहे अरण्यानि कथंत्वमरण्यान्येव वनानि प्रनिकेवलं प्रेवपराछेवपरान्पुरस्वेवा
अनावतमानानश्यसि। असावसाविति दृश्यमानेव। पनो ब्रवीमि। कथाग्रामंनपृच्छसि। नत्वामीभीरिवविंदति। सथा
वाहवः परिमपार्श्वेनत्वमीषदपि विभेषीति। परितीषदर्थं तथाधवापरिमपुरैवघर्मामिमिति। शुद्धेसेनसदं। अत्र अ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

७३ ऽतिनिमित्तसमपूर्वपदे । न त्वस्य समस्तो धीमत्तरानिष्ठा । धर्मार्थकाममोक्षेषु विपर्यये ऽपि दमेन दितिपाणुङ्गिरस्य घने
नद्धिर्देवता भावा ख्यात्यर्थेषु वर्तते । सा तु नरा पदं सर्वं द्रव्य तामिति । अग्निरेव । तस्माद् धाम वति । अस्य द्वाः सम
मन्यते । अद्याः कामाय स्या आरंभ एवाहुः । अद्या उपर्यन्तं द्रव्यस्य वासि कतु क्रिया । तेषु समि । यते कर्मणि स
एव सा प्रजो नर्न सति पते । इतरो हि समि ह्यो वसमिद्र एवा । अद्या समिद्धाग्नि कर्मणः फलाभावात् । एवमेव अद्र
या रूपते हविर्देव अद्रया रूपने हवि । न हि वसा नु रूपने । अत्र तस्या फललाभं कैव । ना अर्हं दर्शनान् हवि नुवति
देवतानि । एवं वेद्यः । अस्य अमस्य द्र । निवसा देवतानां । न गस्य मागधे तस्य वर्ण्यस्य द्र । निर्दिशे । सर्वा
न मिदं गर्भ मस्य । या अद्रा न दर्भा वेद मांसा वादापि च वर्ण सदवत्ते न दमं तेन ते ना अद्रा मन्त्रे तेषाम्र द्रं सस्य
जा पतिरि स्वते ते तत्र दुष्य शिरः प्रकाश मावे दर्शन । आपो वपा मो ता अद्र दर्शन स्य वसि । न दक्षिणे मा
ना । अवेदनोत्तरपुरिसत्र नस्यारभ्य भवति । सोनावृष्टि विपरीते । मेघा निपतन्ति । हिरण्य सा मास पद्धे
स्यां मो मस्य उत्तपालस्य पुरो नुवास्य हे दधि विसा ना पुरोडाश मस्यां कुतः । वचनं तत्राप्येवं तानि । अत्र श्रुति
क्रमाति वेदानामि तानि ते निविष्टा तां तस्माद्यं प्रथमे हि स्नमेणु स्व तं पशु स्व वं तो निश्चो मि ति । मत्र
रः कृतः अवत्तेः कृतः कुतो वाहने ते न वा कं र तेषां मा ऽनि कर्मण उत्तमो भवति । कुम हं तापयानो ७३

सवमर्थं पुरुष तः कृत कृतं तेषां सत्पुरुष तन्ने मो भवति । एवमानु । आसायाख्याता । अत्रायं देव माविष्टा पद्य पने
व्याधि वा न यर्वे सत्र ख्यातास्मात् धाम वति । अमी वा लिङ्गो मि ति । अत्र निरवसाय । इत्यु अमी वा मन्त्र
कूल विशानि मन्त्रो ऽति लोम मता मस्य कृत लोमयतो मस्य कृत लोम दक्षता मूर्ध्नि पाणिम सर्वा संस्थाय ऽभि
तेषां विमर्श वर्ण । साधु सिद्ध तु समवेद प्यवः समुद्र अस्य आ विष्णुः सं । पदेहि पदण तानि पद्मावरण
समय स्थिता नानार्थ कं त द्विषमपि खेहि । अपि शामयवति है दर्श हि दर्शनाति लोकान्त मे ते निर्दे । यहृदयान् अस
द्रमि त्रा अभिधान ममता सर्व तां सत्से वं कामि से तदा शान्ते । अग्नायमि पतंसस्माच्छाम वति । इन्द्राणी मुपहृय
ति । इति साति गदव्याख्याता । इदं कर्म त्वष्टारं मुपहूयते सोमपा ता मा त्वम अस्य स्मर्य । इन्द्राणी मपि च वरुणा
नीम सा भार त्वेन इन्द्राणी च वरुणानी नो वा अग्नायी वेह कर्मणु पहूयते सो म पा ता य स्य स्य हे वे से वं स ति तस्माद्धाम
वती ति माव्य कारेण वचन कोप पद्यते । सोमपान संवं भाजन ममिति वेतन् । ते त दग्निर पि सोमपा न संवन्धा कः । सोऽन्नं
दिव मंद्रमा नोग ता अभिनिरिति तस्मादुपपद्यते इति ॥ ॥ वरुण इन्द्राग्नी यः पादः । अथातो ऽग्नि इन्द्राणी सः । आदेः
पूर्वस्मात् वर्णान्त हि लक्षणेन यमयते ऽद्दृत्वं प्रति वचन विकार दवेन । अथातः शाखा कायो अस्य विति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

७४ निर्दिष्टानां पदानि देवतास्वनिगमार्थमथ यद्दत्तं । एवमामनन्ति देवा होतारं निर्दिष्टं [illegible] नादे [illegible] मिति चेत् । तथा
रूपीत्वमामनन्ति [illegible] समाम्नानत्वादिह च पुनः समाम्नाते [illegible] नादेव [illegible] मित्याद [illegible] नाम पदे
[illegible] मामादिह प्रसंग [illegible] निर्वचनं नैघण्टुकपदे [illegible] पदैः । एवमेव [illegible] पृथिव्यो [illegible] सम
माम्नानस्य प्रसंगः केवलं [illegible] पदैः । [illegible] समामावात् [illegible] तानो [illegible]
[illegible] समाम्नानं । [illegible] समामाम्नाते [illegible] मिति चेत् [illegible]
[illegible] समाम्नाते [illegible] समाम्नानमिति चेत् [illegible]
[illegible] समाम्ना [illegible] यावापृथिव्योः प्रथमं समा
म्नानं देवता [illegible] मिति चेत् । [illegible] द्यावापृथिव्या [illegible] समाम्ना [illegible]
[illegible] पृथिव्यौ [illegible] [illegible] मित्वस्यावचने [illegible] । अथ
मे समाम्नाते । तयोः पृथिव्या [illegible] ७५
[illegible]

[illegible] । [illegible] पृथिवी [illegible] । उ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] यावा [illegible]
[illegible] । यावानः पृथिवी [illegible] । [illegible]
[illegible] । यावा
[illegible] । यावापृथिव्यो [illegible] पृथिवी [illegible]
[illegible] पृथिवी [illegible] । यावापृथि [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Indira Gandhi National Centre for the Arts

७५ मागमंसमुद्दंवा कथं प्रजयेते। ... प्र्यां स्वविधिने। विमुक्तं दुरतः साहित्यो वा। विषमेद्दनिवाविमागेन्द्रस्मि
मुनि। कालं भ्यि प्रुक्तं पुगन्नावा। हसनानेस्य मानेपरसरेण हवमालेवा। हम्मालेवा विणाद्गुरु यो विमुक्तंगावा
विवगाः श्रेमोपने कस्मात्तामानरसंरिहनोवस्समेकमले दुपि छंसा ... मपरवमे प्रजाप्तेने नेः मस्मावंगावे
मवनरसंनहन्तास्मह। आस्येयंत्तुः शोने। नेकस्मात्। अर्द्धमावा न्ते नेवो ने नेगिसर्वस्यागमवनस्मेरहुरप्रत्मावा
रणाहा रिषगांवाहं भवा। नयो रवा नवनि। ने आवरं नीसमवने वेति। आत्मो रेवातुमंत्रणम म्नमे वेनेनवृक्षिप
ने। समनेवाक्तोषा। समनसा विवेकमर्द्दं के पोद्दिने ययो कमर्म्मां प्रसादं स्मैमवतः परिसतुमेव माकर्परं। अमु
नाहकारेण देविस्मृ रंत निसमनिर्दाम्पवतः पयोरेपसमावः। ने अन्नीनिसमलाक अमुनाप्रकारेण मंवि
दाने नंवा द्दिव कुर्वीत पररस्मरनः। आक्वं सामिणायमेनेनर। आत्मानमारणमे समेसंवाद् दृष्परस्परनोमव
ति। शकुन्नदविप्राणा मितिने नद्दशास्मह। शुन्मासीरत्तुनोभाद्दशु द्दसं नीरक्षे। शुनासीराविमत्रशुनेवाशु
नाद्दषि प्रमेसप्रविध मानेनातर अनेसीर आदित्यः सरणनमहिनेसं। मरनिनिस्संमरणिनहति नयोरेषा
मवति। शुनासीराविनां इतिसानिषाद्दक्षाता वामदेव आर्षे। शुनासीर्यं विनियोगः। हे शुनासीरौ पुरो वा ७५
वा निमोगमलुनिलक्ष्माणं कुदेवो। सदेवो यथं व कुनरसविनेमं पुत्ना आस्मात्। पाहिविरक्त्रकुप्पवःपादित्ति

पुनोकेवन्त्तु। समरयो कुमकुदंकंने नेवां पृथिवी कुपाद्येवनं। एवमनेनासहताग वेदिनात्त्व गमनं दविसूनीनि
देवी जोष्टेतो जोषपिष्ठो। धाषापृथिव्या विनिवाहेतनैदृति पासस्य वममावेनिकाल्यस्थ्येरेसं कृषे।
भवति। देवी जोष्ट्रीति देवो जोषयिष्ठो। सर्वस्य तयोर्मि अस्ति पुनले रति। धाषापृथिव्योः अहोरात्रे वा समंवत्स
मवनि। देवीजोष्ट्रीति। देवो जोषयिष्ठो आव
मारे तिवस्पवः। सस्ने आधानि समेति संवत्सरान्नयो रेवसंत्र त्मवति। देवीजोष्ट्रीति। देवो जोषयिष्ठावि
सूनानि प्रानपूर्वय परिदेवो रथा द्दका अथा निद्दशो सिदं निया परिधि पाएवस्मात्। नानिपुयवनः अवपानप
नि अवामश्रयानि नायमसम्प्रमः। अत्र पुनरते मरणहवहानि। वसुनोत्राति। पत्रमानाय वरणीयानिवस्
निवस्तुने वसुवेयस्य वसुवनस्य यवस्य नमनापावेनु क्रानिद्दिशस्य विपानायेतिच। नरहोजोमयियो
अस्मद्दहा समस्ससमंथं वीनां विदेनांकामदेवानां अपमेति संप्रवरः देवीकुम्भोनी देवाकुम्मोच्यमाने।
पुर्वे स्मा नस्सनिः पादीमिष्ठो धावापृथिवया कुर्वा साराकुच्यते। रदनूजे नमा। एकाथस्यने। इंदस्यम्नवाई
रसंवत्रीलावसेवनं श्रीतहिनं च। एकाउपना मिनस्मान्त्रसमगुणस्य सपिवें सपीनिमस्मा हमो जनेवेदुमि
रिसा बन्ननन् आमिपुत्सेनमथा वंदुमिसहसुंजीमहि तथा करोतु। नयावनस्वकृत्वमन्
... देवी कुम्भो ऊनी देवा कुम्भोच्यते धावापृथिव्यो इति वाहो रात्रेरति का समंवत्समा वेनिकामवलेये रेपसंप्रेषोमवनि
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

७९

यथा नवेन पूर्वं उरासीद्यमानाः रक्षं तःस्मामा पुरा लोकेन वेड्रा लोके वने वंधामें द्यमानाः स्मामनामे वैलक्ष
णा नर्जो कुर्मो कृती तुर्जे द्यमाने वलवती मूर्जं नां यकुर्वाते अथानां इत्थं । वसुवनेद्वसुदनायवसुधेय
स्य वसुधानाय च वीनां पिवेतां कामयेतां वानयेति से वेशो जन्येति सेवेशः॥ नूमामां यगतिवातिनां मग
वसुगो वार्यस्य ऋतौ । अन्यथां मांतिरत्नधे मो वसुद्तां धादः॥ यास्यानानि द्विरद्यौ स्थानदेवताप्र
मधुनासमान्नायानुक्रमेणेव मध्यमस्थानदेवताः प्रत्यनिर्वक्तव्यानि तद्यदिमा इमारभ्यते । अथातो मध्यस्था
नादेवतानां इति । अथ वायुर्विद्यतोभावि कारणं॥ अनः तपूस्रानं तयोः । मध्यं स्थानमेना सामितिमध्यस्था
नाः देवताः वायु धातः । वस्यं नद्रेतिया कम्राशेषः । देवता इति तद्वक्तव्यं नं से दयश्ने एके वने तज्ञानां देवताले
लोकुयगमादेन स्ववनधनं संप्रयर्ण यद्वेवता मेनानि वाद्यादीनि देशं तानि गुणविशेषणो मदेति । तदे
वो मन्म स्तोभि यो द्वंयं ते सविविंमग व्रजतीति । तासां वायुः प्रथमस्थानस्य गामनो मवाति । नचिद्ददितिम
ध्यमस्थानस्य गुणत्वमनिधानेन तत्स्य धनं समाम्नानवमासीति । न मध्यमस्य वर्षकर्मोपलम्भात्वाय
वेकर्म तिवसयोरधिकारः प्र व मा स्मान्न ध्याति वा क्षानते वाहि मध्यनु गों नामा स्यरतः ससे ७९

पत्रे रह्योतिमनो देवान्य पैती तिनदेवं दर्हकर्मभारनिवा ... मध्यो अभिर्यद इति ।२

रिक्रमुदकं उवसंहस्रः त्रौ यधिवनस्पोन जलाशदेपः ऽ दकनंतरे रसको कस्मग र्मनुपर्वोतिः समासाक्के न
संहृतो द्वगर्मो विपक्षः प्रावृद्वं प्राप्य वसवाद मदल्याः । नदुक्तं वानि पर्णमुखो वाना स्यः पर्णमुखा परेनमः कैसुर्के
वा सुमिधान मिहवयनं तन्नाम्नानि तिति । इन अस्नुकदनुयने नासां वायुः व्रयजाण्मीमवतीति । सए वसंन्न तो दक्ष
गर्भो वा युविंगव्हेपजाले न न मो मध्यमो वरुणः संपदने लोकेनदेन रुदः ननरगन्ददातिं इः । ततो रसान्न प्राजेन
प्रजेमः एवमादि धर्म मस्ज गद तु यत्य वर्ष कृता नसिद्धये गुणोपजनक्रमः । अत मे व गुणोप जन क्रमानुपूर्व्यो
वायुर्वेसलोरद्दं पर्जन्य इमेवमः पासमः म्नाय देवतानामानुकृत देन स्तुतं प्रस्थाने गुणं न रोपजनानुपूर्व्यं यो निर्दे
तस्यमविनप्रस्नतिषु वायुः क्रमः हाने वागनिर्गध्वनयोरिस्य सतत मसौ वानिगच्छति । वेतेर्वा स्यात्निकर्मणः । अ
नेकार्थो वेतिः तस्य वागनिकर्मणोगसर्पस्य । एते रितिस्मालाच्छौविः अस्मिन्न स्रोअनर्थको वकारः रउपजनमात्रं । एष
सा विनिवायुः तस्य वामवति । वायवा याहि दर्शतेति । मधुच्छंद सत्रार्षं । अग्रंमदेवानद्योपस्थाने विनियोगो वायुर्प
प्र उगे शस्त्रे शस्यते । हे वायो दर्शनदर्शनीयदर्शनार्हः त्वद् र्थमिमे सोमाः अस्माभिरलंकृता पर्याप्ताः । अरंकृताः पांसु
संस्कृताः सत्वमस्माकमिदानीं मं अभिसवणं श्रुत्वा तत आयाहि । एसस्रच । एतेषां सोमानां पः सोमानवते
याहि पिवेसेन हवामहे । वायोः सर्वस्थानानामपेक्ष विचारमायुर्यतनोव धारयति । सर्वस्थानत्वेपि सनिक

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

११

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

७८ एवमध्यमोवरुणः॥ विशेषहेतुनोपपादयति। नमूत्रसमंतेति। नाभाकसार्थं। कुटस्येतसोपवसंस्यैवंविधिक्रि
यापदंनाति। इतिनंसम्भिकाभि इत्यभिष्वंक्रियापदमध्याहृत्य। उक्तमविशाभि। ...सदन। ध्यानत्समाम
मानद्याणयाणिकुसापितृणांस्वमन्यति। देवोन्तृणांमवनंदामननाहंवकुमानाः॥सामाल ध्यानमहि
ति। नाभाकस्यवणलिति। याज्ञमवनानाकस्यवणलपकुनयोयानानां रुलंदनानोरलिल ...किंवक्र
योवरुणः॥सिद्धान्तपदेऽपःसंदनानपाकुर्यादहे उपोऽमेश्चनरिश्वलोकेवर्षस्यसमलसासंदघने। मध्यम
मिरस्याःपातिःसमनिवर्णयिः सनध्यमइतिवरुणामित्यवा। वाह्नदयनातिस्मैवनरेतुरहरस्याकंननंला
न्देमने। मान्द्रवन्मकेनेदं अनश्वानकेशवंसलोमाद्रवन्तस्याः। निति। तनाकलानारोनीनिसनामहि
स्मनहेतुशद्वकरोति। रोहूनमासः इवनीनिवाः शाद्वंकुवोममेयादरस्कोरवनीनि। रोहयनी वा। शानसोरो
यनिदुःखनयनि। शाश्वणमपिवनानिन्त्रयंनयति। यदस्तदनुदुःखस्वानिनिकाठकः। कथंनोमनयदारम
हामिकरेनस्मवेन साकलपिनरं ब्रह्मापतिनि भुवाविधंनमनुशास्त्रनस्दमदुःखमरुतः। पदरोहीदि
निहारिद्योकं। सरलाद्यैःकेवलंगुणाणांनरनन्सन। एवंमलानांमें भानि देवनामिमिधानानिर्वचनानि ७८

कुदेवानां सुवदर्शनार्थं। हरिद्वोनामंगावलीयानां शाखा मेदहलस्थितानवानि इमानुयानिता। वलि
दृस्यानि पनमानहेसगदेविनिवानि। इतिकाठकश्वकुञ्च। इयानिरःकुलोनरसरुराया। लक्षणनाषि
रयत्नेन इयमनुदेशिशेषादहीः। वदेकाममहनाहिगणतुआदावश्वादि। स्वयावनी। अन्यानि अश्वानादस्य
नमिरुतामयकनविसहमानायक्तिसमानिमवनेशक्तिवशविवादेनिस्याः। पुकाननीनाम पुरुदः। मरुतेनानि
अधमासोहरणासुवलाः। कमिस्तेनाकराल्पहे। सहनानावनिवलसनेनंमनाः नस्याय्रदनरतो। सायुनानि
मर्षदिवाद्रहस्कुकः। इद्वलासृपिनर्वेलः इतिवनानिगन्तानि। विद्धवन्दरितिवतः। पदयानि अर्थोनिरुक्तिः पिकागिनिमप
नोहिउरवनदेति। इन्द्रगदन्द्रकृद्रवनेनयहियुगपदहंजाननीमाहादिरोगवेदेनयागमाहंसोः। वसारं कुतो
कहविलमानस्वणारानि। सर्ववोहदेवनाकुलानाम् ग्रनने दिवसरीनिलिंगासर्माधिकारस्थानानिवृणि
गि। धानिदनिनिसृणांवीनि कर्माधिकारस्थानानि नियतानि नदंतोनिकर्मवरणिपुण्यःस्थानादिषुना
श्रीणि। वादिमाद पुद्यनानां दधिषानपुत्रादिस्यवरस। ब्रवानसमदूनान। नन्वनवत्वानवं तेषां
नदुःखं नमोकुरद्वलोकेचदविकोलेयामक्रेवालामर्वमिमवदति। नस्माःकिंहिकुनःसाप्तनोमानि
सामविदृणाकुयारपर्जपतुनः। किमस्यदकुसन्यगोःकेसहसंतेनेष्विवानमेवजाहेस्वपिवानसामवचन

७५

कस्य विदो अनि क्रमगते पानयाति नव सहदिमे ब ज्ञानि यैवे क्रमिः वड् सकारे मेष जे करो दिमका नां।
नाम ला अनि संतु किंचु। मानः मा आदि नीके षु पुत्रे षु न न दे षु पौत्रे षु न रीरिषः। हे सां नो मा अ जुं स्त्ररं से न
दत्तः स्मरहे। दिष्णु। यते नो। अवर्वेऽन्ना र्थ स। पुमें बोदी अर्थ स। विश्वा यदं नो व रनो निवाहे सं नो वरनी
निया। नोके मिति पुत्रः सा हि निं सं पिन्नः। विन मना नु यते। इदं कुविदं माता यो रिति। नन यं नन नो निः पात्रे। न यति
न रो दिक्षुः सका शा मनं मव नि। स स प्र य स ना म न्त्रः विशेषे इहा जा मि ना ये वि शेषः। एवं न मा त्रा दिस मा ना र्थ
नामे र ना न्दे विशेष उ दे सः इति द र्श य ति। अग्निर वि न इ उ न्द्रः। इति विधा र न्तु ल न देसं करो प दर्दि नं
न से षा म व स ह रु इ स। म त यो वे ति। पुनः हो द स्या र्थं अ र्थ। न ल्या वा र वे न नि स नास्मि द र हा ना न र तु
या के वि नि यो गः ये ये म या न व नु रा ज्ञ नि रु ज ने म ग व न्द्र इ नो त्वं वो व कु ल स्य। अ म ग इ न र यो ये ति
नः स हि न र या ज्ञ सा हो ज त्वे व वे मा नो मि म न म र्थ म ज मा ता नां सं या इ व न्द्र इ न्द्रो व द नि। न इ इ हि। न ज्ञ
र वि शे षे वि शे ष म नु ष्य इ य नि या य म त सं पा इ ने ज ना य म त त्वं या म ते क मं मं न न कु न र इ व दे वा नां सा
द्यु ल म नु ष्य इ ता कं द इ नी द म्र व ता ईं अ व ता ईं ... अ द ग न हो वं सो अ मु ञ्जा र थि ष्ठ ता। इ इः क स्मा त् इ ते इ १६
ता नी नि वा। इ त्य म स्वे वो लो ... दि इ ता नि वि द्वा र या नि। इ ता श ता सू वं व इ इ ता ने न्द्र र द व यं क्ते दि न

मे कु रं वो मे मि न नि न वि दं स्का रि नं सो द मि त द रिः। सा नि इ इ नि य रो न्ने लो य नि। न वाः श्लोकः स न्ने मि रि नि। वि ना य ने
हि व ते स्प इ मा र वो हि दे वाः अ सा ज्ञा द्वि य इ नि। स व व वं दे व ता नि ये ये ष मि या स न ए वो हि इ ना जो म न स ल म न नो
म ज व या या मा न म वि द्व धं य ते न्नो इ स नि सं व नं ने नो तु वि ज्ञो ता र मि या न कु त्स ने न्द्रः उ र या र्थ अ। हि ता। इ इ
अ म्रे चि ह मा कृ ता त इ व ता नाः कु म यो र या त्मा धि दे व त यो रि नि न इ नि या न मा ता यो अ नि न यो नि र यो य न
इ तो इ ता नी नि वा न दे व स्तुं व द इ इ नि ज म र व इ यो य र्ध द्वा र ता सा वि रा म न्नं इ ता नि सो म मि र दः इ ए ता ने इः इ इं
इ था नी नि वा न दे व स्तुं व इ इ धा ने ता ना र्थं स यो म र इ इ सो द नि र धः। इ त धा नि नि ने इः। इ ति द र य नि इ नि वा। न
दे व स्तु य इ ...
का हा र य ने रु म र य इं सो द मि र हा र दि ने इः। इ इ वे इ य नी नि वा। इ इ र हा न्द्र वं य इं इ व ने रु म र य इं इ इः सो
मः नं या तु म सो इ वा नि इ वा नि इ व नि र्ग स र्थः। सो म या ना र्द म सो इ व नी नि सो य मिं तु इ व इं इः। इ ति र म न इ
नि वा। क्री इ स नं सो मे इ नी इः इ ये पू नां नो नि वा। इ यी ती ज्ञ वि स स्य भू ना नि ए सा व न्नो स सा धि इ व स्यो आ
म स्ये वा म्न व हा र य न्ति म ज मा न स्य ह्री य म नि पु नि मं नि कृ तो नि। सो या मि व इ इः। न दि इ म य र मि इ मं इ
सं ज्ञा ते ता उ स मे। य इ नं म ध्य तो व स्थि तं श री र स ज्ञा ता मा वे न दि ष्ट मे न रा न्ना ता न्वा गा ही नि न र मा ता

Indira Gandhi National Centre for the Arts

७ रुन्निमोहमायसंप्राप्तेनेन यदहं विशिष्टोऽस्मि त्वं विशिष्टोऽसि सेव मादिना प्राणभि देवनाः समं खननमगती प
यन्तं तानार्थं नहिं इमं इत्वमितिविहायने। इंद्र भूतानीतिव ग्रहिणारिष्यं समं खने निकर्म तिग। इंदं करण
दिसाथ्यावगः। इंदं हृत्सुःर्वयदं करोते तत्र रवदं। इदमसौ सर्वमकरोदिति। सो यमिदं करः सर्वमिः। इंद्रनेवं भ्य
यं कमनः। इंद्रेनः इथंवद इंद्र वनेव रयनेवां नरवदः। किमसौ इवतिवारयतिवेति। वाङ्गृं इवारयति। वावपि
तावा। किमुक्तं भवति। इतरसर्वं शयपितावहात्रणं। अथवा ईश्वरस्य सोमारयितावहात्रणमिदं तीः
अथवा ईश्वरस्य सामावादेरयितायमान्यतां। आदरेकनीयमान्यतामुपरिलस्ष्वानवति। अदइंद्रसामितिगानो
रावेयसार्थं। उक्तोऽयं। सकस्मात् नाह। पूर्वस्य सदः पूर्वमसौ सन्नद्रसुत्सः। पूर्वमयासदनेः पर्यसा
ववस्थितः। सोऽदतीत्सः। पनमेवोप्रीक्षेदनेत्सक्षेदयत्सौ। नमुत्सं मयं दिहमः। वज्निं इत्समदः। हा
रिनवानोऽसि त्वं। हारपित्वा वजनैरीशत्सः नसौ त्सस्य अस्य जौवियान्नि विनाविदिवहतानि। त्वमकरोत्दहन
निर्गमन द्वारणि। सत्वमभूनाद्वा रेणत्वाणिवानगः स्वनः। अगंसि उदकेन तद्धःइनामाःपयमित्यान्
संस्थापात्रेय संधानाः ब्रुदकमारंभानिगुप्तवाः मानापन्नाकाल नरस्य विमृषयाबनेसि। रमणिपौ ७
जुःसंदयम्भकमोऽस्य। नयः सावितामंवः। पृथिवीमरमणः सत्वा। इदं प्रायिमदं वितरणंसर्वंखाल्लिसन्

नकर्माण्यो। द्वितीय। गृत्समदोऽनीनि इयो य जिन गत्स्य एवं तो मेघः केनचिद् यन्नेनाशक्तो विहृतवाह। कर्तुमपि विपदः यदीद्भतः
विहृतमेवावृतो इवनिर्गमनद्वारमकरोत्। विहृसयस्सुखोऽविधाताः यस्मानो भयः। स्व मुदकं धारः। पुनः पुनरवहन्। अथ
पुरंदानवं इंद्रकृतकर्माणि यदन्तदकार्षीः। त्वं स इंद्र नामास्मा कं कुरु। सेन्नि। न स एवाच्यतमवति। सा पुनःस्तिमद्भुं कुहि
अथास्य कर्मराणि नु प्रदर्शते वत्र ब्रोधावका विदूलस्मिनि ऋति। तदेतदिहर सानुप्रदानेवत्र व पश्यदर्शितं। यः लसगृत्समद
दर्शनार्थं अयतोऽसि हृदयति। यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति। गृत्समदस्यार्थं। इंद्रो नवमनस्व तेपुत्रे दाशालस्य यास्य
गृत्समदमिंद्वरप्रदानादेवं रूपं विभूतनमिंद्रियमितिमन्यमानाजियासकौः सुरा। किलमरुद्भिर्विनाह्मको यदि तानी
मेकः एवाक्रोइंनु इमिनपरिववरे। स कितमीनो ऽग्रेनस्य नैनंद्रेनुष्टाव आत्मानं वजालक्ष्णं वपरेभ्यः प्रनिवेदयां चका
र। यो जात एव जातमात्र एव प्रथमो मुख्यः सर्वभूतानां प्रतिमुख्यतां संपेदे। मनस्वी वमेधावी। अस्मे हि काले न सु
मुख्यासं पद्यते। मेधाविन ज्व देवो देवान् क्रतुनापर्यभूषन्। स स योदेवत्वादिशोषेरेतरान्देवान् क्रतुनात्कर्म
णा पर्यभूषन्। पर्यगृह्णन्। परिगृहीतवान् रक्षितवेनपर्यरक्षत्प्रामुख्यत्वात्। अत्रसकात्मद्वाधमावेन। यस्य
वहयचुष्मान्वलान्रोदसी अभ्यसेतां। अविभीतां। नृमणस्य महावलस्य महत्वेन। प्रतिमहदसत्रमः स्वबल
मवक्षमवसमावा द्यावापृथिव्यौ सेनमतिमहत्सावेन द्यावापृथिव्यावबिभीतां। यस्य शुष्मात्… असुर जनाः स इंद्रः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८१ नाहमिदंः। आत्मलोहं। ननु प्रसादादेवाकामतद्रूपइति। अथेदं ह्यर्थस्य अनुभूतं इमं द्वयमस्य यत्समरसं नः प्र
निश्चीतिस्तुष्टिर्मवसायत्यानसंबंधात् अनतश्चदर्शीदपीति। संज्ञायामेनिहामित्कोपलब्धं उदेशिनयो। अप्राम पिने
श्चांद्विषयइति। अथवा हंत्वार्थसं निदेवार्थसनन्तनो हेत्वनामापिनोनः करणस्य नत्रोपजात श्रीतिः अनिदर्शी
राज्ञोनसंपुक्ता आत्मनः कथनसंपुक्तेस्मर्थः। पजन्यस्य देशपंनविपरीतस्य। नएतत्प्रविलयस्यानोः सकृदयं
भवति। आत्यंतविपर्यये तु यतसप्तापंनविदर्ष्यपंचस्वपदेश्यदर्शीदपीति। किमिंकदेतिकः नेतुष्यते। जनः सर्वज
नवदनर्दंपिनः। अथवेत्सपसचात्मात्। पदोजनेनदः। परः ब्रह्मज्ञोजनेनापजन्मः। परब्रह्मासूवंपदं जपलेनजर
पदं। परोजनविमिताजोपदरः पलहि जनवित्रिमा। नदेवपूर्वपदं जननपमनेसनरपदं। पाजोदिनाः
कस्यरसांकांपपूर्वस्याजं पनेपपजन्मनः तोहिरस्यान्नकरीकरोति। नस्पेधाभवति। विवस्यात् हंतीति। अथवोत्तरं
फातीदं दिग्रपस्थाविविनिर्मिताः विवस्यात् हंतिविदं हंतिरुक्षात्मजनेनः अथ सनिपानः कर्णादगत्सर्कत् दीन
नाकालप्रभवात्मा पल्लावेदर्भेलोकधीरनिनिष्ठा दपनूलनन नहं निउपराभपनि कुलिश्चं कुवंशनाविहं नि
वरश्चांतिविविधं हंतिक्रूरकर्मणः। विध्वंबिजापसवीतिवास्याद्भूतानिनिवि नाति। महानवात्मजनाः तूदांउ
नानामहेशः। एवं नाम महादेवः यो रसः सर्वांति भूतानि निविनाति। येनोनाम अदिअपरा औपिसनसर्वहुत्वास्या

इर्षकर्मवनः स्वनपिचुराइरहानिमुं वतःईदलेपलोपनेमाममदंहंतीतिनस्यनाः योपमेवमनिपलतु भाजेन
गदात्तपजन्मनः सबर्षंत्वस्मादमिति। इहदस्पाति कस्मात्। इहहनः पापापापालपिताज। इहतो महतो स जगतः पद
कस्यवापानारश्मिनापालनिनापिरक्षितेव। धात्स्यस्य मर्षेफलं। नस्पेधाभवति। अथापिनदूतिति। अथ वासलं
गिरनस्यार्थं। अन्यानवनाथमनवतानेदिनापिपदुमात्मनोम अमनितो। दनतुंगदुविधृतं मवाहितं अदहद मनं
द्वहल्नातिर्मधूदंदपपंपतनस्सर्वलोः पश्यनाः कथं भस्यं नदीनउदानि क्षिदं नः मस्त्रमिवदीनेउरफोउपश्लो पमा
गापधातेशिवेनमिवसंतं। प्रथामत्स्य वेधोऽस्मय उदर्केति विष्णुं मस्त्यं परिदृढं स कृष्णादोपि जनपमिति। एदं वर्द्ध
स्यत्। निष्कमारवमसंनवेश्यान्। नवमधुद्रहोपिविजनारपिहनवान्। कंदंवमसंनवेसान्। यथावभिस्तु
शालः। शिल्पीव सममध्याशुभसंपतपावंति हरेत्रिपादयोदेवं विद्वेषारवहस्यतिः। रत रवांद्रकानिईरणोऽत्र
मःकूष्मसोनिजं हारविदेवंशा। विहल्लसजीवलोतामिमहनारवेशाग्रांहेनसंसोनमेदंस्वलनसवांगलं विवेद
नेहत्वाविकुर्वन्नमनएदं निहलीभूतं विहलसमंनतोलिश्चाकलीसस्व एवंति नेहारमधुपोवहस्पतिः सोस्वाकम
पीदं करोत्विति। वमसकस्मात्रस्ने भ्रमरूपस्या नवहिसोन अवमते। वेलणसतिः कस्मात्। वृहतः पाता
वापालपिताव। वेलानू मृगाहिवानस्याभयस्या मसोनवे गोमधीरनिनिष्ठा। हिनागासंपद्यते। वहीमाबल

Indira Gandhi National Centre for the Arts

८२ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ८२

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८६ कार्यं समासान्तकार्यं च । न च समासान्तकार्यं नाम पदे कृते एव पदमेकार्थमेकस्मिन्नेव वाक्ये विकारे तु न स्या
न्नेन यथा मन्यरेफिनिरप्रयोगात् मन्यरेफिनि इति न इच्छितस्यान्यथा इति समाधानात् [illegible] समासे भूतां स
मर्थमसंन इति पदत्वं न रसमासान्तं पदमन्तस्य स्यात् न इत्युन रूढमेव पदं समासान्तं इह समासान्तं च न [illegible] वि
समासान्तमिति नन्वर्थ इह यो [illegible] नि । न च स्यात् समासवीति । न हि तेषां कृत् पाठो न समासामविधे रूस्य
मूविसमासानामिष्टाहारं पदं भवति समासमर्थमभिव्याहरति पदान्तरेण [illegible] वे भि [illegible] लम
वो नरे [illegible] भवति । नेदमा मन्तु मन्त्र मन्तु इति । यो हि मन्तु [illegible] समसो मन्तु माने
केनाव [illegible] । पदे वा समासान्ते पदे समासानभिव्याहारं भवति न [illegible] न वानीसवदं । नाना [illegible] गणकौ हि
पदं पारसमासान्तपदान्तरं [illegible] नार्था तु न च पे तु न [illegible] त्तमं न समासान्तमेव । किं तु पदे वा समासे च
पदे एकस्मिन्नन्तरेण [illegible] पदे समासान्तं तु न स्यते । [illegible] तु निन्दे वा जानीसदे ।
न यथा हि रत्न रूपः स हि रत्नसंगीति यथा यो हि रत्नरूपः सो वदन्ते हि रत्नसंदरूः । न त्वेषां नरस्य नन [illegible]
पदं न त्वे योगार्थान् देशो तु न च वाक्ये नेतु यते । यथा कथा च विशेषो [illegible] जानी भवतीति पदं । यथा [illegible] विनय
कोऽपि [illegible] सोऽपि हि न तु विशेषो वक्तव्यः । इत्याहु विधानार्थं इदं सोऽर्थो तु विधाने पतेने पदेन केन [illegible] ८६

नापि विशेषेण न इजानि न च तोलपदं अपरे तु नः स्तनपा कार्यं पदि तस्मान्नि दिकी पदं तु न रन्तस्य मानं नि पान
वस्मात् पूर्व [illegible] त्वेनार्थं च दैति इति समासमा दधते । न हि न दवाग्ने न य ति । इदमेव तस्मीत्यर्थ [illegible] विशेष
इति न इत्यर्थं युदाहरति । मंड्रूका इव दोर्भ्यां [illegible] कालाउदकादि वेति यथा एवमादिषु यथा समासान्तं इत्युक्त समासान्त
इत्युपपन्नं तत्र [illegible] समेधमिति । मंत्रे मेघवं [illegible] पदे इध्यादः योगस्य तत्र [illegible] पदेति
अत एव नस्य दं । कामनोदयना [illegible] वि दुदधुः । योगस्य [illegible] योगो नाम [illegible] मेना न
न तस्य तिकालने हृदि पुरः एन तु उमयमन [illegible] धीनसर्व योग [illegible] सर्वार्थे यदि [illegible] पासं उ
जमः उत् [illegible] धीनसर्व योगमेमान् [illegible] सर्वार्थे [illegible] पासं उ
जमः उत् [illegible] उपरि [illegible] नविष्टेनेदं तेषु वमाकोलमद्वानो मया ममाथ सहा
स्ताय योरथाव [illegible] मानाः मन्युरुवमेभाः [illegible] धीनसर्वार्थे [illegible] नूत्वा निसं [illegible] वदनेकयदं मंडूका उदका वि वाद
थावोदकादनेमं डूका उदका इत इति समासाधीनवा [illegible] विव वनाः संपयन [illegible] पूर्वं नू पाद्यं डू
का [illegible] नं डूका इव । यथा वो दकादिनेनं डूकाः सर्वो नमेन य न भवति । एवं समभावे पूर्वपमित्युदय तु पमानम
अविशेषः पूर्वयोरपि मंत्रयोर्भवति । कल्पिकं मंडूमान्त्रतु मध्य विरतं [illegible] न्नीति यथा हि रत्न स

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८४ पश्च सहि रत्नसंहृति इति। अत्र भवति कोऽपि कृतिरूपः नन्दिरत्नमिवोद्दृश्यमानः प्रियदर्शिनि विशेषः। बालोऽप्यनिर्वि
कल्पः। स च पुनरेव तदा ज्ञानमात्मस्वरूपो बालोऽप्यनि॥ किं ज्ञायते हि बालोऽप्यनीदृक् पापापर्यं प्रतिपद्यते गृहागमनमपि द्वि
सनहीनमन्त्राहरेषु तदा यदि न क्लिश्यते यद्वीर्यमन्त्राहरेषु रदं मूलमन्त्राहरेषु इति। स एवं गृह्यते देवतारूपो
बालोऽप्यनि॥ स पुनरमीषु देहे। गलहस्तितलिङ्गान्तरमतः न स्वरूपं पदं निगृह्णाति एव। बालो वेदने निर्वासकर्मणः
बाल्ये तत् गृहे तु वाचने। उच्यते हि न तस्मिन् तमपानार्हलिङ्गं नानदृग्विदेवतामार्गेन तदास्थाय नन्दने नोपकारेणार्
क्रियानामधर्मः इतरथा सुस्थिदेहगृहः॥ तस्य भवति। अनीतरागत्वोऽध्यते इति वैशिष्ट्यात्। गृहकारिकास्वा
सीमाके। पापापर्यं प्रतिवत्सरं बालोऽप्यनीदृशो मे विनियोगः। हे भगवन् बालोऽप्यते त्वमस्यात्कथं मीवहा भवामी
बालोऽगत्यस्य हेतुः कथं सर्वाणि रूपाणि। आविशति। यस्मात्तु दुःखहेतोर्यं प्रतिपत्तः सर्वदेवकुलादितस्
तस्यरूपकाले तत्तन्नमस्ताः अमीषां तं जहि अस्तु नाम कारेण पूर्वस्मादुपदेशात्। संसारेऽस्मिन् सुखं बद्धः कुर्कुट
रोमवत्। जीवतीति सुखेनामतन्मस्मात् शिष्यते एवं काष्ठे नाम करणं। शिवः गुरुः एवं काराः प्रसादः शिवः स्वस्य स
पुनरेतस्य मांसं तस्य पलिङ्गी अन्ते निवृत्तिमानो यो यतः स तत्र न स्थः न सन्तापयोः नन्दनः परत्वात्। कस्य पुनरसौ प्रका ८४
रः। तस्यान्तर भवकारणस्थानं सुपलिङ्गपति। उपगच्छति यः सनन्दनसन्तस्यां नरो यलिङ्गी। कस्य पुनरसौ प्रकाः

:सप्रकारस्य तस्यानुयाति। ततो गुणे स्तन्ते जीवः इति भवति। स च पुनरेष आतुर्विनाशेन गुणः इति। शिवमित्
यस्य भवति। अतः पुरत्वं सर्वाणि रूपाण्याविशति। स ततः प्रसन्नमुच्यते। शक्तौ नियुक्तयोऽस्योऽप्यनि। सर्वाणि रूपाण्येव देहमिन्तु
च्युतिः। यदृच्छया कामयतेऽनन्तरे देवता भवति। अस्य नेहैश्वर्यं देवतामात्रः पदि इति रूपं तेन नकारोऽसि। निगमो यदि हि भवति स ऐश्वर्यं
स्थापकः। रूपं रूपं प्रति भवती नीति। विष्णो मित्रसाक्षी। मावेति कामिति इन्द्रपालिम यदेवेशो न विभुमिति ज्ञानतः। तिसर्वाणि
प्रतिवचनेन भवतीति पुनः पुनर्भवतीति। कथं मायया तमःरिदं भवामीदं भवामीत्येवं न च परिस्फुरितं नतुं नतत्त
साऽनेकविधां विकुर्वाणाः त्रिदिवं दिवः परितः कृत्स्नमागत्य दिवः परिदिवोऽस्य विपुलोकान् कृत्स्ने कालं प्रतिपद्य रागा
द्रागच्छति। स्वर्मार्गे कृष्णमाणो वा स्वप्नमानो वा पुण्यपापजमानानां यत्तेषु अनुतापः अनियत सोमपान कालः सर्वदाम्
गो दयते अनवोऽनव्यामा तत्का। येनासौ देवमात्मानं विकरोति स एव दिवो मुक्तं त्रिरागच्छति नेनासौ विसभ्मा
वत्वा च क्रोतितत्वं भूयमावेशं। एवं च सुहृदये न तुष्यते सर्वाणि रूपाण्याविशत्यमी मयाऽस्मात्कं त्वमिति। वा च स्मि त
ईक्रमः। स पुनरेष वाचः पातालपितावा प्राणात्मने इत्यस्य भवति। पुनरेहि वा च स्मरति। अपगत प्राणमि
वात्मानं मम मानः पावकस्यायमेवं यात्कृत भिन्नतत्तानिर्गोजनः सन्प्राणं ब्रवीति। हे प्राण पुनरेहि त्वं प्रत्यनी
ति॥ किं पुनरेकाकीनेसुच्यते। देवेन मनसा सह। सर्वैरिन्द्रियैर्वृद्धि पकेन मनसा सह। एतस्य देवमोऽप्यते देहान्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८५ स्यात्स्वयमेवेन्द्रायमग्नियमेनरसमय। मध्ये वै नां नन्त्वंमम। मा दाता मय इति। आत्मन्यागमनमात्मानं प्रयन्तमिति
श्रवीति। अपात्रपात्रन्तु नग्ना आत्मानः इत्यादि वचनतः अभिधेयमनेनामन्त्रमः अत्र अदितिः त्वनेन एवमर्थ
यो ऽतः न स्यात्स्वयमेवाग्निः यो ऽग्निर्यो ऽदीर्घ इति कवचस्यार्थः। सर्वं एव यस्य स्वतन्त्रत्वेन गम्यते। हे अपात्रपात्रं यस्त्वं अग्नि
र्यो ऽग्निर्भवतो ऽपि तेषामेतस्मिन्नरमदेशे स सम्यक् वर्तमानः पवित्रताम् हरे सुप्तते सुविमामेधाविनः ईश्वरे सुवंति। सत्व
मपात्रपात्रमत्युक्तमित्युरस्माः मधुरस्वादः अयो दिव्यमियवाद यामिस्त्वमेवेदं ईश्वरः सोमपानपात्रे रागवर्जितः
वीर्यादवीरकर्मणः इत्येतस्यार्थं यामहे तमेव कव्यतः सपुनरेव इति। उपरमयन्ति जीवितात्सर्वेभ्यो याममितिः
मः। अनन्तरं बलवान् इति मन्त्रः। नस्त्वाममिति। परापिवं सामीति। हविर्भिः स्यार्थ। यामे पशोर्वपां विनियोगः। प
रेविवां संयोगं तसंवन्तं सर्वतः प्राक्तदैकान्तः श्रवनः उद्गीथो निदर्शनम्भुवनस्य धाता द्ववनस्तमित्युक्तं उद्गीथो
व नहि तन्मात्रकारो ऽस्मा सहारान्यथासामर्थ्यात्स्वयं तामन्त्रः उद्गीथो देवाः निवर्तितेयम्। नयामनुपपदे। नय
नमेवं न हीमहानीत्यन्तामालोद्यते वचनं ऋषुलसमपुञ्चपापनिष्यपदं यात्यन्तं स्वमानमात्मानं आत्मनामित
स्वात्मप्रासनीयमेनान्तरस्यर्थेति। तमेवमनसस्यास्त्रियां स्वाच्छायाः तस्य तस्मै यस्य यः इति यान्ततां जीविता
उदासीनात्मा सेवमनुपश्यात्मानं। नमेनमेवं कथं तां वेदवचनैर्विचक्षणः पुरुषं सत्यमर्जनानां तमसेव सहसः ८५

त्वायेत्यस्माद्वीकारः कुं लोकं यथा स्वस्य कर्मफलं यो गमयते नाना नामानीति। नमेवं यस्य तामानन्दं ईश्वरं सर्वं आत्मानं
तं हि यजमानहविषा नयन्ति पशुम्। इन्द्रस्य सुहितं सर्वंः परिचरन्त्वं सर्वः। अथ तेन निकमस्ते नदन्ति
वनं कथं तं वध्यन्त इति ज्ञाताः। एवं वा वदन्ति सर्वमिति वादमादित्युमः प्रवदन्ति। आश्रुता नामादः। नस्य
संग्राहस्त्वादित्याश्रयेन्तः। अदितिमम उवाच इति विहितानामनि यावन्मेनापोत्रु प्रवदन्ति प्रवदन्ति
ता यज्ञदाय वात्सर्वाणि यदि इति न ह्यन्यत्र। नमस्त्रयोऽपि प्रवदन्ति। सेनेव रक्षसे समापादनस्त्रस्या
मेनादिपदविराजः प्राक्तनरक्षकाक्रिचन्द्र यो विनियोगः। सेने वायुपाविति। अधकासेनापतिना विसृष्टाः
प्रेरिता अमेदधाति मन्दं वा वदन्ति यादधानि। मपं परेभ्यः बलेभ्यः। अथवा नादित्यमधर्वदानि। अन्नाकें नावतं
इत्यतेप्र लोकाः। अन्नुं नेष्टुरं अन्ततिदित्तं कुर्वीपादि पुरापुरं। महाप्रतीकामहनीयामानेत्तनीकं दर्शनं म
यद्वनीका दर्शनादेवमयानका। रोषं प्रतीकापादिन दर्शनाय यैवावलेदावदनिः स्वेभ्यः परेभ्य इति वमेते
काउनरमाविति। अग्नेरवीरपश्यामयं इति। तत्वोऽवलं। यमो हजातो यमो जनित्वं। यसेदमेवं लक्षणम
स्थितः स एव यमो ऽग्निः सर्वमिदं जातं जनित्वमात्मा च कथमेतद्यमते यावान्नो वो अग्निः सराहो नो चमेन मध्यते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८६ यो न मोवेति। नावपिष्टिमाहुर्येते। यन्नो निगमोनरेण विभस्रदशयन्ति। यमाविदेहमानरेस्यपि निगमो भव
ति। यद्वै यजनस्मात्मिमं वैनाकाले यमग्नाहुर्वाग्निरच्युनरोऽभिमावधितुर्यवदेवाः नद्यपाः। वनिस्थः महिमा
वामिति। भारवानस्यार्थं वदनीवक्तिनो सत्यनामर्हं ऽग्नीहुत्याम सं अभ्युनाम कारं ऽऽयः सूक्तमहत् आप्य प्रा
रो धिष्ण्यः नित्योस्यानि नयेनो यदिश न द्रवीति। महिना माहा भागं वां पुनर्यो रवनिदः सर्वेनो नियायेन
रूपसः यो पुवावेन मनिमण्त्रुमावोनयोः समानोदंज निनाजनिय नासूर्यः नौतुवामेवंहस्त्वं ऽदिन्कोद्र
जन्मानां समो भानयो दृदमानरानिदर प्रथिवीलोके द्रहवांनरिक्षलोके अवधिलो मानानं सर्वलनोक्तानि
मो नारोद्र वामिद्दनं त्रिपलतो न सूर्वो व्यवदुदः र्द्रशीयमाविनिपमग्नाहोमयास्थानं पृथिवीस्थानं योर
न्नापिद्रू योर्मनयो रिहवेद वनिमोनारा विनिप्रथमनेदृग्राहेना द्वत्थमद्रुनिलभ्यते। तस्मादिहापिदमो
जातोयमो जनित्वमिति पुत्रः। यदग्निरेवो स्थते। जारः कन्यानां पतिर्जनीनां सएवमिः जारोजरयिताकन्या
भानम्। यत्पृग्निसंमिनाद्रूपमवेति। अथ नासांकन्यामावोऽजौशांभवन्ति। पतिर्जनीनां कारुत्विनागा
यानां कथंनकधानाः संयद्वीते। अथोत्तनोदगमकाले अशुन विमाकादग्निपारंतस्य द भावेनांतांयथा ८६

खिलनोयमोह जानोयमोजनित्वमितिअग्निरेवयमोजातः पतिस्त्वेन कन्याभावस्यजरयिता तथायमन रो
निगमः स्तुरनरः। तनीयोऽग्निष्टे पतिरित्यपि निगमो भवति। सोमः प्रथमो विविदइति। सूर्यो साग्मा ईर्ष
विनाहे विनियोगः। हे कन्ये त्वं तु वसे। सोमस्तो प्रथमो विविदे विन्नवान् आगवान्। सोमे प्रथमको नारंक्त
गंधर्वो विविदए अरः। उपनाममानवातनोगमविभागस्यरसोष्ठवानो यदनंगांगसमाहतहृदयं। गंधर्वो
विश्वावसुस्त्वां विविदे विन्नवान्। अथपुनरिदानींवैवाहिके उपगताः कन्ये सिन्नतीयोऽग्निष्टे पतिः
तनीयस्तवादमग्निः। आन उद्दृता सरं तुरीयस्तेऽर्थस्तवादं मनुष्यजाः पतिरित्सेदमनेनाद्य मंत्रेणमन्
वैतिजारत्वं पतिस्त्वं वाग्नेरेव देयमोहजातोयमो जनित्वमिति यदाद्विहृनेसोऽग्निरेवेतिसिद्धं। अग्निर्मंत्र
ओह्माभिनित्यके विदधीमनेनिगममुपवयदे त्वंर्थं समनिरुच्यते। सोमोददत्गंधर्वाय इति। स एव विनियोगः
आर्षं वसोमर्नां प्रथमं कौमारं प्रस्तुसगंधर्वायददत्। अददत्। अथगंधर्वो येनामस्तु सदयोदनाय
कारादग्नयेददत्। अथाग्निरवेनामस्मिन्विवाहे तत्त्वसारं दिव्यं वच पुत्रांश्चमत्समहाइनानि। अथात्रापि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८ त्वंतनेन च पुत्रैश्च महान्महान्तः ईदृशाविति । तमग्निं प्रयंवदस्तवर्थकः । अत्र वायजमाना अस्तिनि ग्निरूपी
ते । वरण्या वरं सा । तेन गमनयाप्याकृष्टा । तस्मात्सनि तसं साडोऽवधाकृष्टा येगमेन स्यात्तरेण च हवि
षा अस्यैनमा तो नवृषते । अस्येन इदं प्रभागाव अवशं नवृषते आप्नुवन्ति स्वेनोपकारेण सायंयात्राय
तं येवमग्निमुपयन्त अमेन हविषा वयमाप्नुयाम । इदं समिद्धं योगैः सर्वं योगानामीश्वरं । प्रशास्तारमिति । मि
त्रः कस्मात् । साहि प्रमीतेस्त्रायते प्रमीतिः प्रमरणं तत्तः । सर्वलोकं त्रायते वर्षद्वारेण संमिन्वानो द्रवतीति
वा । सम्यं तनोमिन्वान उदकेन द्रवति । विश्वामित्रस्यार्षं । अनवद्यं होमे त्रः प्रष्टिभं । अग्निहोत्रे पूर्वस्मात्कृतो
विनियोगः । मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणः । आयातयति कृष्यादि प्रवर्त्तयति । तत्कर्म पूर्वकल्यात् कृष्या
दिकर्मणां । ततश्च ष्टे कृष्यादीन्यायासंते । आयातनमारंभः । तद्यथा मो तन्मायाति तमतेनेति । कथ
मायातयति । प्रब्रुवाणः । स्तुतिमं कुर्वन् । एवं प्रवर्त्तयन्कर्मसु ओषधीस्तस्माद्यस्य । यत् द्वारेण सद् ८
मित्रो दाधार धारयति पृथिवीं । पृथिवीलोकनिवासिनः सर्वान् उत द्यां धारयति । अनुना प्रकारेण अनु

गृह्णाति मित्रः कृष्टीः मनुष्यान् अनिमिषाभिचष्टे । अनिमिषन्नभिपश्यति । उपकारद्वारेण । यो हि यस्मा उपकरो
ति स तेन सम्यग्दृष्टो भवति । यो यमेव मुपकार प्रवृत्तः कृत्स्नस्य लोकस्य तस्मै मित्राय हव्यं घृतवत् जुहोत
होत जुहुत हे मनुष्याः । कृष्टय इति मनुष्यनाम तत्कस्मात् विसंहिते कर्मवन्तो भवन्ति । आरं मर्त्यो निकेत्यात् वि
कृष्टेरतः संसृष्टेऽस्मिन् प्रजावो गवादयस्तेहिन कामकारतोऽगतिप्रसारयितुं कुर्वन्ति । एते वा संकर्षः
मनुष्याः कामतः प्रसारयंसंगतिमते षां तिरूपो देहस्य । कई तिव कथं । स पुनरेषमहानात्मा सर्वान्प्राणा
त्रुद्धैमनत्वः । एदा हारिष्यति च । अथैनं महान्तमात्मानमभिसंधि कृत्स्नकर्षणेतुल्यत इति । स कर्त्तमध्यमे
भवति । भवति हि तस्मिन्सूक्ते । आपो ह यद्बृहतीर्विश्वमायन्गर्भं दधाना इति तिताय तेन प्रजापतिर्वै क
इति प्रजापतिश्च मध्यमः । तथा च मंत्रवर्णो भवति । ततो मिषेकमध्ये तस्याश्वमेधे प्रजापतिश्चरति गर्भे
तरिति समानां प्रथमान्तयोपविष्टाः । मिषेकस्य जुडुपा इति । तस्मादिति मध्यमः । स कस्मात्कः । कमनो वा
कामिनो कामे सर्वे सुसाधनं क्रमणो वा । क्रमणसाधनं स्वप्नेन वा क्रामति । सुखो वा । कमेव वा । कः सुख
इत्यर्थः । तस्यैषा भवति । हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इति । हिरण्यगर्भस्यैतदार्षं । सर्वात्मकत्वात् दर्शत्वेऽपि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

९८ मंत्रस्य प्रथमपुरुषयोगो ऽपि प्रतिषिद्धः अथवा परस्य ब्रह्मणो या हिरण्यगर्भावस्था प्रतिकल्पमाविर्भवति
सो भाव धर्मिणी बुद्धिपूर्विकानिसा। तस्यां वर्तिसो मैत्रो विवक्षितो ऽभिधानाभिधानक ऽप्याश्रयमा [illegible] त्रेण
भिधानारमुपादाय प्रवर्तमानो ऽनुवर्तमीत्यविवक्षितः। पुरुषयोगः स्रनकस्त्वेहि नियमनएवो त्तमपुरुष
योगो मंत्रस्याभविष्यत्। भूतस्यासोऽस्य त्रसस्यावरंजंगमस्य जगतो हिरण्यगर्भ एवाग्रे समवर्त्तत समभवत्
इदं यदनंतमुपसन्नमन्विदं सर्वमुत्सेदे। स च पुनरग्रे जातः सन् तस्य पश्चाद्भूतस्यैकोऽसपत्नोऽद्वितीयः पतिः
पातारक्षिता ईश्वरः स्वतंत्रोऽभासीत् अथ मिति। स ततधारयितः परिरतः स एव दाधार स एव दाधारयति। अ
न्तरिक्षे पिद्धिमिति। पृथिवी भुवनं पृथिवीमंतरिक्षमपि च यां पुलोकमपि चेमां भूमिमंतरमनुप्रविष्टोऽविह
प्रह्व वर्ज्ञां पुरस्कारेण यो यमेवं भाव अतिमहानुभावः कस्मा इदस्मै कस्मै देवाय हविषा विधेम हवि
र्दद्मः। अथवा तेन तरलसंलोते ऽप्यास्तलक्षणेन वा हविषा तं च यं दारिवरेम विधिः कर्मणि न
स्या द्विः शद्वनालिरे व स्यायसीशान ह्लमलस्य पुरोनुवाक्या। आघारस्य प्राजापत्ये पशावनेन मंत्रेण। अथ ८०
हिरण्यगर्भः कस्मात् हिरण्यमयो विज्ञानमयो गर्भः सर्वभूतानां नत्संजनत्वादंतः प्रकाशस्य हिरण्यपश्चासो

गर्भश्चेति समानाधिकरणः। हिरण्मयो गर्भो ऽस्येति वा। शरीरं हि यमनो बुद्धिभावेनैनमवेस्य परमा
त्मा नं च विज्ञानप्रकाशमात्मसतत्वं स्वं विज्ञेय हारित्वा हिरण्यगर्भ भवेत् स्वतन्त्र हतित्वं च यो ऽतत्स्य पेशमोऽस्य हिरण्यमयो हि
रण्य प्रकृति गर्भ इति हिरण्यगर्भः। अथ गर्भः कस्मात्। गृभेर्धातोर्गृणलक्षणं वर्तमानस्य सर्वस्य सु सो हि गर्भः। गिरस नर्थो ऽन
निवा। सर्वान नर्थान सो गिरति नाशयति। अथ पुनरयं स्त्रीगर्भः कस्मादिति। यतश्चाह। यदा हि स्त्रीगुणान् गृह्णाति गुणा
श्चास्या गृह्यंते। ऽथ गर्भो भवति। स्त्रव यव स्त्रीरक्तं न घटसो पुरुषा शुक्रावस्थानगुणान् गृह्णाति यतास्ता नं संपणं किं ऽस्य
स्या पुमसात गुणाश्चास्या रक्तावस्थाः त्वग् मांस शोणितानि यो रक्तेण शुक्रेण गृह्यंते। तथैव मितरेतरक्तेन गृहण
वनि द्येगे रक्तशुक्रयोः स्त्रीगर्भो भवति। अथवा यदा हि स्त्री गुणान्गृह्णाति पुरुषस्य प्रेमाणा गुणाश्चास्याः प्रेमाणा पुरु
षेण गृह्यंते। तदितरेतरानुरागात्मकोऽरः प्रमुदितयोः संपर्को ऽर्भग्रहणं च। तदेव गर्भग्रहणहेतुको यमिति ग्रहे ग
र्भः सरस्वान् व्याख्यातः। सरस्वताकेवलं लिंगमस्तो विशेषः न सैषा भवति पे तेसर्वस्वकृन्मद्यदानि। वसिष्ठस्या
र्षं। सारस्वते हविषि विनियोगः। हे भगवन् सरस्वन् ये ते तव ऊर्मयः ये रसा विनभो ये पेका द्वयसि। यवभूमेन उदके
वंतः घनश्रुतः घनवंतः उदकप्रश्रुतास्ते भिस्तै स्वस्मा कमविताऽतर्यपिनाभवे से नव्रणास्महे। पंचदशास्याः द्वितीय
Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८५ पादः॥॥विश्वकर्मा व्यक्तवाचः। सर्वस्मात्। सर्वस्य कर्ता। यावदिदं किंचिद्भूतं करिष्यमाणं वा तस्य सर्वस्य कर्ता वा यात्मकत्वा
त्सर्वचेष्टानां मध्यमः सर्वधं सर्वं करोति। पार्थिवाप्यो धातू तेजसा परिपच्यमानो वायुरूपेण विचरन्सर्वभावानुप्रवेशी स
र्वमेवमस्तु तमविं समहतात्मभिर्नगत्करोतीति समध्यमो विश्वकरणाद्विश्वकर्मा हि सो भवति। भवति चोदकसं
वत्समस्य मध्यमस्तिंगं विश्वकर्माणमधिकृत्य विश्वकर्मणे सूक्ते नमिहर्षे प्रथमे ह्युक्त्वा पदत्ति। विश्ववितत्वे विश्वकर्मा
णं यह मधिकृत्य विज्ञापनेति। इंद्रो वृत्रमहन्नस्य हमं लोकमध्यजयदकुंतुलोकं नाम्न जयत्तं विश्वक
र्मा भूत्वाभ्यजयदिति। तस्मैव यहस्य पुरोरुचमधिकृत्य विज्ञापनेति यथैंद्री विश्वकर्मणीं विधाय ये वग्रहणीयादिति
सरष्टरवमाद्दिमौत्वसरोतः सर्वस्थानानुभाविलैद्दिपितानि विशेषतो मध्यमइति मध्यमस्थाने समाम्नातः। तस्य पान
वति। विश्वकर्मा विमना आद्दिहाया इति। मौनतस्य विश्वकर्मणः प्रजापतेरार्षं। अर्थो विश्वकर्मणा सूक्तं पोड
शगृहीतं स्तूयते तत्र विनियोगः। विश्वकर्मा विमना विभूतमनाः विभुतप्रज्ञानः सर्वज्ञाप्रतिहतमस्य प्रज्ञानं किं प्रज्ञान
मेव केवलं ते स्तुवते। आद्दिहाया अपसारकाः अपि विहायाः आत्मनापि सर्वं प्रकारं महान्महत्वा ब्याप्ता। एवं स ८६
र्वप्रकारं सर्वस्य जगतो भवत एव महान्। अथ एव धाता सादयिता सर्वभूतानां उत परमविधाता नीव तस्य जी

वतां च साध्वसाधु शुभकर्मशुभवर्तमानानां परमो मंसंदृष्टा परतः प्रदृष्टोऽवधानेन संदृशः साध्वसाधुप्रविभागदृशः
तांते षां भूतानां यानियानीष्टानि द्रव्याणि तस्माद्विश्वकर्मणो देवीं संवदमभितं पत्त्यानि कोऽर्थः नेदृषि। यान्यभी
प्सितानि विश्वकर्मणो दत्तानि वा। अभिमतानि तस्य विश्वकर्मणः ततानि वा नहीं भूतानि तेषां विश्वकर्माणं प्रतितत्त्व
रितान् अब्रूत्। यास तामावेतानि प्रकाशितानि दुरितानि तेनसह इति भूतानि विश्वकर्मणा। अधिदेविकमात्मानमभिसंप
न्नानि तामिष्यामइति। इषोदकेनाद्भिः परिपूताभिः सुष्ठ्वाभिः सह तेन कर्मणा सम्मानमभिदेशे रण मोदंते। अत्र य
समप्तर्षीन्परएकमाहुः। यत्रैतानि समप्तर्षीणां निरसानामाकर्षणानि [illegible] तीर्थकं भवं तानि भाग
प्रयत्नं इति। मंडले ह्येते नामनि भागाः। किं तत्रैव ते स्तुवते। यत्र परएकमाहुः स्तुवंति पुनः परएकमाहुः मंडलाधिदे
तारं यो सौ पतहृदनंतपसा मोक्षा हिरण्यगर्भं हिरण्मयेश्वा आत्मा सर्वएव सुवर्णः इति विज्ञायते। एकमेवय
माहुर्देवतासलक्षविदर्श्याधिदैवतं देवतामधिकृत्य मंत्रस्य व्याख्यानमधिदेवतं। अथाध्यात्मं अध्यात्ममधिकृत्य
विश्वकर्मणो व्याख्यानमध्यात्मं। कःपुनरयमात्मा। विज्ञानसन्तमात्रं सर्वविशेषावेता विज्ञानप्रसवबीजं य
देकदेशाः प्रत्युतात्र एव संतसन्तः कथमप्यविद्यावबन्धाद्भस्मत्वमिव विभ्रतः प्रतिशरीरं शास्त्रेण ताव द्रष्टव्यः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६० वक्ष्यते। सोयमात्मा प्रतिशरीरं प्रवेशेन तत्त्वेन स्वविज्ञेयो विज्ञानकामस्य विकारमनुभवन् हिरण्यगर्भवत्सामवि-
देवत्तिसुखमेति। अथ पुनरयमात्मा शरीरवान्युक्त्वा वर्द्धमानः न दृष्टिदेवमनवेक्ष्य प्रतिशरीरे प्रवेशेन तत्त्वेन वर्द्धमानः स-
न् भवन्त्वा द्वाभ्यां क्रियापरिसंस्पन्दकेवलैर्लब्धक्रियाशक्तिमान्। किं नहि। विमानः स्वविभूतमाना। सर्वे प्रज्ञानः स-
र्वतोमुखाभिर्विज्ञानविज्ञानक्रियाभिः शक्तिभिः आविर्भूतः। अविरविहृदयाः महान्निर्दिनायते हि। मन एव महान्नामात्मा अ-
तो भूतानन्दादि न केवलं महान्। किं नहि भावात्सूक्ष्मः स्वयंलिङ्गविज्ञानस्य विज्ञानाच्च न पोष्णं विषयाणां विशिष्टवि-
हितानां च तेषां परमः सूक्ष्मः इन्द्रियाणां संदर्शयिता न त्वतन्त्रः स्वाहि प्रपद्येवं प्रसंवं चस्य इन्द्रियाणां च नद्येहि ना-
नां प्रतिविषयमालोक्याम्भेयानां च जनाः प्रसविश्वकर्मणः परमात्मनः तेषां स्वज्ञानि विक्षेपान् प्रवेशं विभूतीनां
यानीपानि पूर्वं वस्तरमात्मतानश्च श्रीपासनमावना प्रत्यक्षं दुरितो नितावितानि दृष्टाकेन सह मोदं नेन च नि
क्षयत्रासमस्यचीन पञ्चमानि सक्षम्य श्रीणानि इन्द्रियाणां मोक्तीति एकमाङ्गः न यतपरन मतिनस्मिन्परत
रे विश्वकर्मणि पदत्रिते क्लिमानं तदुपविष्टे मात्परमात्मानि सत्प्रपत्नेनाक्षेन परमात्मनि तन्निहितान्नोपासनाना
प्राप्नुपगतानेन सहभूतामोदते। निरसनापिपासाः निसत्प्रमाः यतीतशोकमोहजरामृत्युवन्यात्मविद ७०

इत्येवमाङ्गः। सततदर्शोऽन्मा यथा अनुपश्यति सस्याशक्तिनित्यत् संसर्वभावपरं तस्य देवलयदात्मविदः प्रति-
पद्यते तथा पुराणस्य नेपरमेष्ठिनमंत्रोदयं यतिस्वयमान देवेन स्पाधात्मं नदराविवं चना सेति एवं सर्व जसं भव-
यावद्दुःखदुःसं प्रज्ञाणां योन्यः इत्युपदर्शनात्पो भयथा मंत्रोदयितः इत्यात्मानिमावहे अनुग्रहकारसावर्ण्यान
एवमंत्र आत्मनि मात्र एव यथा चेयमात्मगतिवाक्येन स्वयं तत्रतस्मिन्नर्थे इतिहासमावक्षते। आत्मविदः इति एवं
परत्र सर्वत्र दद्रूपेणायः कम्भि द्वाभ्यां निरव्यधि दशि कथनाधिमौतिकोणां आत्मकायते दिक्षु दिनार्थविभासः
नार्थस इति हासइष्यते। अथ पुनरयमिति हासः सर्वप्रकारो हि निसमविवक्षितस्वार्थः नदद्देशनिपतनाणनुपदे
शापरत्वाद्विश्वकर्माहमोवतः। यतो दिनमिदं वैदिके कर्मसंबंधदर्शनेन यः सर्वं करोति सर्वात्मकत्वात्सर्वस्य वै
विश्वकर्मणो मवस्यामात्मनुत्रीयस पयमात्मा विश्वकर्मा भुवनानां भूतानामात्मनि होता भूतेषु वा आत्मनि। नन्वहि विरा-
यते। हे ताहं भूतेषामात्मानं जुह्वानि भूतानि चात्मनीति नन्वात्र विदुषो दर्शनस्वनः सर्वमेव संदद्ध्वर्धकसंज्ञा वि-
तायते स्थितेऽत्रमस्मिन्नसमयता यन्जुहोस्मि मेव नन्देनेन सर्वं स्तादि सेजुहोस्मि मेवेदं सर्वमनु सर्वं नधा-
नेन समत्सर्वं तेन ते ज्ञानलोकं जुह्वेतावद्दुःख आनराजस्सानोके जयनेपसेने आमनी। नवर्द्धयाजीवत्वाप्नोति स

८१ हिवरूत्रिचनवरूत्रिरननयोर्द्वन्द्वयोरमनरामन्विनिनवरूमिमन्नेनमुच्यते। नदेवे यस्मिन्कस्मिंश्चिन्मेवेकर्मणि आ
ग्निहोत्रादौ सर्वः सर्वेण सर्वस्मिन्सर्वसंसर्गार्थं कृत्वात्मानं सर्वमेवं भवतीति समासार्थः। स एष सर्वस्य विदुषः
सर्वैः सर्वकृयतः सर्वभावसंपादने दर्शननः योहीनः सर्वमेवोभिरूढसंतोहीनः नयथा श्रौत्याश्वमेधिकानि
पंचयोरुषमेधिकानि पंचयोरुधमेधिकानि वाजपेयाज्ञेयोमोचेति। नत्रैस आत्मानमयेननोजुहवांचकारेतिस ए
नरामहोमस्याविभागात्रोपपद्यते। दर्शनन तु सर्वमुपपद्यते। सर्वभूतानि विशेषाणामात्मनि जुहावेषयत्नस
मासंचात्मानं विशेषे जुहाव यद्यप। सर्वकर्मसु स्वयमेवायं आत्मयाजीत्युच्यते। यमविहसएवंनराकृतात्मयाजी
श्रेयान्देवयाजीति। तथाचेन नदेवं अधिदेवविदात्मविन्श्रेयान्समविहरसविश्वकर्माविमना आदिहाया
नीयमन्त्र। आत्मगतानि नज्ञानस्येवार्थस्य दृनिहसोकस्मान्निवादिनी। आत्मिमुखेन वादिनी एषात्मनः भवति।
यथा य इमा विश्वा भुवनानि जुह्वदिति अनेकेषां समानप्रयोगदर्शनाधिकारवतां यो नाम कश्चित्तिमिसेवं कर्म
त्वंगत्वाचेउपजगामस्कयं न्नचेत्वेनहोता इत्यगुणकर्मदेवना यथात्मइष्ट्सेन विश्वा भुवनानि जुह्वत् सर्वं ८१
भूतात्मनुना सर्वमेधसंपद्दर्शनप्रक्रमेण जुहुत्। हवयन्। नस्मिन्मिनिसत्रागिः आशीः सार्धनाकाम

:प्रयोगदर्शने हेतुः सर्वमिदमहं स्यामिति। येन ज्ञेयमाणाः सर्वकर्मसु सर्वमेधं सर्वमात्मदेयातुं कइविणामिच्छमानः
प्रयोगजनितापूर्वफलं सर्वभावमिच्छन् नत्किंनायनेत्युच्यते। आदानकथमिति। प्रथमच्छन्। प्रथमोऽयजत्वात्
प्रजापतिभावेन मुख्यस्य छादनादिनायतः संपदेनत्यात्मसन् अवरान्मध्याद्भुमत्रान्समनाहीनविशेषान् आविवेशः
व्याप्तवान्। आयः यस्यवं प्रयोगफलयोर्द्विः स नः पिता जनिता सोस्माकं पिता पाता नतेनमिनारक्षिनावेसेवं वि
जानीमः। अनस्तात्ज्ञायमस्तुतीमहीति यथाचेन देवंनाम्नयेतिनथेयमुनराश्रुत्रूपसेवकृनरायतिर्वचना
य विश्वकर्मन्हविषा वावृधानः इति। प्रयोगावस्थाफलावस्थयोः विश्वकर्मणः प्रतीसोच्यते हे विश्वकर्मन् प्रयो
गावस्थितत्वमुच्यसे अनेन हविषा सर्वमेधदर्शनसंपदादिमुक्तेन त्वं वर्धमानः। विश्वकर्मत्वमापद्यमानस्तु फल
विपरिणामकाले स्वयं यजस्व स्वयं संगच्छस्व व्याप्नुहि पृथिवीं च दिवं च सर्वव्यापी भवायिव। नथेवनस्मिन्द
र्शनकृते महिम्नि मुख्यं त्वमेव अभितो जनासः मोहयुपगच्छत्वभितः सर्वनःतेजनाः येत्वदुपासनापराणुरवा
नवसपत्नाः समानं पतित्वमिच्छंति। अथ पुनरिह त्वद्दर्शनोपासना कर्मणि वर्तमानानां भव मघवा सर्वधनेशा
नः सूरिर्मेधावी सर्वज्ञ प्रतिहन्त प्रतिहान्तः। प्रज्ञानाविशेषतोस्माकमोस्त्वसेनदानस्महे। त्वष्टाविश्वकर्मेस

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६२ धिष्ठन प्रधानाः पुराणविदः। तथापि कलाकाष्ठादिसर्वतानहेतुकोनामभ्रुतः इत्येवमादि। अथवा नीलनीरजेस
र्वतोगते भिपतिनिवसति। अथवा तूर्णमुहुकाष्ठैर्घ्नसंभ्रुतेवा। अर्थविकल्पेन। तूर्णाशाकासूर्णपदंरघ्नतेरभ्रं
तेर्योभरपदं तस्यैषा भवति। समुद्रभुवानि नमिति। अरिष्टनेमे राष्ट्रं विष्णुवनिनिष्ठेवलेशम्पते। सप्तच्छि
दिनिवपत्नाक्षौ वाजीविजनवान् भयहतापरेभ्यः वलवान्वातंनदेवजूतं देवैर्गतेपरत्वेनहातं वा परोपमस्माक
मिति। देवश्रीतं देवैर्वा समानश्रीतं सहावानं सहोवलं तेनतद्दं तं। एतदेव मध्यमलिंगं। तरुतारं तारयितारं। रथा
तारं हि कृत्तां कृतातोग तिमलांगमयितार मित्यर्थः। वलहेतुकत्वात् मनन्ल तमेवमादिगुणयुक्तं। अरिष्टनेमिदे
नविद्दप्रतिहतवज्रप्रहरणी। नेमिरितिवज्रनाम। पृतनानां जेतारं आशुगीघ्रं स्वस्तये आत्मनः स्वस्त्ययनाय
सुद्दुवयमेनमिन्द्र मंगलाहुयामहे। तस्यैषापरा भवति। त्वपुनः किमर्थं वलहृतितरुपवहर्शितम्। वर्षकर्मोप
प्रदर्शते। आनयासस्तामपिहिवलहृतोप। विराजेगरुत्मतिसेदेहोसावपिवलवांस्तत्रार्थेनामावर्षकर्म
मत्रसमा तेनास्य। आनन्दोत्कमेनदेवविद्यारास्पदमपेतकमसंमध्यमादेवमवधादिति। सघच्छिघः शा
वसापेचहृहीरिति। सघोदिमस्त्वा र्यो वलेन ततनोस्पर्पांवर्षनाथेनसघः शाहोलभ्रणत्वोपरैश्चपरश्च ५२

परस्परारिवेलिविदिति। अप्यर्थेनकृताविदपमः सर्वतानास्येरवेलेकिंप्रसपत्नतोनि। पंचकृष्टीः पंचमनुष्यना
नानिप्रनिद्भावलणाप्रमुखान्निषादपंचमान्वर्णान्प्रतिनिदतुग्रहपूर्वं कत्वात्सर्वलोकानुग्रहस्य कृष्टिग्रहणं नतीं
वक्षाः कथंस्पर्यदवज्योतिषा यथा सूर्यो ज्योतिः प्रकाशैर्लोकानुग्रहायतनोति तथानाश्चापत्नतोनि। यथाहविषा
विधेमेतिनम्पते। तत्रकस्मैदेवाये तिसंप्रदानश्रुतेः संप्रदानादेश्रुयांगएवमिहयुपमानोपमेयकारकसर्वं घाये
श्रुयायज्योतिरितिनम्पते। कस्मात्पुनरयमपत्नतानेति। इतोपमात्सहस्रसः शानसात्रस्यरहिः। वर्जस्थवकृतरोश्च
प्रकारणान्येषविदारणापभजते। इस्मनाशूर्त्रस्य रहिः गतिरपिचवमसद्यास्यगतिः। तस्मावरं तेनैवेनामस्वारपंतिनत्र
निवंधुं शपुःवंति केवतः। अनिवेगवत्वात्कथं श्रुवनितशार्व्यौ। अनिवलमनाथ तु धनामुक्तंशरममी मिश्रुम म्येतेवास्येत
वाकाशप्रदेशेनप्रतिमिश्रयंतीमाम्नानेयएवमादिगुणयुक्तः स्वार्थः सहदंनामास्मार्कं करोतिविनि। मनुर्मन्यते। ओवा
र्थसप्तीस्पर्धसवाउभयमप्रयपयघते। वलवत्वान्मध्यमस्य। तस्यैषा भवति। त्वयामन्योसरथमारुजंतद्दतितपस
पुष्टोमनुर्मन्यते स्वार्थ इत्येतानिरादिषु निष्ठेवल्यैविनियोगः। हे भगवन् मन्यो त्वयासरथमेकमेवत्वयासहर्षमा
रुह्य आरुजंतः। परानरुजंतः। हर्षमाणासः। नवाश्चमादविकृताः हर्षतः हृषिताः अनापर्षिताः परैः। अपिचहेम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

७३

२५

तत्वः निमेषवदने अस्मद्योधाः क्षामुखानि संशिखमानाः नीलान्नामिभूतमामुखानां च योऽस्य समनुतिष्ठन्तः मिदंतः
इत्युमुखि सिद्धिदन्तः आमुखैरमुनाप्रकारेण एतेन तस्य अस्मन्मनुष्या योधाः । अग्निरूपाः अग्निरूपमलः अग्र प्रदेवेनेमना
समभिभवन्तो यंत्वितिति । इधिक्राः इति वक्तव्यं । सर्वास्मान्नो द्युक्रामतीत्येवमादि सर्वं मध्यमे योज्यं । नमस्यामहे वासि । आद
धिक्राः शवशाखं वहन्तीरिति । वामदेवस्यार्षं । आनन्तो निमर्वत्वन्तोनि । को सावितिदधिक्राः । केन शव साव त्वेन कि
मानन्तोनि । अयं क्षयं पंचेन्द्रीः पंचमनुष्यजातानि सान्ति । कथं सूर्य इव ज्योतिषा सह स्वसाः शानसावकृतां च कृतरागां
वोदकानां सम्भक्तावाजो वैजनवान् । अर्वाई रत्नानुरक्ते रत्नक्रियायोगीय एवमादिगुणयुक्तो दधिक्राः सोऽस्माकमिमा
निरुनिवाक्यानि तत्वलानि वर्वाणि सप्रणक्तु । मधुनो इकेन मधु धमन्तेराद्यं नाविपरीतस्य उदकं तुसनं
नरमेवदत्तानि सर्वः । वलञ्जानि वैश्वकर्मसोऽनमप्यस्ति । तस्मात् अध्यमः सविता व्याख्यातः । इममेवाग्निं सवितारमाहे
सत्रे सपुनरिहवंशकर्म योगान्यधमः । सर्वदलेवातः । किं निमित्तं इदं पृथिवीमरम्णात् यावत्किंचिद्यं अनेन सर्वं यले
नैवयंत्रिता वे यंपृथिवीनिस्कला । नवाम्य इन्द्र दृढ़लवा । न यं त्रयेता सिन । तस्मादिदं एवे कां सैमकं न्यस्यराम करे ७३
त्रारम्णानि सं यमनं यकर्मसुकं । अथवा वशे लोपकारे पृथिवी लोके निवासिनो धारयति । तदस्याः सं यमनं

किमेतावदेवनेत्युच्यते । अस्कंभने सविता याम दंहत् । एवमप्येतस्मिन्नस्कंभने अनारंभणे अतूर्त्तेन्तरिक्षे दत्रपति
मपि नालमवस्थानायतनेत्र बमध्यति ग्रुवीसो यतो द्यां सवितेवा दृंहत् । स्थिरामकरोद्भूतसंश्रयत् । को हि नाम मध्यमा
न्सवितुरन्य एतददनिदुःकरं कर्म्मात् । अपि वा अश्वमिवाधुक्षत् । यथाश्ववेधोऽश्वं धूनुयादुपादनमकापासेन रज
तस्मादयनेष्यन् । एवं धुनिं समुद्रं उदकवंधितारं मेघमधुक्षत् । सविता अधूनोदकं पपदुदकमभारतानि । ध्रुवकुम
तूर्त्ते एतस्मिन्नन्तरिक्षे आरंभिते अत्वरमाणः सर्वगतत्वात् कातिगमनायायोगेवावाध्यान्मन्ते तदविष्टमनिबद्धं
बद्धमिवाधुक्षत् यः सविता सोऽस्माकमिदं नाम करोत्विति । समुद्रं नाम समुद्रमेघः । कमनं मध्यमादेवमबध्नत् । मेघम
भूतो दितिं कुतः संशयः । अमोपि यस्मात् अध्यमात् सवितोच्यते यतस्माह । आदित्योपि सवितोच्यत इति यथा चेतरे
वं तद्येतस्मिन्नेव हैरण्यस्तूपे स्तूके तेवः हैरण्यस्तूपमिदं सूक्तमिति कुतएतदतस्माह । अथ तद्धिरण्यस्तूप ऋषि
रिदं सूक्तं प्रोवाचेति । अर्कस्त्वा मा हिरण्यस्तूपस्य रूपलक्षणो वासयद्वैतेनसूक्तं प्रोवाच तदभिवादिन्येषा ऋगभ
वति । अस्मिन्नेव सूक्ते । हिरण्यस्तूपः सवितर्यथात्वेति । हे सवितः यथा प्रकालीनो हिरण्यस्तूपस्त्वामाजुहाव
कर्मणा कृतवानेवमहमप्येतस्मिन्काले हिरण्यस्तूपनामा यन्मेः अर्कं त्वामानवना यवाजेष्वस्मिन्त्रेसंस्तुतेर्हविषि
त्वामाह्वयं इमानः सुवनस्य मस्येवांशुं सोमविकीत्वा आदतः प्रतिजागर्मि । अनन्यमना त्वामा यागादुपास

९४ सइति। तस्मैसंपातेनतस्यरूपंदर्शयति। त्वष्टाष्टाग्नेयत्वानतस्यैषाभवति। देवत्वष्टेति। हेअग्नेमित्रप्रजापतेरायं। वैश्वदेवोदे
नियोगः। त्वष्टादेवानांमध्यमः सविता सर्वस्यरूपस्यप्रसविता। स्तोत्येमा उदकं प्रतनद्वारेण किमुत्पादयितै
वनेसुख्यानेत्युपेक्ष्यप्रजासु भाति। वासानुत्सादयन्केवलंपुष्णाति। किंतर्हि। पुरत्वाज्जानाति। वर्द्धयत्येनाञ्जनयति
वर्द्धयति। केनपुनरसौजनयति। यतआह। इमाचविश्वाभुवनानि। इमानिविश्वानिभुवनानिउदकानिअ-
सयतःस्वनाम्नांवर्द्धते। तस्माज्जनयतिपुष्णातिवर्द्धयति। अनभ्युत्सर्वमिदंजायते कर्तुंयतनः महद्देवानामसु-
रत्वमेकं महदसुरत्वं। असुर्दितिप्रज्ञानामनयानद्वत्वं। तयामहत्त्वाप्रजापतेः देवेनसावनेनसर्वमिदंजनयति
पुष्णाति वर्द्धयति। सप्ततोहिसा धनसंपन्नावेपि किंकुर्यात्। अध्वानवत्वे। असुःप्राणः। तेनतद्वत्त्वं। एवमपिस-
निधालोनैवशक्यते। एतस्यवंकर्तुं। अशक्तोहिकिंकुर्यात्। अत्रवत्सयतिकेचित्। तेषामत्रहेतुनोदकेनतद्-
त्वेनथापियोज्यं। असुर्दितिप्रज्ञानाम। तत्कस्मात्। अस्यसत्वर्थात्। प्रज्ञैवहिप्रज्ञावतोस्यतिक्षिपसत्वर्थान्
नाशयति अप्रज्ञस्यास्यासमर्थो। नहितदस्तियन्नेदंसर्वंप्रज्ञावतांप्रज्ञायांनास्ति। एतावतालुप्तविशेषोमित्वकृत
तमित्यनमिति। अथवाप्रदेनदसुरत्वंवसुमतोनावः वसुरत्वमेतन्। लोमत्वदेवकारलोपश्च वसुनोदके ५८
नतद्वाक्सोत्वष्टा। ततःकस्मात्प्रत्येतिततः। वागतिगंधनमोरिसस्यसनदितिधातुकारकाव्यधारणं। गाद्रुराष्टो

हिरण्यपाणिर्धातूनांविकल्पेनादन्तुवानेरेवेतिविशेषस्तस्यैषाभवति। वानस्पत्यमेवजमिति। उतस्यवानायनस्या
र्थं। वानोऽस्मान्निहुत्येनमेघजंप्रयस्यअमस्माकंतत्गृहीत्वा आवानुतश्चात्स्यांसोपुष्कलुरामितिपुरुरवानाम
तञ्चावकमक्रु। तरत्वेचआयतोवारिणामेघमयोमहकुमित्यदरति पुरुरवानाम। इदंयापुरुरवमक्रु। रूपमानःप्रसस्पृ-
नइवयतासियतः प्रसस्सुकुवने प्रणायापूर्वदितारिदात्। हेभगवन्वायोमध्यमंदस्ममस्माकमाभ्रेषि सपुत्रपात्रा
दिवर्गाणांमेदृढंवस्तुमस्माकंनिसमयावहीति। एतद्व्याख्यास्महे। अग्निगेयाख्यातस्तस्यैषाभवति। प्रतिसमेधातिधि
९ अग्नेदेवसंतभगवन्मेधंवर्णयतिहेभगवेकल्परहितं। अग्नेत्वमस्माभिःगोपीथायसोमपानायप्रकृष्यसे। मत्वंद
तन्नास्त्वामरुद्भिःसहागहि। आगछतस्मिन्यज्ञेत्वमेतस्मैसोमपातुंइत्येतद्व्याख्यास्महे। गोपीथायमरुद्भिःसहेतिम
ध्यमंलिंगंतस्मैषापराभवति। सापुनःकिमर्थं। गोपीथायेति अथप्रसोमपानं। यत्रसोमपानलिंगात मरानन
ध्या। अभित्वापूर्वपीतयइति। हेभगवन्नग्नेःपूर्वकालेप्रथमंमानमःस्त्वामभिसृजामिवदः। इदंसोमंमधुमो
मसमयंतत्रउत्सवमागछतस्मिन्कर्मणि एतमानुमित्येतद्व्याख्यास्महे। पंचदशस्तुतीयस्यादिः। वेनइतिवेनम
एषवेनतेःकांतिकर्मणः। सर्वलोककांतोहिमध्यमः। सर्वस्योपकारित्वात्। तस्यैषाभवति। अयंवेनइति। मार्ग
स्येवेनस्यार्थेशुकोऽस्यनपारप्रने। अंतर्भोवितत प्रज्ञामतस्मिन्मतामितिज्ञस्मभीश्वतमभितयेतदर्शयन्तिचवक

Indira Gandhi National Centre for the Arts

८५ स्मेण्ठि कृत्वीनि। अयं ... वेन इति। किं करोति। चोदयति। पृश्निर्गोः। पृश्निरादित्यः। प्राकृवर्णः प्रकृष्टोऽयनेनवर्णः
प्राणः प्राज्ञः। यत्स्मस्मा गर्भत्वमुपगताः रश्मयेनर्गताः परियन्त्यः। आपो मातापितृकेन संभूता तां वेन चोदयति। प्रावृषि
वर्षभावेन प्रेरयति। किं तत्प्रभावो अग्निर्जरायुः। अग्नि निरस्य विशुद्धं कर्मान्तरवस्थले जरायुस्थानीयेषु स्थानेषु
नदन्तिश्चात्तुमाध्यमस्य गर्भस्येव परिवेष्टनं भवति। आवेष्टितः चोदयति। रजसो विमाने। रजउदकं तद्धिनोति
मीयते तत्रावस्थितः अन्तरिक्षलोकः रस्यर्थः। यो यमेव मादिगुणपुष्टो वेन सम्मितं वेन मयो वसंगमे सूर्यस्य व
संगमे समागमनस्थाने पत्रस्थये रश्मिभिः रापः संगच्छनेन त्रवर्त्तमानं मध्यस्थाने विप्रामेधाविनस्तोतारो मति
भिः स्तुतिभिः पितापूर्विकादिः शिशुमिव रिहन्ति मधुरिहे शिशुर्निर्मसी लूयते एवं लूयते। यद्वे न रिहन्ति रतन्ति ह
तिलिहेर्धातोर्वर्धयन्ति पूजयन्ति वेत्यर्थः॥ जरायुजस्मात्तद्धि जरयागर्भस्य भवति। यथायथा गर्भो भवति तथा
तथा तनुतेऽवसयते। जरया पूर्यते इति वा। यद्वेन जरे तिप्रसिद्धं प्रसूतायाः गोस्त्रिया वा पश्चात्पतति सा जरेसु
च्यते। तथाप्यूयते मिश्रन्तेन जरायुः सुच्यते शिशुः कत्मात्सहिरांसनीयो भवति। प्रयोजनेवाप्रयोजने
वार्द्धनि। यत्किंचन प्रत्यादेशु शिरीनेर्वास्त्राननोहन्तार्थस्यदीपतेः सपुरुषे ला। स्त्रिये ... रलन। भवतिव
वाहस्त्रीणां प्रभिन्नगृहीतगर्भाणामचिराज्जन्मोद्भेदगर्भइति। अग्न्युनीनिरिसेनदेवतापदं। सपुनरपमिङ्गोमः प्राणः ८५

सपुनर्यदेनस्माच्छरीरादुत्क्रामत्सपेतरान्प्राणान्स्तनमत्तन पनिविताप्रनेहि। प्राणम नूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनु
क्रामंतीति तस्यैषा भवति। अग्नुनीनेमनो अस्मासु धारयेति। अग्नुनवं पोरार्थं। हे अग्नुनीने प्राण। मनः मनः अ
स्मासु धारय प्राणः प्रभवतीति तास्मा प्राणानो वस्थानेनास्मच्छरीरं एव धारय मात्वमुत्क्रमीः। त्वदनुक्रमं मृणवस्थासंत
इतिजीवानवेविरमस्माकं जीवनायमनो धारय। सुप्रसिरान अग्न्युः अग्नुना प्रकारेण पुष्णुप्रतिप्रकर्षेण वर्द्ध
यास्मानमायुः। किंचन्नू रंधिनः संसाधयास्माकं तन्यानुग्रहणाय यास्तूर्यस्य सहशिसंदर्शनायानं स्याम॥ हियं
नभवभूरिसा दयपे नसम्पूर्णरूपं वस्पेम सर्वं वेन इन्द्र प्रात्रुर्ये सति भवति। यनो भूमः। इनेन त्वं तच्चेव
ष्टुपस्वपनेनोदकेन त्वमात्मानं यथाकालं वर्द्धयस्व। त्वमुदकं ददाति। सर्वमिदं भवति। अहविर्मोत्त्वाद्गुनीने
घ्नतिसुदकनामेसत्रो पयपते। रश्मिनिर्वः ... शागमनेपि हृष्यते। तद्यथा मारधाम हिषनरसत्रं। देवीषदेनु
वीरूलनः प्रलोते निवेश्वदेवी। विहव्यस्याधं। वेहवंसूक्तं। नत्रै वादर्शपूर्णमासादि सुहविषाम भिमंत्रनेनेवि
नियुज्यते। देवीः षट्। द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधयश्चेति नाउअष्ठे। हे देवाः कुर्वयः षट्सर्वमिदं
र्णवसोपूयमुत्तचं। उरवक्रमपद्द्यैवुष्मामिर्वकृभिमतानामिकामलनउर्द्धरूं कुरुद्ध। हे विश्वेदेवाः। पूष
मयिह है नस्मिन्कर्मणि अस्मा कर्मण भावमुपगताः संतोवीरयध्वं। वीरसुत्रानिच्छत रतुं। अपि च जातयुजा ४

६६ संनो मा हास्म हि प्रजमा मास्मान् प्रजा कदाचिदपि हासीत्। कष्टं हि पुत्र मरणं मातुरुन्मिवं यस्या भिहास्म नेहि मास्मा
कमाप्रुषछेदो भूत्। प्रुष्मदनुध्यानात्। अपि च मार धाम हिंसि षने सोमराजन् हे भगवन् सोमराजन् विशेषनत्वम्
प्रसे। सर्वस्या नस्या आशिषस्त्वदनुध्यानात् मार धाषप्रुर्षे च नुधीमा बरांगडे माहिंसिने। द्विषंन एवास्मा कं अथ सं
प्रदानादिनावत्पना प्रुपयां तुमनः। अग्निष्टं हि हिद्विषनो विषेयत्वमिति सामर्थ्यादिह रध्यातिर्व हाग मने। अनरस्ते
नत्वदंन दे नश्मारत्मानं निर्व चनतः। अनमित्रुदकनाम प्रस्नं नभवतीति। इहत्वमिवेयो मध्यमस्या क्रिमिति प्रुरुष
व्याप: संनिविष्टं ने किलपक्षः। पूर्वी: अनेकका लसंभूताः। यनश्मा सा विद्रोद्विरनस्तस्य अनसोदकसंप्रदानहारे
णानाकालं नाशयं तीतीति: प्रनास वर्लोकस्य च क्रिया निर्व र्जनी पादि अपदर्शोलिहं नि नाशय सकालेहि भुसरि
रहीनानाम प्रहास्करे प्रजि स्नादि प्रुग न निर्भ वति। इदं तत्योदकं सर्वलोकस्य क्रिया यवा ताम नस्यर्न संबमनिम
हारश्लोकः शरदः स्तन पितुलक्षणो भवतिपोवर्धिरस्मा विवक्रश्लोक्रस्मनिधा त्रापि निसर्ग नो अपि हि न श्लोलस्या
योरनपसमनुष्यस्य बोधपस्यस्य नइति। कर्णौ यनिहुर्भेदना नृणामिश्मानि नेति। प्रुरुमानो दीप्यमाना ज्योति
बश्लोदकस्य च श्लोकः। एवं सनत्तोयुसारनइति। इंदुरित्येनस्यदं। सकलादिं धेयीमयूंसउन मे की क्लेद ना ५६
र्थस्यउ भय मर्यादाद्ध्रपयने। चंद्रमसि। नसेमा भवति प्रनष्टो वेद मिति। आतिष्टं नः पारुषे वीव ष्टे हानि

मरुत्वनी येव्रास्मने। यद्यदि ष्टंतस्पं दोतत्तदहं प्रत्र: वोमिश्रसेद्रवे श्रीसर्ध किल भाणेय दं द्रु: भवो भवना हे श्मोल्य यान
मिद्रुनानां पात्र भूतरसर्व:। भवो भावनाहर वयो हविषा भावन महं तिन चमाय नं अहदि भोस्कात्। हवो न हवना
हरवयो यत्तेन व कुन राहूयते प्रहविर्गोत्र्कादेव इप बानित्यमन्नवा कामवान्धों कामिना स्तोत्तृणाम्
तमामिनतफलसंप्रदानो नुर्दः तत्संप्रदानो नाम एवतया च नित्यमस्मा के मन्मरे जतिमन नानित्र
त्तानानिरिन्नत्याकंपयति प्राकल्पित हृदयानुपकारि तयानित्यमस्मान्करो ति कल्पना मेतां नित्यस्त
यामति अपचरतो हारस्तांसिबलेन घ्नन् स्कतस्मैन ठा कंमन्मरे जाति किंच स्वयं सो अस्मदानिदः
स्वयमादरवान् भूत्वासदं दुरस्मदानिदः। अस्मदभि निंदितारं वज्रप्रहारैरतिद्रु: सेहे ज्योतजये
रः। क्षिपेद्वादुर्मतिं पापमतिं न यो स्मान्प्रतितेन वाति बलवतो हुना हन्यमानो स्मद् घ्रांस: अस्मा
केयः पापानां प्रशंसिता कथयिता स्वपानामपि स्पर्धितीक तांजिन पदेः असावव स्त्वेव अधोगतिः सा
उस्कादि २ इव तर म व द्भुद्रुमिव स्रवेत्। यावच्च प्रथमे स्कतः अधोगतः ततोव तरं ततो प्यवतर मिति तावन्स्रवेत्।
इद्रुमिवद्रव्यं किंचित् यावदाप्नुततो नष्टमित्येतदा ठास्मा हं बलष्ठै तै मध्यम इन्द्रो इहप्यासबाकु
चेद्र स्तूरेजा ति रेजति स्त्रवेत्स्रवेदिति प्रतिसमाधत्ते अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यंते इति। नह्येक स्मात्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सएवशब्दः पुनरभ्यस्यते। जेः पिबैनद्दृष्टं शब्दाभ्यासे सर्वं न्यस्तमिति। यथाहोदर्शनायाहोदर्शनीयेति
गुणानि शब्दादिगृह्याः शब्दाभ्यासः। तस्मान्मंत्रेष्ठपितद्वद्वेति न्याय्य। तच्च पुनरतत्परं छेपस्य मंत्र
दृशः शीलं सादिनित्यमभ्यस्तैः शब्दैः स्तौति मंत्रदृशो [illegible] स्वभावरूपे स्यात्प्रयत्नादिदमुक्ते
अथपुनः परुच्छेपः कस्मात् परुच्छेपसंज्ञः। तस्यर्षेः पर्ववन्महांश्छेपः प्रजननं। परुषि परुषि शेपोस्येति वा। सर्वांग
संधिषु शेपकृतो योगः सुखात् किल तस्य शेपः स्यादिति वा। द्वौ मासौ सप्तविंशतिर्देवतानामधेयान्यनुक्रांतानि द्व
त्तिकरणः प्रकारवचनः। एवमेतानि यथासमाम्नातानि सप्तविंशतिः सप्ताधिका विंशतिर्देवतानामधेयानि वायुरे
त्यत आरभ्य यावद्दिंद्रुरिति तेषां पुनः किमर्थमनुकीर्तनं। विशेषविवक्षया। कः पुनरसौ विशेष इति तेषां कानि विकल्प
नाजि हविर्भाजि वा स्तुतं विशेषमप्यं भजते। कानि विकल्पे तेमव नह विः तेषामेतान्यहविर्भांजि तद्यथा वेनासुनीति
सैतद्युरिति एषां यान्यस्यानि त्रयाविंशति स्तान्यभ्यं भजंते स्तुतं। हविश्च देवतास्वभावापन्नदर्शनार्थमिदमुक्तो
हुतानादेन त्वमोलानं वर्ई पस्वत्यमा द्यभिधानार्थं विशेषप्रविनाशः प्रसंसेयत्नो हविर्भाक्त्वादुदकमत्रे घृतमित्येवमादि
तज्जते पुनस्त्र विशेष तुपस्दि प्रजापतिः प्रजानां पालनाद्वा पालयिता वा तस्य पानवृत्तिः प्रजापतेन त्वदेतानीति
प्राजापत्यस्य हिरण्यगर्भस्यार्षं यत्र सऊपस्थानेविनियुक्तः राजसूयेऽविनियोगाहोमे। इह प्रजापतेनत्वद
न्यानकश्चिदेतानि सर्वदेवतास्वरूपाणि परिलं रूपा रूपटखमन्वेति त्वमेवैतानि सर्वाणि सर्वतः परिष्ट ह
सर्वतो भवसि एतएवं त्वावयं सर्वतो विश्वरूपेषयामः सर्वस्वराने अतो हुममः यत्कामस्ते येन येन ९७

उक्ताः सतो वयेत्युभयं न मः तिन्नोर्जस्त सकाम स्वार्थे चेदनुव्याना तसन्द्य नित्यमेतद्वयं स्याम पतयो
रयीणां रयीणां धनानां पतयह तीयमप्यंशो द्वितीयः यत्कामाइ तेप्रथमा अथ पाकशीति त्याचोप्रदर्शिद
तिपुदमंत्रगते वा पत्रापिनस्या तत्र यथा पत्यर्थ इति। रूत्याशिषो नित्य सवचादिति। अहि यरिस्वाता निर्वसनस्य
आहि ह्यनादिति। दृहस्तमिषेयामध्यमः तस्यैषा भवति। अक्षा मूर्वं कर्दिति वसिष्ठस्यार्षं दशरात्र स्य चतुर्थेहनि
वैश्वदेवे विनियोगः। हे स्तुतः त्वमेत महि महत्तुनम् उदकं जनमानेषु च्छंदसीषु श्लोषिस्स्तोषिषु बुध्नं नदीनां नद्य नाम
नामपो बध्य नएतस्मिन्नंतरिक्षे सर्वामा नरजः सुवीरं तुदकं पुलक्ष्वं यस्य निमित्तंश्तोद्धतास्मिन्कर्मलिंगा
भावमुपगच्छन्नी बुध्नमंतरिक्षं बद्धा अस्मिन्धृता आपइति। इदमपीतरदेत्राम्रा बुध्नमित्युच्यते बद्ध
अस्मिन्धृताः प्राणा इति योहिः स बुध्न्यः एता वास्य विशेषणः बुध्नमंतरिक्षं तस्मिन्निवासादहिर्बुध्न्य
तस्यैषा भवति॥ मानोहिर्बुध्न्योरिति पूर्वया समानं सर्वमिति। मा अस्मान हिर्बुध्न्यो रिषधात। मा रक्षणाय
हिंसनायकुर्यात् मा चित्रयाय किं च मायज्ञो अस्य स्य चरतीयाः मायतो अस्य [illegible] तायाः रस्य यजमान
स्य यज्ञः कामस्य मा सस्थेत्। सास्मत्स्वकर्मनिता माविनाशो नवर्जनीता मिति सुपर्णो व्याख्यातः सुपतनइति
इहत्वाभिधेया मध्यमः तस्यैषा भवति। एकः सुपर्णइति सद्यो घर्मस्यवेयमार्षं एकएवाद्वितीयो यस्येत
नैगमने प्रतिमायानमन्यद्वितीयं नास्ति स सुपर्णः सुपतनो वायुः। समुद्रमंतरिक्षं निलिनाविशति नैक

Indira Gandhi National Centre for the Arts

[illegible]
शाविदित्यनाविष्टस्तत्र सख्युपुनः सर्वभूतानुप्रवेशीतस्याविपश्य । विश्वाभुवनसर्वाणीमानि भूतानिअभि
विपश्यतिं यथा दृष्टव्यानितमेवं वर्तमानेऽहं पाकेन मनसा विपक्वेप्रज्ञानेन सर्वगतमपि संतमंतिक
इवापश्यं सर्पिढ्हरेवतासतत्त्वः वृक्ष्मविश्राचक्षाणो ब्रवीति । तं मातारं ह्लिसतु रेह्लिमातरं मातामाध्य
मिका वाकैतमृषजीवति पर रेपुराग्रदत्वातेयात्रौ लेरध्यात्मवदिति । पुरूरवा मध्यमः । विज्ञायतेह्यदा
एए वाह्लुकूरवा इति सवकृधा रायस्पते स्तनयो तेन पूरूरवा स्यस्यैषाभवति ।। समासिन्जायमाने
उर्वश्या आपः । एतस्मिन्पुरूरवसिजायमानेवर्षकर्मण्यात्मानं प्रति नमाने पाहूर्हि कर्मजन्मानं इ
ति छिकं समासलग्नाः आपः । समागम्य तं परिवार्य ता वृद्धयतामुपगम्यऽऽसतेति । उतापिवर्य
ध्याय वेवमनुवर्त्वर्षास्तुनद्य आरोहतिय थातथैने तनद्योनरनाजापः स्वमूर्तीः स्वयंगामिन्यो
भूत्वास्तुतरांतद्वर्धयतामुपगच्छन्त्यः तदाधिकरोत्फवेनैनं वर्द्धयन्ति । अतः परं स्तूयमानः प्रत्यक्षीभूतः
प्रत्यक्षकृतउत्तरोऽर्द्धर्चः । हे पुरूरवः यत्वां महते रणाय यस्मात्वामहते रणायमेघेन सह रमणीयायसंग्रामो
यवर्द्धयन्वर्द्धयंति मां ध्यात्निका देवाः दस्युहत्याय मेघवधाय चेति तस्मात्वामवस्यंत्ना समागम्या सतोव
र्द्धयंतिचनद्यः । सर्वं व्यापिमहानुभावस्त्वं सर्वमेतत्प्रपद्यते इति देवपत्न्यो वदंति । छप्यक्तेन वर्द्धयंति तथा
पिपाजस्तो । समांस्येतस्मिन्नेडे पुरूरवसि ग्नाऽऽसतग्नाः सदा देवपत्न्यः । सह स्त्रीणः स्वभावोयत्प्रजाय ९८
त कृतिश्चयपर्यासत । उत्तमवर्द्धनाः पपिचेनमबद्धन्नदनाम्नाः स्नातिपरास्यसस्यरतौ स्वयंगामिन्यः अपरम
[illegible] रणायः अस्मै सर्वमेतदुपपद्यते पुरूरवस्त्वं यस्मात्तस्मान्महते रणाय रमणीयाय संग्रामाय दस्युहत्याय सह

श्येनो व्याख्यातः श्येन शंसनीयं गच्छतीति । तृहत्वमिन्द्रियमाध्यमः । तस्यैषाभवति । आदाय श्येनइति वामदे
वस्यार्षं । श्येनाजिरानृर्मयुक्तं वतीय ग्रास्यते । द्युलोकाद्विधिम्विधानतः श्येन इन्द्रः सोममादाय परस्तादपिबत्
कसहस्रसवान्सहस्रसंख्यानां यत्र क्रुर्विति । अयुतं च इदं हि [illegible] साकं वर्तते नलुदायदते सत्त्रत्यात्पुरन्ध्यारम्नीय [illegible] मित्रा
यत्नस्वर द्विषामनेज्ञस सहस्रसाव्यसत्रेतमात्तस्ववंधात् ऽमातुरश्रिः अत्र अस्मिन्सहस्रसाव्य सत्रे सः श्येनः
पुरन्धिः बहुनोधनस्य दाता । मदेसोमस्य दृप्तो सोमस्य पाकाया । अजहाद्रातीः असुरान्मित्रान्यथ त्वपदेषु
[illegible] यजयन्त्प्राज्ञो मूर्खान्ऽ अनेकाक्तान्त्वाविमार सुपनायऽसमूढोनिः साधसः । त्रिष्टुपत्तिलु आदानादितिवेति
रातिर्दीनोर्थस्त्वति निघंटोरातिः कालोमपानमदत्राहेः रदानाम्नितिरानस्यामीत्येवधियो अमतयः कार्य
एयसंप्रतं रंयास्तः तान्प्रति । सोमस्य मद प्राप्य [illegible] सोमस्यपानम्भूत्वा अजहात्काल्यन्तातदानासंपदे ।
सहस्रसाव्यमभिप्रेत्यतसंबंधेनापुतरद्रहीणामिति लिया इति वाशब्दः न किं विकल्प्यते । सहस्रसाव्यं वासत्रं
यस्य ठंतियास्तिकाः । तद्यथा अतिरात्रयामध्ये सहस्रमहानिरात्रत्वादशरात्रैःस्यात्रयरग्नैः सहस्रसा
व्यमिति तरं [illegible] सहस्रं दश [illegible] मेघमसेरुणिलिनं चमसे सरव्यायोप । अप्रामयुतं सोमभद्रोणं संपद्यते सोम
भक्षनिष्क्रयणं कृतिश्चयदाद्रीणा नामस्ति यासदस्यभ्योददाति सोमं [illegible] पीथंतयानिष्क्रीणीरहति । न चास्ति प्र
[illegible] बाधोऽन्याय्य इति । अस्त्यपि त्राणि [illegible] दानसंबंधे सहस्रसाव्यमेव सत्राणां । प्रासर्पकानिप्राय
वायुतं अप्यथा सहस्रमिति बहुनामा सहस्रसवान् अभिषवा बहवः प्रतिसवनं अभिषवमभिप्रेत्य स्मि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कस्मिंश्चिद्दक्षिणावति सोमे अयुक्तं चेद्दक्षिणा न वक्ष्याः इत्यर्थः अस्ति हि प्राप्तिः विशेषशास्त्राः सामान्येषु भ
वंतीति तथोक्तं हि मैत्रेनोदकेनेति अदक्षिणात्वात् सत्राणामेवं वेत्यभिप्रायः वाशब्दश्चकारार्थः सोम इति वक्ष्यं
स पुनरेष कथ्यः सोमः हे मघवतो मे जयतो वा स कस्मात् सुनोति पुनः अभिजयद्यस्य अभिषूयते य
सोयज्ञे यदेनमभिषुण्वंतीति कर्मकारकं दर्शयति सकर्मकं मध्यमस्थानो भवति हि तमधिकृत्य यत्र सोम
इति विज्यातिरिति सोमो देवाजस्तस्य चंद्रमास्तृतीयमयं यः पवते स तृतीयमिति सः तनूकरणेन सर्वं स्वतनुभूतं
आप्याययतीति तस्मादस्यैष व्याख्यानं यथा चंद्रमाः रसात्मकत्वात् द्यापृथिवी सोयमेव मात्मानेन पाद्याभिषूयत इ
ति भवति समध्यमः बहुलमस्य नैघंटुकं वृत्तमस्यार्थस्तुतिः परार्थाद्यपाश्रयः पावमानेन मंडलं आ
श्चर्यमिव प्राधान्येन स्वप्रधानास्तुतिः कचिदाश्चर्यं विवृतः स्तुतिस्यात् तस्य पावमानी पुरस्तान्निद
र्शनाय मयमुदाहरिष्यामः पारार्थ्यं स्तुतेः स्वार्थ्यं च परार्थ्यं तावदुदाहृयते तद्यथा स्वादिष्ठया म
दिष्ठयेति मघच्छंदः सर्वार्थं तावत् वेति विनियोगः हे सोम स्वादिष्ठया स्वादुतमया मदिष्ठया मदयितृ ९२
तमया च त्वं धारया पवस्व प्रसर इंद्राय पातवे पानाय सुतो अभिषुतः इंद्रार्थं पवस्वेत्यस्यार्थता
न्यूयते अथैषा परा भवति चंद्रमसो वैतस्य वा अपरा इष्टं न विशेषात् चकार वाचिनाः स्वप्रधानतो स्तुतेराधि
करोति चंद्रमसो वेति चंद्रत्वमापन्नस्याप्योषधीमस्य वा यथोक्तं सतनूकरणेन तस्माद्यथाकृतं भक्तियास्ता
अनाधिकारादस्मिन्मंत्रे चंद्रमसः चंद्रमसो वाधिदेवमापन्नस्य ओषधी सोमस्य वाधियज्ञमापन्नस्यत

इत्यनेन यथा प्रदर्शयति सोमं मन्यते पपिवानिति सूर्या सावित्री आर्षं विवाहे विनियोगः यत्संपिषंति संचूर्णयं
ति ओषधिमुत्पिष्टंति सोमं ओषधिं केचित् प्रसापतिकास्ते मन्यंते सोमं पपिवांसः सोममपास्मेति न च पुनस्ते
सोमपाः कृथा सोमः स इति अनेन तावद्दर्शये नायमत्र एव कृथा सुतमसोम मा हा पाद् इति अयं कः सोमः कृ
सोमपाः यतो ब्रवीति सोमं यं ब्राह्मणा विदुः न तस्याश्नाति कश्चन यज्ञे आभिषवाः सोमं विदुः अधियज्ञं अग्नम्न्त
न तस्याश्नाति कश्चन अयज्वा अनधिकृतो यजमानत्वेन इत्यधियज्ञमिति विषयमुपप्रदर्शयति अ
थाधिदैवतमिति विषयांतरमधिकृत्याह उक्तं हि चंद्रमसो वेति तदुपप्रदर्शनार्थमाह सोमं मन्यते प
पिवान्यत्संपिंषंत्योषधिमिति यजुःसु तमधियज्ञं चंद्रमसमपेक्ष्य सोममाह यथा पूर्वं अस्मिन्नासाय निकृसो
मस्या सोमत्वमधियज्ञमपेक्ष्यैव मिहाप्यधियज्ञसोमस्यासोमत्वं अधिदेवसोमं चंद्रमसमपेक्ष्य एवं कृत्वा
सोमं यं ब्राह्मणा विदुश्चंद्रमसं न तस्याश्नाति कश्चन अदेव इति देवानां हि भक्ष्यत्वेन विपरिणतश्चंद्रमाः सो
मा नूनमेष तद्देवानामन्नमिति हि विज्ञायते एवमस्य स्वप्रधाना सोमस्य स्तुतिः अथैषा परा भवति चंद्रमसो
वैतस्य वा साकिमर्थं आश्चर्यमिव प्राधान्येन स्तुतं तथा चेयमपरा अन्या स्वार्थप्राधान्यस्तुतिरस्यास्ति सोम
स्य स्वप्रदर्शनार्थमाह यत्त्वा देव प्रपिबंतीति यदा त्वां हे देव सोम प्रपिबंति प्रारभंते सोमपा कृत्विग्य
जमानाः त्रिषु सवनेषु रश्मिषु तदा किमिति तत आप्यायसे पुनः ततोऽनंतरं पुनराप्याययसे तदुक्तं मधियज्ञे अ
प्यायनं आप्यायस्व संते पयांसीति मघवा वायुः सोमस्य रक्षिते तिवाय थेषु सोपात्रेषु गृहीतो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रस्यन इति वायुमस्य रक्षितारमाह। मंत्रद्रष्टा साहचर्यं चंद्रमसः हरणं द्वा वायुसहचरितो ह्यसौ। तेन नित्यं सहचर
२ णाद्दिना भावात्कर्मणः संवरणद्वारा रवेरसापहारी वायुः समर्थः सन् प्रत्यक्षतया पालयति सोमं तेन सोमो र
क्षितो भवति। समानां संवत्सराणां मासो माता निर्माता सोमो ओषधिः सर्वस्य कि ओषधिः सोमस्य चंद्रमसः
कलोपचयमनुप्रसृत्येकैकस्येन कलाइव चंद्रमसः पर्णान्यपचीयंते। सपौर्णमास्यामपि चंद्रमाः पूर्णः संपद्यते पौ
र्णमास्याः पुनः परतः कलाहानौ चंद्रमसः इव एकैकं पर्णमपचीयते इति ओषधेः सोमस्य चंद्रमसः संपद्यते त
दायुर्वेदविदः सोम इत्यलं रसायनतंत्रे स्मरंति। अमुना प्रकारेण पचयापचयाभ्यां पर्णानां सोमलक्षणाद्वार
ण समानां संवत्सराणां माकृतिराकर्ता भवति सोमो रूपविशेषः तद्वंशपर्णानामुपचयापचयाभ्यां अन्यदन्य
द्रूपं प्रतिपद्यते एवमोषधिरपि स एव। ओषधिः सोमः। अथ धिदेवं य त्वा देव प्रपिबंतीति तत आप्यायसे पुनरपि
लोपरपक्षे षोडशी यत स रश्मिभिः। तद्गुक्तं यमः क्षितिमक्षितयः पिबंतीति। ततः आप्यायस इत्युनः सोमदेव पक्षे आ
प्यायंतीति तदप्युक्तं यथा देवा अंशुमाप्याययंतीति। वायुः सोमस्य चंद्रमसो रक्षितारमाह। एकदेशेन स १०
ह्मयार रश्मिना आसुषुम्णाख्यया पुनर्यथा पूर्णमापूरयति समानां संवत्सराणां मासश्चंद्रमाः सोमो नक्ष
त्रात्वा मासः हरदृशी कृत्वा मासभूतमात्मानमावर्तयन् संवत्सराणां कर्ता भवति। रूपविशेषमित्युक्तिकलाना
मुपचयापचयविशेषाभ्यां रूपविशेषश्चंद्रमसः प्रतीतिविषयं भवति। रुचा दिव्यया मे दिदृशुषीयस्यामपि कश्चिद २
च्छेदेव मर्त्य इत्यनुध्यते तन्मंतेनोच्यते हे भगवन्सोम चंद्रस्त्वा धिष्ण्या अतिशयेन त्वादुतमया मद्दिष्ठया प्रति

शयेन मदयितृतमया प्रवक्षण धारया ... इमे कैका ... आपूरितः कुष्णु
न रश्मिना। अथ चंद्रमाः कस्मात् संचायन् सर्वभूतानि पर्यवेक्षितो द्रमतीति गच्छतीत्यायते पूर्वपदं द्रम
ते उत्तरपदं अथवा चंद्रो मातां चंद्रमामाता वा निर्माता सर्वस्येति चंद्रमाः चंद्रपूर्वपदं माता उत्तरपदं। चा
द्रमानमस्येति वा चंद्रमाः चंद्रः पूर्वपदं तदेवोत्तरपदं केवलं तु समानाधिकरणः पूर्वो बहुव्रीहिः। तेनाचं
द्र चंद्रः कस्मात् चंदतेः कांतिकर्मणः नित्यकांतो ह्यसौ। चंदनमित्यपि चंदचंद्रो भवति तदपि हि कांतं।
अथवा चारु द्रमतीति चारु इत्येतत्पूर्वपदं द्रमतेरुत्तरपदं चार्वितिद्रमतीति क्रिया विशेषणं। अथवा चिरं द्रम
तीति चिरशब्दः पूर्वपदं द्रमतेरुत्तरपदं कीदृशः वर्धमानो नस्यमाणो वै
रसो द्रमतीति चंद्रमाः। अथवा कस्मात् रूचेः राघते विपरीतस्य दीप्तिकर्मणस्त्वेषा भवति। नवो नवो
भवति जायमान इति सूर्यायाः आर्षं तुला चंद्रमसः वन्येविनियोगो ... नवो नवो
भवति जायमानश्चंद्रमाः प्रतीच्यां दिशि पूर्वपक्षादौ उपक्रम्य आ ... आदित्यपक्षादित्यस्य दा
तिमासं जायमानो नवो नवो भवति ... अपरपक्षांतमभिप्रेत्य अपरपक्षांते पुरावा
दिशि ... कलामात्रावशेषो ... कलोपचयापचयाभ्यां हि प्रति ... नवो नवो भवति जायमाने ...
थवा ... गतिविशेषाः ... इति ... उषसो यः प्रकाशः स्तस्य
एकैकशोऽपि पूर्णमास्यमावास्ययोः आगत्य ... विभागेन यथा विनागं देवेभ्यो भागं विदधात्येकस्मिं पितृभ्यः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वयमत्र चन्द्रमसो हुतमनेन हविषा ... ततः

र्णमास्यमावास्ययोः स्वगत्या कृत्येति षिवि नज्यदेवेभ्यो ददातीति विभागदाने हेतुर्भवति पूर्णिमां क्रमस्यापक्षये पौर्णमा
स्यां दर्शने मावास्यामिति हविःशेषं पीते यदेतत्करोतीति चंद्रमाः सप्रतिरते प्रवर्धयते इज्यानानो दीर्घमायुः सा स्मा
कमध्येतत्करोतु। अथ यत्र सूर्यो कृतो ददाति समया मामुष्मा सोवागमेति मृत्युस्मृत्वेमागाद्। जितत्वात्त्वा दुष
सा जन्मनस्तदुक्तिमिन्द्रातेप्रोत्सार्य मात्रो हितमस्मेष सो जायते। ततः सत्तासंजनयितेति मृत्युः। अतः सास्माकं मे
तदेवं करोत्वित्येतदाशास्महे हुहव, यं चंद्रमा मध्यस्थानो नक्षत्रपात्वरले: शतसहस्रयोजनानां चंद्रमस
स्थानमितिपौराणिकाः स्मरंति सत्यं स्मरंति कर्मसंयोगेन द्युस्थानत्वमिति सर्वं देवतानां विशेषतः स्थान
नियमो विवक्षितः तदेतदेदं कर्मी रसानुप्रदानं यथा बलकृतिरिति तथा वायुरुपे ... नं दैहत्वात् बलक्ष
तिश्च वेदृष्टा यथा वधैर जतदुमीतिं प्रासंदूचेदं दुग्धं दमादुति रसात्मकत्वाच्चं मसः सानुप्रदानसंबं
धः। एवं वेदितव्यं द्रमास्त स्यमेघवधाधिकारसंबंधः कर्तृत्वेन सूर्यादर्शी। गीतिवत्तं मध्यस्थानश्चंद्रमाः। अ
पिनोषधि सोमश्चंद्रमा भवति। अधियज्ञमापन्नः स चंद्रस्यानां पन्ने वा नोदस्यात्मसात् भवति। अथ
मानस्यानन्यत्वेनात्र स्थानादित्यतो युक्तं मध्यस्थान इति यथा यसर्वगतो वायुर्विशेषतो मध्यस्थान इति एव १०१
वमित्यतो दोषः। शामत्वारितेवत्त मारुतस्मात् मारयतीति समतां मध्यमो हि प्राणो मरुतः उत्क्रामन्शरीराद्वि
समानेहविर्विनियोगमये ... विशेषात्मा ... वीति ... उत्क्रामंतीति। अ
थ ... योजनानां चंद्रमा ... भवति ... नः यज्ञ ... विदधात्याय ... कर्म ... तत्

यथामृतं ख्यापयति। एष एवोपदर्शितो भवति। उपदर्शितः कर्मेतमेवासावपगमनेनप्रख्यापयतीति। शतब
लो ह्यो माहत्यश्चात्वार्यमिन्यते बहुवलोन्यत्राणी ... स्य सशतबलो ... बद्धिः ... यः मृत्युस्तस्यापसंमो
ऽस्मात्तस्य मृत्योरेषा नवति। परं मृत्यो अनुपरेहि पंथामिति तकुसुको नाम तस्यार्थ आज्यहोमः पुत्रकाम
कर्मणि स्थालीपाकविधानेन प्रकृतिः हे मृत्यो परमन्यमनुपरेहि अनुपरागच्छ त्वं पंथानं यस्ते स्वः कतमः सः।
इतरो देवयानात् यस्मात् देवयानं पथि दिवसस्थितां जनान्छ ... स्त्वं पितृयानं पंथानमनुपरेहि त्वं अपि च
पत्ते ... एव ... ब्रवीमि माकृमस्माकं प्रजां कुत्रान्यो ... दीरि ... सः ... नवी ... यस्मदा
नः कुरुजास्ताः नपिनाहिंसीरिति। वैश्वानरो व्याख्यातो ... स्यैषा भवति। अथो महद्
ति वैकुंठस्यार्षं जगती महाव्रते विनियोगः। हे स्तोतारः प्रार्चत प्रोच्चारयत स्तुतिमुच्चार्यमाणानां यान्यैः तरजेद
तं कस्मै। वैश्वानराय किं लक्षणाय। वैश्वानराय महे महते घसो ... स्य दात्रे मंदमानाय हृष्यमाणाय अथवा शंध्याय
मानाय स्तोत्रैः। वैश्वानरे यः सर्वप्रकारविन्नरति युक्ताय इदस्येश्वरस्य यस्य विश्वानरस्य सुमरं वसहं सुमहद्
महिमह ... वलीयं यत्तो बलमायतीमहतीन्द्रां ... यथा द्विशेषतो नन्तं बलं तद्वयस्य मतदर्पि चैता
वः स्कृतिं यस्य वैश्वानरस्य प्रोच्यमानां यायाप्रि ... पारिस्परतः पूजयतो जितेदतः सर्वभूतानामियमभिमतास्त
तिरस्त्विमानि ... तस्यैषापरा भवति। साकुनः ... मर्त्य घस्थानो पिहि वैश्वानरः समाम्नातो। स्यां लुपरस्याः।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पदेशाद्‌दुत्तमेन ज्योतिषा। विश्वानरस्य संस्थापनमध्यमत्वमिति वनुदाहियते॥ पुरुज्योतिरिति वसिष्ठस्यार्षं॥ प्रा
तरनुवाके विनियुक्ता॥ उदु अमृतं उ स्यत्स्य ऋचं लुप्त नयति विश्वानरो मध्यमो वायुः सविता॥ किं एतज्ज्योतिरमृतमम
र्त्यं सर्वगं दृतं वायुरूपं देकत्वाजमन स्यापपद्यते॥ विश्वजन्य सर्वलोकहितं॥ एवमत्र विश्वानरो ज्योतिरु च्यतीति
मपदेशान्मध्यमो दिनो विश्वानरः॥ एवं वासिष्ठे त्योकं॥ किमन्यं मध्यमाद्देवमवेक्षते इति॥ अथ स्यार्धं वद्वरतिमा
ध्य कारोनाधिजगो॥ प्रसंगतस्तु निर्मः मायदातज्योतिर्ध्वस्थानं लुप्तनीयते विश्वानरे॥ एतदाक्रत्वा तत्कर्मणा अथ
द्वानां रश्मीनां च स्तुः स्थानं प्रकाशो जेन निष्टजायते उष्याः सा व पुनर्जाताः आविरकर्त्तुं वे विश्वं सर्वमाविः
करोति भूतजातमित्यर्थः॥ ७॥ धाता कस्मात् स हि सर्वस्य विधाता स्रष्टा उदकं सर्वस्य विधानस्य मध्यमः
तस्येषा भवति॥ धाता ददातु दाशुषे इति॥ वामदेवस्यार्षं॥ देविकासु धात्रेह विविधविनियोगः॥ यदेव कश्चिद्धात्रे दत्ता
वान् विर्भवति तस्य दाशुषे सदृशानि किं ददाति प्राचीं जीवातुमक्षितां॥ प्राचीं प्रकृष्टां महतीं जीवातुं जीविकामक्षि
तामक्षीणां यत एवमतो वयमाव यदेवस्य धातुः धीमहि धारयामहे॥ सुमतिं कल्याणीं मतिं नित्यं दविर्दानयुक्तां स १०२
त्यधर्मेतां॥ नित्यमवितथार्ये कारितः॥ ७॥ विधाता धात्राख्यातः॥ धातेव विधातः॥ तस्येष निपातो भवति॥ स्तुति
साध्यः स्वेन वहुदैवतायामृचि॥ सोमस्य राजा इति॥ विश्वामित्रस्यार्षं॥ सोमस्य राज्ञो धर्मणि कर्मणि यत्र सो महं ज्ञाते ४
तस्योपस्तने प्रवर्त्तमानस्तेन प्रसूतः सोमकलशानामस्य यं दधाणस्येवमेव॥ वृहस्पतेश्चानुमत्याश्च शर्मणि गारणा

आश्रये वर्त्तमानः॥ ताभ्यामभिप्रसूतः स्तवाहं हे मघवन्नुपश्रुत्य पस्त्यापुवयोश्च हे धातः हे विधातः सर्वैर्मर्वद्भि
अनुज्ञात एतान्सोमकलशानमदयमिति॥ कलशः कस्मात् कलाः अस्मिन् शेरते मात्राः कलाः अवयवाः सोमस
मुदायात्केविस्तृष्यकृताः॥ तेरेरते आसतेः अस्मिन् कलाश्चान्त्यार्थपदं शोऽभ्र रपदं॥ अपक लाः कस्मात् अ
त आहकलानिर्वचनो निर्वचनप्रसंगेन कि विशेषकलाश्च किरते विकीर्णा मात्राः॥ द्वाविंशे पे इत्यस्य कलोयवासिप
रस्परं विश्लिष्यंते कलाः अपि विश्लिष्टा भवति ऋत्विक्समुदायादिति॥ बोऽशाध्यायस्य प्रथमः पादः॥ अथातो
मध्यस्थाना देवगणाः॥ अथातः शब्दावुक्तार्थौ तयोः पुनरपन्यासो वहुवचनविशिष्टार्थं मपरोधिकार इति॥ म
ध्यस्थाना देवगणाः॥ तीरमपि प्रसिद्धमेव तेषां मरुतः प्रथमागामिनो भवंति॥ कस्मात् वायुरवहिमेदनापेक्ष
माणो मरुदभिधानो बहुवचनभाग्भवति॥ तेषां प्राथम्यं वायुना व्याख्यातमेता वान्तु विशेषः॥ बहुसाध्ये कर्मणि
बहुधा मध्यमो भवति पृथक्त्वेन तु विज्ञाता मरुतः॥ पुरुधा तिश्च विश्वज्योतिश्चैत्येवमादयः सप्तसप्तका देवगणाः
मारुतेषु गणेषु सप्तकपालेषु गणा पुराणेवत एव प्रसिद्धः सप्तस्कंध वायुविवारितः मारीवानस्य पाद इत्यायेन
शिष्टं नैरुक्ते समयस्तु सर्व एव गणा मरुतः॥ उक्तं च वार्त्तिके॥ मध्यमा वाकस्त्रियः सर्वाः पुमान्सर्वश्च मध्यमः॥ गणाश्च
सर्वे मरुतो गणभेदः पृथक्कृते॥ अथ मरुतः कस्मात् मितराविणो वा॥ मितं नाम सुश्लिष्टं॥ यथा तेष्वायोग्यं रवि
तं तथा रुवंति स्तनयंति॥ अवामितरोचिनः॥ तथैव सुश्लिष्टं रोचंते॥ अमितराविण इति वा॥ इति मरुतो मितराविण

३ सर्वा स्त्री मध्यमस्थाना पुमान्वायुश्च सर्वगः। सप्तधा पुत्र विवारितः ४
गणाश्च सर्वे मरुतः इति ह्यनुशासनमिति ३

इतिवा इहराश्चमहत्तानिर्भे ता पूर्वत्रबाहुल्येन बहुप्रकारता तावत्तेषामेषा भवति ॥ आ विद्युन्मद्भिरिति गोतमस्या
र्षं आस्मो रथपत्रिः हमरुतः आयातपूर्यं कुर्नेका इति नवा विद्युन्मद्भिः द्योतनं विद्युत्वैशिष्ट्यं हि मरुतः स्वर्कैः रथेभि
र्भिः शोभनमर्कं नयेषातेः स्तुष्टुप्रतेः अथवा स्वार्चिर्भिः अनु परत विद्युत्सं
रहतेः मेघस्वचनेः सुगमनेः यह स्वर्चनेः पृथक्त्वे विद्युन्मद्भिरिव ऋष्टिमद्भिः आयुधोपेतः अश्वानप
पातैः ऋष्टिमद्भिः रुक्मवद्भिः अनाकालस्यनाशनैः पृथक्त्वे समं समेता अश्वपुत्रोऽभिरिति अपि च किमेवमेवपयाकुर्य
तने व्याप्नुवन्तो येऽन्तरिक्षे मेघाः पतन्ति पृथक्त्वे समं समेता अस्मद्युक्ताः इति अपि च किम्
विलम्ब आगच्छतेत्यागमनमात्रेवयमर्थिनः न लक्ष्यते आवर्जिष्ठयानद्वाः अन्नेना समस्रद्यन समपुत्राः किया
नकैः आपततनेन लक्ष्यते वयान वयद्वपहितं द्रवणाद्यमापततेत्यतदाशास्महे ॥ अरुणा व्याख्याता स्तोमो
कामवतिः आरुद्रासइति र्व्या चाश्चस्यागे जगत्याग्निमारुते शस्यते हे रुद्राः आगच्छत तृषद्रवत इदिपरमेश्व
यं सजोषसः परमे स्वर्गे नित्यमासविता पृथक्त्वपक्षेत पपद्यत एवंहृदेता सहप्रीयमाणाः इति हिरण्यरथाः उद
कहरणार्थं रहता पृथक्पक्षे तु हिरण्यविकृतरथाः सुवितायतस्मै कर्मणे सुष्टु सगुणाय यथा त्वासौ प्रियमा १०२
णाय आपूर्था किमिति आगच्छत युष्मानियमस्मन्मतिः प्रदर्शयते प्रतिकामयते युष्मद्विना हि तमिदं कर्म गुणावर ५
पतेरंगेमार्गेषुद्धिगुणमित्येवमर्थं प्रतिदर्शयते अपि च हविः पूर्वदेवताप्रशंसितिभ्यः मणाद्वोपमन्त्रणं ततो
यजमानः संस्कृतह्यविभितद्व्यापत्रेये यागकालेनातिक्रमणायचाऽन्नपतिरिवान्नेसंस्कृ तेतदव्यापत्नेय

भोजनकालानतिक्रमणाय च देवताः प्रतिगृह्णति विज्ञायते हि देवता वै सर्वा आशा संतिगाहे गृहमागमहान
इत्युक्ता तीत्यत इद्धु ऋषियं वाऽसमस्प्रतिहर्षितमतिरिति कथं पुनः प्रतिहर्षिते इत्याजेनतद् हाजेइवा तद्
प्रजापते यस्मिन्निकोषाः काले सतु ऋषिजः कालेषु मंतिसु यस्मिन्पादि च तुरंशाः कलोकादुरुपाः उत्तम वा
मेघ्या आपः उदन्यवे उदकमिच्छतो लोकाय आगच्छतिप्राकृष्पितथा समन्यायादृति दर्शमाणा आगच्छतेति उद
न्कक्षातकद्वृति केचित्तत्स्य प्रसूतो यथाऽ द्विवऋसामेघा आगच्छतितोषाः समाके मागच्छतेति एवं तेषां योजना
न्कक्षात कद्वृतिकेचित्तस्यप्रसूतो यथा द्विवक्तमे घाः उरुराघाः पूर्वपदं नातेकत्तरपदं सत्ते नभांतीति वाय
रुभवः कस्मात् उरु भांतीति वा तेहि बहुभांति दृप्यन्ते उरुशब्दः पूर्वपदे विकल्पं सतेन भवंतीतिवा भवतेर्यात्तरपदं तेहि सतेन सत्येन वा
येन सत्येन वा भांतिति तद्द्वितीयमन्तरपदं पूर्वपदे विकल्पं सतेन भवन्तीति वा भवतेर्यात्तरपदं नेहि सतेन सत्येन वा
भवंति यज्ञेन वा भवंति अन्वादेवत्वेन सर्वे पूज्यते तेषामेषा भवति ॥ विष्ट्वी शमी इति कुत्सस्य यमा
र्षं आर्भवे विनियोगः ॥ विष्ट्वी शमी इति द्वे अपि कर्म नामनी यत्तो अभितायेमा ध्यकाराः इवंतावन्निराह ऋषे
ति किंकृत्वा शमी कर्मणि कं पांतरत्वित्वेन हितकरित्वेन सर्वयज्ञसंपद्दर्शिने नेवाद्यतो वो ऽरोयज्ञस्यानुष्ठा
तारो मेधाविनो नद्यमेधाविनः संवत्सरेण सकलं कर्म समापयित्वा तत्कार्यस्तु संवत्सरे अखिलं कृत्वा
मर्त्ता मनुष्याः संतः अमृतत्वममरत्वभावं देवत्वमानशिरे प्राप्तवंतः के पुनस्ते सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः
सभवः सूरचक्षसः सूर्य विख्याताः सूर्यसमाने दर्शनाः सूर्यसमानप्रकाशा वा यन्नेइदृशास्ते अतः संवत्सरे स
मभवः सूरचक्षसः सूर्यविख्याताः सूर्यसमानदर्शनाः सूर्यसमानप्रकाशा वा यन्नेइदृशास्ते अतः संवत्सरे स
मष्टयन्त समपुज्यंत धीतिभिः कर्मभिः अतश्च देवा अभवन्निति लघुर्विन्द्या याजइति सुधन्वनआंगिर
सविधिभरूपेतासमवोजस्यते ५

इति वा । इदं हि अस्मद्‌हःसानिदे ना पूर्वत्रिबाहुल्ये बहुप्रकारं तायते यामेषा भवति ॥ आ विद्युन्मद्भिरिति गोतमस्या
र्षं आस्तारपङ्क्तिः । हे मरुतः आयात पूर्वं केनैकाश्वेन वा विद्युन्मद्भिः द्योतनं विद्युत् वैशिष्ट्यमिषुकैः स्वर्कैः रथेभि
रंहणैः मेघस्य चनैः सुगमनैः यद्वा स्वर्चनैः शोभनमर्चनं येषां तैः ऋष्टिमद्भिः । अथवा स्वार्चिभिः अनुपरत विद्युत्स्त
पातैः ऋष्टिमद्भिः रेफवद्भिः अनाकालस्य नाशनैः पृथक्त्वे विद्युन्मद्भिरिव ऋष्टिमद्भिः आयुधोपेतैः । अशनप
तनैः व्याप्नुवंता ये अन्तरिक्षे मेघाः पतन्ति पृथक्त्वे समं समेता अश्मन्तरमिति । अपि च किमेवमेव यथा कपं
चित् आगच्छते त्यागमनमात्रे वयमर्थिनः । न स्पृश्यते आवर्जिष्ठयानद्गणा अन्येनास्मत्प्रदेयनसंपुत्र्मः किंवा
नकैः आपतत नेश्यते वयो न वय इव पक्षिण इव क्षमापतत नेत्यतदाशास्मदे । छारुद्रा व्याख्याता स्तेजाम
नाम भवति । आरुद्रास इति श्यावाश्वस्यार्षी जगत्याग्निमारुते शस्यते । हे रुद्राः आगच्छत पूर्वं इन्द्रवतः इन्द्रिपरमैश्व
र्यं सजोषसः परमैश्वर्येण नित्यमोसविताः ऋष्यकृत्वपक्षे तनपद्यत एवहृदयेण सहप्रीयमाणा इति । हिरण्यरथाः उर
कहरणार्थं रंहणाः पृथक्पक्षे तु हिरण्यविकृतरथाः । सुविताय तस्मिन्कर्मणि सुष्टु सगुणाय यथा शाक्रत्रियमा
णाय आपूर्थी । किंमिति आगच्छत युष्मानियमस्मन्मतिः प्रस्यर्थते प्रतिकामयते यूयं घृतिनाहूतमिदं कर्म गुणवर १०२
पते एनं गर्भान्नद्धिगुणमिथ्येवमर्थं प्रतिहर्यते । अपि च हविः पूर्वदेवता प्रस्तुतमिति ब्राह्मणादयोपमंत्रणं । ततो ५
यजमानः संस्कृते हविषितरव्यापत्रेयो यागकालेन ति क्रमणायच्चान्तपतिरिवान्ने संस्कृ तेतदव्यापतेय

भोजनकालानतिक्रमणाय च देवताः प्रतिगृह्णन्ति । विज्ञायते हि देवता वै सर्वा अन्तरासन्ति गाहं यद्यमायामहे होम
इयहूतीयतह्युक्तं ऋषयं वा अस्मत्प्रतिहर्यते मतिरिति । कपपुनः प्रतिहर्यते । ऋभा ऋनत्त स्फाजइव । तदु
पजायते यस्मिन्विशेषाः कालेसत् ऋष्यजः कालोद्भुमंतिस्र स्मिन्पदादि यज्ञस्य फलो काद्रुस्रः उपस्त्रम वा
मेघा आपः उदन्यव उदकमिच्छन्तो लोकाय आगच्छतिप्राधून्यतथा रमन्मत्याप्रतिहर्यमाणाः आगच्छतेति । उद
न्यवः तक इति केचित्तस्य प्रसृतो यथा दिव उत्सा मेघा आगच्छति त्यस्माकमागच्छतेति एवं तेषां योजना ।
ऋभवः कस्मात् उरुभान्तीति वा ते हि बहु भान्ति दीप्यते । उरु ... पूर्वपदं भातिः उत्तरपदं । ऋतेन भान्तीति वा य
ऋतेन सत्येन वा भान्ति तदेवोत्तरपदं पूर्वपदे विकल्पः ऋतेन भवन्तीति वा भवतेर्वोत्तरपदं । ते हि ऋतेन सत्येन वा
भवन्ति । यज्ञेन वा भवन्ति । ऋत्वा देवत्वेन सर्वं प्राप्नुवते । तेषां नपाभवति । छ तविष्टारामीति । कुत्सस्य आ
र्षं आर्भवं विनियोगः । विष्टी शमी इति द्वे अपि कर्मनामनी यत्तो अमिताय मा प्यकारः पूर्वता वहिनराह । हे
ति । कृत्वा । शमी कर्मणि कुर्पति तरणित्वेन दीप्रकारित्वेन सर्दयत्र संपद्दर्शिनेने वाघतो वोढारो यज्ञस्यानुष्ठा
तारो मेधाविनो न यमेधाविनः संवत्सरेण सकलं कर्म समापयितुं शाकः ऋत्विक् संवत्सरे जातदेवत्वं कृत्वा
मर्त्रा मनुष्याः संतः अमृतत्वममृतत्वभावं देवत्वमानशीरे प्राप्नुवंतः के पुनस्ते सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः
ऋभवः सूरचक्षसः सूर्यविख्याताः सूर्यसमानदर्शनाः सूर्यसमानप्रकाशा यत्र ईदृशास्ते अतः संवत्सरे स
मष्टश्वत समयुज्यंता धीतिभिः कर्मभिः अतश्च देवा अभवन्निति । ऋत्विग्भिः याजइति सुधन्वनः अग्निर
स विष्टिभृतिपेतारभवोजस्यैता ५

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सस्य त्रयः पुत्रा वसू कुरिति। आर्भवाणां मंत्राणां स्वभावोपप्रदर्शनार्थमाह। तेषां प्रथमोत्पन्नगाभ्यां संभृणाना
जेन बबकृ वान्निगमा भवंति। न मध्यमे न विन्द्यासहार्भवाणां मंत्राणां स्वभावः। तदेतदुच्यते। स माश्च बहु वचन
न वम सस्य वसे स्तवे न बहूनि दृश्यातयोपिकस्त्वान न भवंति। तत्पवकाइं दृष्टतीय सवनेकवीनामि। तेन पूर्वमस
मैरयंतेइति। आदित्यरश्मे दोघ्नन्यवउच्यते इति। प्रभिवद्यामिवारस्मुपपद्दद्भूपति। कोचपुनस्तेउच्यते
यतः पठति। अगोह्यस्य यदसस्तनेति। उ ह स्वस्माज्जष्टेणात तनेति दीर्घतमसञ्जार्भिनगाती। उद्दस्युपेउन्न
ताः प्रदेशानुवोऽङ्गिरसोऽक्रांतास्तेषस्मे लोकायोपकारिणंदतो यू यमभवः ह्रोणान नद्यतिसंवत्सरं कुरुद्घोट्टणं
कुराद्दिवर्षणादित्यमंऽत्याद्दावर्तमानाः। निवस्तुपुनर्निम्नेषुरेवं प्रदेशाष्वपउदकेकुरुदृधेघेपस्यया
लोकान्नेगमहप्रवर्तावर्जेन्यहेनरः। किंचः अगोह्यस्य योचमनगोपमा। दित्यः अगूहनीयः। नगूहितुरा १०४
यपकेनचिद्दत्तिः अस्यपदसस्तनागृहे यावदस्वमंऽलेसके नाद्वनिराजामवय। तदद्यदम्ननेवोनानुगच्छथ।
हे। तं भवः यावत्तत्र निरूतान व परात्रो न लावदृभवंपा तंत च्युक्षुम्हुना नाव निराजोकोपं लोकः संप
द्योते। एतद्धोनहानाग्रं अहं मनुकार्तयानि। तेनृयांमिदं नामास्मांकं कुरतेति॥ अंगिरसो व्याख्याताः। एव सर्व
चने नांगिरेषुगारादृति। तेषामेषामभवति। विरूपासइति। नामानेद्दिष्टस्यार्षं अनुष्टुप्पादिर्वेष्ट्येतानि वि
नियोगः। विरूपाः नानारूपाः केपुनस्तेइति। सर्वेयः अतिरथस्यब्रास्तणाद्दृष्टारः। न केवलं पदयाती

त्रिधा ... [illegible] ... संस्कारैर्वैकल्पापर
... [illegible] ...

पिवागंभीरवेपासः अप्रमेयकर्माणः अप्रमेयवुद्धयो वा। तथ्यनेक त्वेक तमास्तइति। ते अंगिरसः
सूनवः। ये अंगिरसः सूनवः स्तएते विवद्दिताः। कदापुनस्ते अंगिरसो जातिरेऽतआह। ते अग्नेपरि
जज्ञिरेइति। प्रसिद्धमापेन्नस्यांगिरसां पिसकाशाच्चजद्दिरेते एते वीरूपा गंभीरवेपश्चमभवद
नामकुरच्छमिति। पितरो व्याख्याताः॥ द्योर्मे पिता जनितेति आमेषामभवत्तउदीरतामवरइति शंखस्या
र्षं त्रिष्टुप् मेधावि नियोगः। ये तावदवरे पितरः पृथिवीमाश्रिताः तेतावदुदीरतां मूर्धं गच्छंतु अथपुनर्येपर
रेद्युलोकमाश्रिताः ते प्युदीरतां तेषामयप्रत्यक्षतिरस्कारमुच्यंतां बातदधिकारदृयोऽन्नमध्यमाः पितरो
येचिमध्यमाः मध्यस्थानाश्रयाः ते प्युदीरतां उत्तमं लोकमाप्रद्यंतां सोम्यासः सोमसंपादिनः कर्मण्यंगभाव
मुपगच्छंतो ये सोमं संपादयंति। किंप्रकाराः असुंयई युः प्राणमात्रमूर्तयः असुविगताः वृकाः अनामि
त्राः परं साम्यमुपगताः। ऋतज्ञाः यथावस्थस्यवेदितारो यज्ञस्य वा ये एवमादिगुणयुक्ताः पितरस्ते
स्माकमवंतु। नित्यमागच्छंतु। हवेष्वाह्वानेषु हूयेत दाशास्महे॥ माध्यमिको यमइत्याहुः नैरुक्ताः। तस्मा
त्पितॄन्माध्यमिकान्मन्यंते। स हि तेषां राजेति। अतऊर्ध्वं रेपर्यलो भृगवइत्येते पदे समाम्नाते। न चैतेयो
समस्तयोः प्रत्येकं व्याख्यातादिति। आसितुपित्वांगिरामृगुभिः साधारणस्तुतिः। यतस्तद्विवक्षनायप्र
सक्षमाणानामिवेत्यापर्वशाष्ट्रं निर्वचनप्रसंगाद्रूवीति। अंगिरसो व्याख्याताः। ये स्वां मृषिचक्षमाणायां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पितरो व्याख्याताः। भृगवो व्याख्याताः। अथर्वाणः कस्मात्। तेष्वेते। पुनर्वतः॥ किमिदमथर्वणं येन तत्
कृतः। अतः आह। थर्वतिश्चरतिकर्मा। गच्छत्यर्थः। अतः किं। तत्प्रतिषेधः प्रस्तादकारः। नथर्वतीत्य
थर्वाणः। स्थिरप्रकृतयो हि ते। तेषामेषा साधारणी भवति। अङ्गिरसो नः पितरः
इति यमस्यार्षं त्रिष्टुप्। अङ्गिरसोऽस्माकं सोमसंपादिनो नित्यं कल्याणमतौ वर्तते। पितरश्च नव
ग्वाः नवगतयः। पितृयज्ञानां गन्तुं येषां प्रतिमासं नवा गतिर्भवति। नवनीतगतयो वा। नवनीतं प्र
तियेषां मनसो गतिरिदमस्माकमिति तेन नवग्वाः॥ विज्ञायते हि स्वयं विलीनं पितॄणामिति। पितर
श्चैव लक्षणाः। अथर्वाणश्च भृगवश्च। यएते सोमसंपादिनः अस्माकं कल्याण्यां मतौ वयमपि ते
षां सुमतौ कल्याण्यां मतावुपकारप्रवृत्तायां यज्ञियानां यज्ञसंपादिनां स्याम। अपि च तेषां भद्रे भन्दनीयस्य
त्य सौमनसे कल्याणमनसि स्याम। भाजनं तेषां भजेम। सौमनसे भाजनं त्यामि मते रुपेस्तोतुः स्तोत्रि सुराभजेरन् १०५
व कल्पेनानेनैवाध्यवसायेन स्यामेत्यर्थः। माध्यमिको देवगण इति नैरुक्ताः। अङ्गिरसो भृगवो अथर्वा
णइति स्तुत्यपपत्तेः देवतापदमध्ये समाम्नानात् केचित् एषां देवगण इति नैरुक्ता मन्यन्ते। पितर इत्याख्या
नैको विशेषः। अन्यादृशे देवताविपर्यये धर्मे देवताप्रकारे वायमपरे तु पितरो नाम त एव सम्भूसनेकुमा
रादयः। त्वाख्यानविदः स्मरन्ति। असावपि मन्त्राणां विषयः स्वपक्षे स्यात् अपि च देवगणा एते इति पितर इति कुतो

विचारः। अङ्गिरसो भृगव इत्येवमादीनां अभिधानानामृषिषु प्रसिद्धेः॥ अथापीदमपरं कारणं ऋषय एवै
त इति। यतोऽन्ये ऋषयोऽपि स्तूयन्ते। तद्यथा वसिष्ठाः। सूर्यस्येव वक्षथ इति। इन्द्रस्यार्षं यथा सूर्यस्य दीप्तिरवभासिका
कार्थानामेवमेषां वसिष्ठानां वक्षणो वचनस्य दीप्तिरविद्याविहितवादिगतानामर्थानां संदेहेनावभासिका
ऽर्थ्या। अपि च। न केवलमेषामसंदिग्धार्थानि वचांसि गम्भीराणि च महार्थवन्ति गम्भीरार्थतया दुरवगाहानि यत
आह। समुद्रस्येव महिमा गम्भीरः। यथोदकम् अपरिमेयं समुद्र एवमपरिमेयार्थानि। सत्यपि च महार्थत्वे नैतो वि
लम्बितस्तत्रयः। किं तर्हि। वातस्येव प्रजवः। प्रकृष्टजवः। आशुप्रतिपत्तिः। उच्चारणतो वर्णपदवाक्येषु निर्मलमनोवा
च्छ्रोता अक्षराणां वसंगेन प्रतिपद्यते। अपि चैवमतिमहानुभावा एते नैतेषामन्यः स्तोता वचनैः पदवीमनुगन्तुं
शक्नोतीति ब्रवीमि। नान्येन केनचित् स्तोत्रा हे वसिष्ठाः स्तोत्रकृत्योत्तरेण पादेन ब्रवीति। एष स्तोमः इयं स्तुति
नो वस्त्रीः असंदिग्धार्था गम्भीरा अविलम्बिता वा। नान्येनान्वेतवे। नानुगन्तुं मन्ये न शक्या केनचिन्तुमकरिष्य
न तीति स्तुतिपरितुष्ट इन्द्रो वसिष्ठानाह। न एवमृषयोऽपि स्तूयन्ते इति प्रदर्शयत्ययमप्यसौ इति मन्त्राणां विषयः
ति। अपरे पुनः सूर्यस्येव वक्षथः सूर्य इव समानदीप्तयः एते वसिष्ठाः तेजस्विनः समुद्रोपमगम्भीरस्वभा
वाः अश्रीघ्रगतयश्च सर्वत्राप्रतिहतजवाः नैतेषामन्येन गतिरनुगन्तुं शक्येति वर्णयन्ति। छन्दोभ्याः अपांद
सहचारिणः ऋषयः। एकतद्वितत्रिताः ते इन्द्रेण सहचेरुरिति विज्ञायते। सन्त्यादयोऽप्येतस्मादेव दर्शनादृषिप्र
ये मध्यस्थानाः। ते कस्मात्। आप्नोतेः। आप्नुवन्ति हि ते स्तुतिभिः स्तोत्यानूचुः तेषामेष निपातो भवत्यैन्द्री॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्तोषेण्यं पुरुवर्पसमिति। गृहा इव स्थाणुर्म्महत्वेति विनियोगः॥ स्तोषेण्यं स्तोतव्यमहं स्तौमीन्द्रं। किं लक्षणं। पु
रुवर्पसं बहुरूपं जेन्यं उरूवृतं। इनतमं ईश्वरतमं आप्त्यमाप्त्यानां सखीनां स्तौति। भिरतिन्नायनाय
व्यं आदर्षे तेजो दृणाति यः शवसा बलेन आदरयति। किं सम्मदां कृत्य सम्मदां नृ मेधानं सुशास्ता
न वान्यमुपिबन्तीत्यकृपन्तेन यः शवसा बलेन प्रसादोति वश आप्नोत्यनिर्दत्तिव प्रतिमानानि भू
रि बहून्यपि तद्गुणं ये तं प्रतिमिमतेनानन्तानि दभ्नुवंति इति॥ सा दृतिरात्रीति कर्म॥ षोडशी यथा
स्याद्वितीयः पादः॥ अथातो मध्यस्थाना स्त्रियः॥ बहुवचनान्वि शेषस्य मध्यमस्थानानां वा स्त्रीत
स्याद्वितीयः पादः॥ अथातो मध्यस्थाना स्त्रियः॥ यत्रैव व्याख्यातं स्त्रं दर्पुनर्विशेषतोऽधिकार
स्य विभवो व्याख्यातः॥ लिंग विशिष्टस्येदानीं यथा समाम्नायते व्याख्यातः कः पुनस्ताः स्त्रियः इति वक्तव्यं तद्गतिशेषः ता
व वनं अतथा इति मध्यमा सा स्थानमिति मध्यस्थाना इति कः पुनस्ता स्त्रियः इति ततस्या एषा भवति। दक्षस्य वा १०५
सामदितिः प्रथमागामिनी भवति सा कस्मात्। उक्तं हि अदीना देवमातेति। तस्या एषा भवति। दक्षस्य वा
दितइति गायस्यार्षी वैश्वदेवी शस्यते अहोरात्रमित्रावरुणौ तयोर्या संधिवेलातस्या प्रथममवयायसा
प्रदानसंबंधा तां मध्यमामदितिमभिप्रेत्योच्यते दक्षस्य वा दितइति वाशब्दः कोऽमर्थः प्रदानदक्षः आदित्यः त्वे ८
लोजातः सवा आदित्यात्संधिवेलानंतरं त्वादित्यस्य दाक्षायणा जन्मेतरे वा स्यजंते कर्मतदुक्तो कर्मजन्मानेत्येतत्
यतद्वेदक्षस्य जन्मनि उदयाद्वर्तित्वादित्यं यतो वनश्रुतिकाले अयहोरात्रे उभे विवाससि परिस्वर
सर्वतोव्योम्नि अर्द्धनाहत्यां मित्रावरुणौ अर्द्धनरात्रिं परतो राजानो सर्वलोकस्वरौ स्वाधिकारयुक्तौ

स्थितिकर्त्रव्यतासु तदधीनत्वात्त्रहे तेरिति। किं लक्षणा पादद्वः तस्यजनमनीति यत आह। अनूत्तं पंथाः याय
मादित्यः अचरमाणं पंथाः अन्तवमाणं दक्षिणे भत्ते। नियतगतिः प्रतिमुहूर्त प्रसवेद्वा पुरुरथः बहुर
माः दित्यः अचरमाणं पंथाः अर्यमा अरातीनं तमसां नियंता महहोता सहाप्रस्मरत्नमयः रसानभिसेनामर्यति तत्स्य महोत्
ह्रणः अर्यमा अरातीनं तमसां नियंता मह्होला सहास्मरत्नमयः रसानभिसेनाम यतितस्य महहोट
त्वो सहनमृत्यका कुर्वति नमस्तेसकं तेवसिष्ठाघाः तद्दूस्यसहदा त्वं विपुरूपेषु जन्मसु विभुरू
पेषु अन्यस्मिन्स्थाने अस्मिन् स्थनमसः प्रदेशे अयमुदेति भूम्यंतरमेदयांतरं हि त्वादोलयो नारायणो यस्तद
स्य विषयरूपत्वं विषमजन्म तात तालश्रुतिकातवाजनयतीयात्वमतो मित्रावरुणपुत्रस्यचरतिसात्वमिदं नामा
स्माकं कुरु स्तुत्येतदा ज्ञास्महे इति समस्तार्थः। अथवा दक्षस्य वा यदा दक्षस्त्वतो जातः प्रत्येक कर्मणि प्रष्ट
त्रःस्वाधिरयुक्तोय मनूत्तं पंथाः पुरुरथो अर्यमा सहहोता विभुरूपेषु जन्मसु एवं वर्त्ते तेमगवानः
दित्यः अथतद्राक्षिमावरुणौ विवासस्या कारसे मिमेतावपि कृत्स्नलोकोपकारित्वेन सम्यग्वर्तयानां पयेष दक्षाद
त्ये तिहासिकपक्षे योजना विवासतिः परिचर्यायामिति अत्रानिगमः। हविष्मां आविवासतीति। ७। यो अग्निं देव
वीतये हविष्मां आविवासति। तस्मै पावक मृळय। इत्यादि हविष्मान् हविः संप्रयुक्तो यस्त्वामाविवासति परिचरति तस्मै मृळय उपदयोरक्षां कुर्वित्येतदाज्ञास्महे आ
दित्याददृशोऽस्यामुं देवतासत्वविशेषेनदर्शनेन आदित्यमध्येवस्थिता वशा इष्टे हेत्वर्थः यस्मादादित्यमध्येव
स्थितः स्थिति पौमालिका इति देवतासत्वार्यितां प्रति कथमादित्यमध्येस्थितेति भूमारदस्यपन्त्रस्यब्रवीति त्वावि

जातो वरुणो दक्षोंऽश इति। आदित्यमध्ये स्तुतेरादित्यगणसावित्ता। यद्येवं नन्विदमपरं विरुध्यते यदेतिहासि
काः। अदितिर्दाक्षायणीति। उभयमिति। तन्निगमश्च पठति। आदित्यो दक्षो दाक्षायण इति। तद्यथा। अदि
तेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः परि। उत्तानपदो भुव आशा अजायन्त। अदितेर्दाक्षायण्याः। उत्तानपा
द्राजावृश्रियः पुराणेऽपि श्रूयते। ततस्तावन्मर्मिकं श्रिजरुदो ततोऽपि भुवः आशादिशो अजायन्त। दिक्प्रजननभावम
सो कथमपि विभर्त्ति। देवताजन्म जातीके यथा वा अदितेर्दक्षो अजायत प्रादुर्भूतं वदन्नाश्रुपरं अधिसकृपाद्दितिः
दि प्रादुर्बभूवतुः तदितरेतरविरुद्धं कथमुपपद्यत इति। अत्र समाधानं ब्रवीति समानजन्मानौ स्यातामिति समने
तरजन्मानौ समानजन्मानौ। यथोपचारेण तं तं देवः स्वयं अदितेः अपि दिवा यो मिला महद्दक्षिणा अदितिर
पत्यं तस्याः कारणत्वं कार्यत्वं च दक्षस्य अथवा महद्दानं आदरस्य मध्ये स्यादिति। कार्यत्वमेवं चलो क्रमितेरे तर
जन्मानौ इतरेतरप्रकृती इति अधिकनाव्यभिचार प्रदर्शयति। अग्निरप्यादितिरूप्यतदितिः तस्याग्ने रादति १०
शब्दवाच्यत्वेन भवति। यस्मै त्वं सुद्रविणदिति। कुत्सस्यार्षं प्रातरनुवाके विनियोगः। हे सुद्रविणः सुष्वनेऽ
दिते अग्ने यस्मै त्वं दाशुषे ददासि। किमिति। अनागास्त्वं अनपराधत्वं। सर्वतातौ सर्वकर्मसु तत्तिष्टुप् ८
पन्सोमृल दाण स्वरवेगुणं करोमि। यमेन्द्रं भद्र वसा बलेन स्वजरा त्वाविरोधिना प्रजावता च राधसा प्रजासंयु
केन वर्धनेन त्वचोदयस्य कृष्णस्य अनुगृह्णासि तेवयमनुग्रहीतास्तव स्याम इत्येतदाशास्महे। अग्नाः आदुर्भुवो अमे
अवरस्यमवेतदागच्छति कनोर इत्यागः। प्रसङ्गादाह। एनरपोः तदप्येवमेवावरस्यमेवेति यदेतो लोकविप

मेतः कीर्त्तिमिन्निति। सरमादेवशुनीत्येतिहासिकपक्षेण माध्यमिका वाक् नैरुक्तपक्षेण सा कस्मात् सरणागम
नात्। तस्याएषा भवति। किमिच्छन्तीति। देवपत्न्याः केनासुरा देवगवीरपजह्रुः। ततः किल इन्द्रेण अन्वेषणा
यत दाचयं सरमा प्राहिणोत्। तत्र देवपत्न्या नां दूतीं प्रपन्नं रनयवी। किमिच्छन्ती सरमे इदम् आनिना
स्वस्थानं सरमा किमिच्छन्ती किमर्थमागताः प्रार्थयन्ती अागतवती कुतः दिव्यमानं गतमिति। अपि च दूर
शाहुमहदेतद्ध्यानं नयद्दृच्छया जागमागतं यस्य जगुहि स्यात् कुत्र गन्ता सएव सा। आगता परा च्य
परा चनेर चितः पराङ्मुखः रवं वैगमनेर चितो गतः। किम् इच्छोदयनिवासा ता यत्ता मनः। हे सरमे कास्मे
हितिः कालवशात् सुस्वप्रहितिः अर्थस्याभिधानं कास्मत्कार्थस्तव प्राप्नत्को भ्रमतः। अपि सोद्यनायमति
महान् ध्याव्यवसितनागतं अपि च कापरितनम्यासीत्। किंपरित तदनेन अपिनाम संज्वरा रात्रिः अनन्तरा व
सीत्परितकस्या रात्रिः। तको इत्यक्षरा नाम तकते गतिकर्मणः सर्वतो हि तदुक्तं भवति। तदेनामनुपतः परि गता
वर्तन इति परितकस्या रात्रिः। अपि च कथं रसायाः अतरः पयांसि। रसो नाम नदी। अपि योजनशतानि तस्याः
पयांसि। तदुक्तं भवति कथमतरः कथं तीर्णवत्यसि या यथा कथं रसा नितान्तदका नामिनाम स्यादुन्नयेपि पाता
पतितरावासाः केष्वा सन्निति। देवशुनी इन्द्रेण प्रहितेनानिदानं प्रख्यापनं माध्यमिका व्याख्याप सम्मदसंवादकथ
तवतीः सर्वाः इत्याख्याना वि च एवमन्यतो वाका दीन्कषि च कालीनहृष्टि व्यपरमेवदाविद मिनवमेघसंघवेस
सह सेवस्तनवित्नुमुपक्रम्य कृतद्यं माध्यमिका वाक्विरणागतेति विस्मिते स्नाम स्पन्दिन्वब्रवीति किमिच्छती

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सरमेति। इदमस्तत्र श्लोकं। विरमनागम्य सरमा माध्यमिका वा वाक् किमिच्छन्ती प्रानट् प्राप्तवती। अपि च।
दूरे ह्यध्वा चिरकालं चिरकालमस्माभिः जगुरिः न्यङ्क्तां पोगता स्यात्से चिरं विच्छिन्नमे यत दुर्गं च त्वं पुनरागा
छेत्सं तनु यात्परातेः परा धुरं वै रते तदिव्यं चिरं नष्टमित्यर्थः। अपि च। कास्मे हितिः किमस्मा रचर्या मि
धानमासीत् पूर्वं तव इह सरमे येनागमः किं वा न जातं येन नागमः। अपि च। चिरप्रोषितायास्तव किं परि
तक्म्यमासीत् अतरिः चेन यां अपि महत्या रसायाः कथमतरः पयांसि कथमतिबहून्युदकानि संतीर्णास्यात्मा
न प्रतिलङ्घवत्यसीति वा वाग्वसरमेति विज्ञायते। छ। सरस्वती व्याख्याता न दृष्टं चिंतितं तद्देवता विस्फ
मिदं तत्त्वात्स्याप एषा भवति। पावका नः सरस्वतीति। मधुच्छन्दसः आर्षं प्रउगे विनियोगः। सारस्वतं चेद
विषं पावका अस्माकं स्तोतु रत्नकेन का पुनरसाविति। सरस्वती माध्यमिका वाक्। वाजेभिर्वाजिनीवती। अन्नेन हवि
षा रकेन वा तद्धती। यज्ञमेतमस्माकं वाजेभिरन्नैर्दुते वष्टु कामयतां। अथवा वाङ्गार्द्धे भावमापन्ना देवान् प्रतिव १०८
हलां वस्पतिं हेतां विश्वरूपाः पशवो वा वदंतीति। धियावसुः कर्मधनां तस्या एषा परा भवति। स्कृटत्तरोदकुलिं
गा। महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना। धियो विश्वा विराजति। महो अर्णो महदुदकं सरस्वती माध्यमिका वाक् किं १०
करोति प्रचेतयति प्रज्ञापयति ज्ञापयति कृत्स्नमिति वर्णभावेन केन पुनराविष्करोति केन नाम स्वेन कर्मणा प्रज्ञ
या वा न यज्ञ प्रज्ञानवत्या वा लिङ्गाचेतः छन्दसा वकर्ला। एवं बोदकमाविष्कुर्वतीं। धियो विश्वा विराजति। सर्वाणि
प्रज्ञानानि सा विराजति कथं गुरुकाञ्जमनन्ताज्ञानानि सेवं सर्वप्रज्ञानानामसावीष्ट इति ॥छ॥ वा

गर्थेषु विधीयते। रूपपत्निवचनं। केषु नवीचोर्थः। चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसीत्येवमादयः उदकाधिकार
तत्सरूपां तेष्वियमपि सरस्वती विधीयते महो अर्ण इत्येवमादिषु तस्मान्माध्यमिका वागेवं मन्यते नैरुक्ताः।
वाग्वक्त्याः। सा पुनर्व्याख्याता वदतीति तस्या एषा भवति। यद्वाग्वदंतीति। नेमस्या। सारस्वत पशौ विनि
नियोगः। यद्वा माध्यमिका वाग्वदंती निर्वयंती अविचेतनानि अविज्ञातार्थानि राष्ट्री रूपाणि स्तनयित्नु
लक्षणानि राष्ट्री ईश्वरा माध्यमिकानां देवानां निषसाद निषीदति व्याप्नोति आत्मानं वर्षकर्मणि मंद्रा मे
दनाकर्मिकरी तर्पयित्री वा लोकस्याप्यानदात्रीमिति चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि चतस्रो दिशः प्रत्यनुदिशो
दुग्धे दुदुहे प्रदुरति ऊर्जमन्नं पयांसि उदकानि लोकाय पयसा ह्यस्मिन्निदंसि परमं जगाम क्वैतानि व्याद्यो पद्यंतीति
तिकुतो वात्रानि स्व वसरं पुनरागच्छतीति केस्त त्वजगामजगान यानि पृथिव्यां भवतिच्छंते यानि चादित्य
रश्मयो हरतीति एवमनुपक्षीणपयस्केयमितिश्रूयते तस्या एषा परा भवति। सा पुनः किमर्थमियमेव वाक् स
र्वमाण्यं तर्गता माध्यमिकी सर्वार्थाभिवादिनी भवतीति विमृश्यैषा परदर्शना पूर्वी देवीं वाचमजनयंतेति। तद्देवा
र्थी देवीं वाचमजनयंत माध्यमिका देवास्तामेवेतां यथाभिमतार्थाभिव्याये कं विश्वरूपाः स
वरूपाः पशवो वदन्ति। व्यक्ता वाचश्चाव्यक्ताश्च व्यक्तवाचो मनुष्यादयो व्यक्तवाचो गवादयः। येवं सर्वपशुभि
रुच्यते सा नः सा अस्मभ्यं मन्द्रा इषमूर्जं दुहाना प्रसरतीधेनुर्वाग्यित्री वाग्स्मानुपतु सुष्टुतैत्येतदा
गास्महे। अनुमतिराकेति देवपत्न्याविति नैरुक्ताः सहपदयोरुपन्यास स्कलं न योरभिधेय विचारः इति। म
तस्यैवकत्वादूकं भवन्ति। २। अन्नं पयः घृतादिरूपरसेच २

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ध्यस्थाना देवपत्न्या विति निर्वाते तेन दाभिधाने इति नैरुक्ताः । पौर्णमास्या विति याज्ञिकाः । तेव ब्राह्मणमुदाहरंति
यापूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राकेति ब्राह्मणम् । याविति मध्यस्थाने पौर्णमास्यमावास्ये यानि ह्येते
यापूर्वा पौर्णमासी येवमादिकं नाधिदैवतेव इह स्तुति । पौर्णमास्यमावास्ये तिथी रहस्ये न त्वत्र तारकारूपेः रस सत्यो
दृष्ट्वा मध्यमुपधानान्न ह्यत्र त्वमतस्य दर्शनात्सर्व एव ज्योतिर्गणो न ह तत्र तार काकूपो रससाध्यो
सूर्त्तिमापूर्व मध्यस्थाने देवतिलक्ष्यते । अनुमतिरनुमननात् । अनुमतार्के लयम् ऋषिः अर्हति वैश्यवर्त्तन
कपद्देः अस्त्विपौर्णमासीति । तस्या एषा भवति । अन्विदनुमते त्वं मन्यासै इति । वामदेवस्यार्षं दैविकासु विनि
योगः । हे अनुमते त्वमनुमन्यासै । अनुमन्यस्वास्माकं पदनुमतये त्वया शं वन स्थापि सुखं वास्माकं
कुरु । दूरमन्नं वास्माकं तो कायापत्याय वेहि । आपृ षिणः प्रताविषः प्रतीर्णानि कुरु वर्द्धयन्त्येतदा ज्ञा सम
२ कुरु । दूरमन्त्रं वास्माकं तो कायापत्याय वेहि सा पुनः कस्मात् । राते दानकर्मणः । हविर्दाननिमित्त १०२
कृ । सैव पौर्णमासी पंचदश्या कपद्दे राकेत्युच्यते सा पुनः कस्मात् रातेर्दानकर्मणः । रराकामह्
हं सा भवति । तस्या एषा भवति । राकामहं सुहवामिति । गृत्समदस्यार्षं दैविकासु विनियोगः । राकाम
हं सुहवा सुहवां नोय स्याः शोभनमाकार्नां तां सुष्टुत्या शोभनया स्तुत्या जोहूयेत्सा च पुनः सुभगा सु ११
चनाः स्माभिः श्रूयमाना स्मृणोत्कृत्वा वबोधतु कर्तव्यतया तद्वगन्तु । यद्यपि च न ब्रूमहे तदपा
त्मने वक्ष्यतां मोपि चेदमुच्यते एवं सीव्यत्वपः संततो नु प्रजननेन वः मा स्माकं सत्यां छिद्यमानया
दुपविद्धि न नप्रजा संतानेन च पुनः प्रजामात्रमर्पयामि हे । किं तर्हि ददातु वीरं पुत्रं । कीन शतं दाने

दायं बहुप्रदं उक्थ्यं वत्तमं यत्रं संप्रति समाप्तस्तुतिं सिनीवालीः कुहूरिति पूर्ववदुपन्यासः । अ
मावास्ये इति याज्ञिकाः । तथैव ब्राह्मणमपि चोदाहरंति । तथैव पूर्वा सिनीवाली उत्तरा कुहूः । सिनीवा
लि कस्मात् सिनमन्नं भवति तत्कस्मात् सिनाति बध्नाति भूतानि रसादिभिः । वालं किमुच्यते ।
पर्वतत्कस्मात् वृणोतेः वृत्वाति दृश्यास्तच्चाहुर्वालिबि । तासन्नपर्वपसो सिनीवाली अन्नवती सिनीवाली । अपवा
नरपदेर्विद्यः । वालिनी वाले स्तहुतीः सिनिनी च सा वालिनी चेति सीनीवाली । अपमिर्तुर्वाक मिति वाले
नेवास्यामणुत्वाच्चंद्रमाः सेवितव्यो बोद्धव्यो भवति एवमणुरसो चंद्रमा भवति यस्यामुपलायते वालेना
पर्ययं सीयुतं बाध्यते इति । तस्या एषा भवति । सिनीवालि पृथुष्टुके इति । गृत्समदस्यार्षं दैविकासु विनि
योगः । हे सिनीवालि पृथुष्टुके विस्तीर्णजघने । अथवा पृथुष्टुके पृथुकेशस्तुके । अथवा पृथु
स्तुते या त्वं देवानां स्वसासि भगिनी मध्यमका ना सा त्वं जुषस्व आसेवस्व एतद्धव्यमाहुतमर्थाद्याविधा
नतो हुतमस्माभिः । रास्व च प्रजां देवि दिदिड्ढि नः प्रजापरमां कदि दृश्यति स्तुनदे हालया शास्महे भाकु
हूर्गूहतेः । निरगूहत्यसौ चंद्रमसं क्व नूहदिति वा । तस्यामप्रत्यक्षत्वाद्धि तत्कर्मोद्भेदमा भवति । क्वासा वभूदि
धति ग्लुसती हूयते इति वा सेवात्मना देवता । नवादपसस्ता अनुयीयते । क्वापि सत्याहूयते इयं सतो वित कर्मा
वती । तस्या एषा भवति । कुहूमहं सुवृतमिति । देविकासु विनियोगः । कुहूमहं सुकृतं शोभनेनानां कर्मणां क

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ऽ॥ विघ्ननापसंसर्वप्रत्यक्षकर्मणं॥ अस्मिन्यज्ञे सुहवं स्वाहा नारो नमनमाकानेयस्याः तां जोहवीमि आकुया
मि। सा स्माभिराहूता। स्मिन्यज्ञे एत्य हविर्जुषः। स्मावदत् नुश्रुवणं पिष्टृणां पिश्यंघनं वात्विश्यंयशः कुसो
वितमित्यर्थः। प्रसन्नीक्वत्वो नोरणपादेनास्ते। नायात्वमस्माकमेतत्करो भितस्यतुभ्यं हदे विकृत हविषा
विधेम। हविर्द्दमहत्यर्थः। अथवा। तां त्वा हविषा परिचरेम इति। यमी मा रमातापमेन। लिंगमात्र विशेषः।
तस्या एषा भवति। अन्यमूषुत्वंयम्यन्य उतोयमी। कि लयमंचवकूमेन्यातरं लोकि लयमो। न यत्र प्रत्याव
ह्नो। कथं हे यमि अन्यमपुरुषमन्यमेव त्वं परिष्वजस्व मेथुनाभिप्रायेण परिष्वजस्व। तस्य वा त्वमनइक
तस्य वा त्वं मनप्रवेष्टुमिच्छ। स वा तव। अथ वमेव चित्तमुपगम्यमाने नसमानेन सह कुरुष्व संविदं संज
ल्पोदिमेथुनकार्यं सुभद्रां कल्याणं नां संविदमनयत्नकाविरोधिनी समिप्रायः॥ त्रैत्वप हेतुमाध्य
मिकाः यमो माध्यमिकां वाचं उपसमात्मनः प्रविशन्तमिवङ्गलां भय ... ११०
नीतां ब्रवीति। हे यमि अतीतस्तत्समृत्यरिष्वंगसमयः। अनागतमिदानीं। निवृत्ते वर्षे ... स्थानं परिष्वक्तुमि
च्छ। तस्य वा त्वं ननः प्रकाशमन्तु प्रवेष्टमिच्छ। सर्वत्र प्रकारान्तु अदिशो लोकेषु नितरेतरं स्पर्द्धन्ते तेन स १२
है कीदृता सो कापकारायकुरुष्व। रसरसं विदं सविसाधनं प्रकल्पमिति। जो इष्टा। अयस्य द्वितीयः पादः। उ
वशीयते स्या। सा पुनर्यी स्थाता तद्दिह्लापि देवतायां यो ज्यउर्वश्यप्सरा तेन बहुदकं यानातिउरुवीवशो। स्याः

महान स्याः का अन्तरदकं तस्या एषा भवति। विद्य न्यापतंती ति। मध्यमः पुरूरवाः ऊर्वशी पत्नी ब्रवीति। अत्म
नोज्योतिषः शब्दस्य च विभागमिवहलान्ने ... विपञ्द्रिवं सम्प्रयार्थीया नेकारः। किमिति। यापतंती गच्छ
न्ती तरि दमघोदरषु द्वविद्योतनः पुनःपुन द्योतते पुनः पुनरात्मानं प्रति लनतां कथं नरतीह रतीमममस्व
रूतानि। अथा आप्यानि काम्यान्यन्तरकान्यतरं समाप्तानि न्यं तोरि सनौ कुत्स्याधिपतिर्गीर्घ वर्वरी सा
न्यद्रस्माला यदेवमुदकानि हरती मेघ्यम्यः पतंती ऋषीस्वयं विद्योतते तत्तं निश्चयनं तदा जनिष्ठा अपां अध्यपः अधि
कउदकोर्मिर्जायतेयः सर्वमिदमाह्लादयति नर्यनं स्माहितः सास्य संपर्करो न्यापत्या मिति हस्वेतिह
सिकपक्षे सघोतयति। सुजातः सुजाततरः श्रीमनातृपिष्ठा मनेतरः। उदकोर्मिः अयतनमहतो दकोर्मिला
सस्यमाने निष्पाद्यलो कस्यान्ने संप्रदानेन रणोर्व शातिरतजातिरतप्रवर्द्धयत दीर्घमायुः एति
हासिकपक्षे त्वेवं पुरूरवाः उर्वश्याप्सरसा वियुक्तो ब्रवीति। विद्युदिव यापतंती अद्योततां म ऊर्वशी वयुष्म
त्रयाभरंती धारयंती। अनेकानि स्त्रीगतानि ताबमावादीनि कम्यानि वस्त्राणि यस्मिन्न्सा या निसमाह
या ऊर्विया सा च पुनरामहितगर्भा यितो अत्रवीमि। जनिष्ठो अपः नि श्चयनजनिष्यते। अपः अभिकर्मानर्यः
ह्नो या हितः सम्यक्कालयितान रागो। अथ वा ममनरस्योपत्यमा पुनरागा यं पुरुरवा विदः कथयन्तिसु
जातः नकुलत्वं वर्षावतो जातः। विशेषतउर्वरयाद्यत्र गणेषु जातेतरः। तस्य वादश्यन्तुर्वशी ऊसम दरसांनिद्वे
पिप्रवर्द्धयन्ते तयोर्योः कर्मा भिः दीर्घमायुरिति। पृथिवी व्याख्याता। अथ वेदन्नीनेन रयस्तुरित्यत्रेहतुमाध्यमिका। तस्याए
षा भवति। बलिच्छा पर्वतानामिति। अत्र रात्री बा उ ति सत्यनाम। इत्थेत्यनुत्रेत्यर्थः। हे पृथिवि माचेभिद्वे सत्यर्णा भर्ता

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अमुत्रामुष्मिंल्लंतरिक्षलोके वर्तमाना नारविंदं खेदनं छेदनं येन पर्वताः मेघाश्छिद्यंते तद्वज्रं बिभर्ति धारयसि। हिरण्मयवल्वति प्रचलवति गम्भन्नवतियात्वं भूः। मिं प्रजिन्वसि वर्धयस्तजंतीमक्षामकृत्वे नहमाहिनि। महति अवीरके वतियात्वनेवं नः। निं प्रजिन्वसि साकपंनमेघानां पर्वतानां छेदनमसमर्थं बलं धारयिष्यसि अवश्यं धारयिष्यसीत्यभिप्रायः। पृथिवि त्वं भूमिं प्रजिन्वसीति व्यपदेशान्मध्यस्थानाहि रण्यनाद्रौ सोमस्य कृपा थार्यिष्यसीत्यभिप्रायः। नचनर्मिरस्या लस्य पेयाज्या। तत्र विहन्यते। अथ यज्ञो मोस्यां हि सतद्विदिति। तेन तत्रेयं नर्मिरिज्यते। नच नर्मिरस्याः विराधः मंत्रविधानत्वेन वर्तते। यथा वा यमा वार्या। निरास्। तदयमस्या दाहरणानि प्रायः सचावे नियोगः कृत्यविराधः ॥ २११

अनयोर्मध्ये विनाः समनु गंस्यते। इन्द्राणीन्द्रस्य पत्नी। इन्द्रस्य चिन्हतिः पत्न्यके वानिज्ञाता पारालिके। तस्या एणानयेति इन्द्राणीमासु नारिष्विति। वृषाकपे राज्यं पंक्तिः। एष्या स्यवन्धे हानि आह्लणाछेसिनः शस्त्रावे नियोगो। निर्दुर्यवद्रवीति। सर्वा स्वि वा सु नारिष्विन्द्राणीमयो हं स्तुतगं सो मा ग्य प्रकृतो नः सलुवती अथ वं अश्वत्थं वा केनहेतुना यतमा हानद्यस्या अपरं चेन निःशब्द हल्यर्थः वनेन दधर्ये। यस्मादस्याः अपरा कमपि समां संवत्सरं प्रति न कदाचिदपि पतिर्म्रियते नापि जीर्यते। यथा अन्या सा प्राकृता नो नारी णां कु तमः पतिः। विश्वस्मात्सर्वस्माज्जगतो यदिन्द्र उत्तरः। यायमिन्द्राउत्तरस्तमेतमिन्द्रं नाद्भिः सतु मृदुतिः वीर्यक्रियात्। तस्या एषा परा भवति। सा पुनः वृषाकपिः प्राह सिद्धः संपुन रादित्यो मिधेतो ॥ १२

नेकक्रानां तदुपन्नदर्शना यापरामाह ॥ नाहमिन्द्राणीति समाना विनियोगः एवं पश्चादिवङ्गो ब्रवीति। चिन कान्निंद्राणी वें मा मनः कृत्वाह। नाहमिन्द्राणि रारण सख्युर्वृषाकपेर्ऋते। य एष मम सखा वृषाकपिस्तस्मा नेकप्रधियस्य इदं मयं हविः अप्सु शृतं नद्रन्तपुरोडाशाद वा आङ्गिः हतो। केषाप मञ्जमिर्गुप्यपुरोडाः नेन कर्तो पुरस्तादन् मयं हविः अप्सु श्रितं देवेषु गच्छतीति। विश्वस्मा संस्कृतमिति वा सा मन्दमोपप्यपुरः सर्वाण्यपि देवजानेर्द्वीयोपयते यस्यानि देवता गच्छतीति। विश्वस्मा त्सर्वस्मात्प्रतिजगतो योहमिन्द्र उत्तरः उत्कृष्टतरः सोऽप्यहमेवं ब्रवीमीति। गोरी रारावेत ज्वलत्यर्थस्य। सर्वस्मात्प्रतिजगतो योहमिन्द्र उत्तरः सोऽप्यहमेवं ब्रुवः। सोपि तस्माद्देवेरा चतेह। साहि रावि माध्यमिका वाक्। सा पुनः दृश्यतिमंती ॥ अयमपातराया गोरी वृष्टिः सोपितस्मादेव राचते। साहि राविमाध्यमिका वाक्। सा पुन सृष्टिमती। अस्यामेव भवति। तस्या एषा भवति। गोरी र्मिमाय सलि। अस्यधामीयेदा घेतमस तत्पञ्चात्वाद्यादा तपप्र्यप्रेर्यास्या भवति। तस्या एषा भवति। गोरीर्मिमाय। अस्य धामीयेदा घेतमस कुपञ्चा वाक्। हादानपदस्य प्रेरयास्या भवति। तस्या एषा भवति। गौरी सर्वमिदं निर्मिमीते। कृपं सलिला निततक्षती कुर्वती उदकं सर्वेभ्यो सर्वानि मालास्या कपमुद आर्यः। गोरा सर्वमिदं निर्मिमीते। कृपं सलिलानि तक्षती कुर्वती उदकं सर्वभूतानि मालास्या कृपमुद आर्ण। गोरी सर्वमिदं निर्मिमीते। कृपं सलिलानि तक्षती कुर्वती उदकं पूर्वेभ्यो सर्वानि मालास्या कपमुद

आर्ण। गोरी सर्वमिदं निर्मिमीते। कृपं सलिलानि तक्षती कुर्वती उदकं सर्वेभ्यो सर्वानि मालास्या कपमुद

सापुनर्विप्रा
कानि कुर्वती। एकपदी बभूवुषी एकपदा भवती मध्यमेन सहैकत्वमापन्ना ॥ द्विपदा मध्यमेन वादित्येन वा चतुष्पदी दिग्भिः अष्टापदी दिग्भिरवान्तरदिग्भिश्च नवपदी दिग्भिरवान्तरदिग्भिश्च आदित्येन वा सहस्राक्षरा बहूदकापरमव्यवने विमत्ता नीतानायत्पपरममेव भवने तरदिग्भिश्चमहादित्येन वा सहस्राक्षरा बहूदकापरमव्यवने विभक्ता नीतानायत्परममेव भवनं स तरदिग्भिश्च महादित्येन वा सहस्राक्षरा बहूदका नासलिलानि निर्मालिड्डा रेण सर्वमिदं निर्मिमीते। तस्या एवं भावानामविनते एकआत्मायस्तदात्मनेव नेता नासलिलानि निर्माणद्वारेण सर्वमिदं निर्मिमीते। तस्या एषापरा भवति। साधुनः किमपमिति। गोरीति शब्दाभिधानमप्रसिद्धं निघण्टुष्ठ इति सेदेवतायाश्चान्द्र एषापरा भवति। सा पुनः किमपमिति। गोरीति सुगाभिधानमप्रसिद्धं निघण्टुष्ठ इति से देवतायां चान्द्र्यस्यास्या समर्पयति। तस्याः समुद्रा अधिविक्षरंतीति। गोरीगोमत्र इति चैतस्मात्सेतदेवति गमन्याच्यम्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तासंबध्यादेवौ॥ तस्मान्नालिंगाः। तस्या गौर्यौऽपि सकाशात्समुद्रमेघाः अधिविक्षरंति वर्षंति। तेनोद
केन जीवंति प्रदिशश्चतस्रः। दिक्प्रतिदिग्वासिनो निर्वृता नितेन जीवंति। ततः क्षरत्यक्षरं पुनः पुनः प्र
वेन जीवति प्रदिशश्चतस्रः दिक्प्रतिदिग्वासिनो ततस्तदुपजीवति। एवं संवत्सरं वर्षोदकेनाना
तिसंवत्सरं ततएवक्षरं तदुदकं मेघद्वारेण। ततो द्युस्थं तेनात्तदुपजीवति। सर्वमिदं नामिध्यं भवत्यक्षरति। सर्वमिदं स
गौरीसामिप्रायः उदकमक्षरमित्युच्यते। तस्मात्तद्धि सर्वमिदं भवति। गौरमीमेदिति। दीर्घतमस आर्षं महाव्रते विनियो
चराचरं संचरति। गौः अमिमेत्। तस्याः ज्ञानं भवति। गौरमीमेदिति। दीर्घतमसआर्षं महाव्रते विनियोगः। सहितस्यारसहरण
गंगामध्यमिवाकुत्र मन्त्रमनीमेदनु गृह्यते महादित्स्तनयित्नुर्गोष्ठ्यादयोऽसहितस्यारसहरण
द्रुमः। मिथ्वंतमनिमिषंतमप्यवदितः तदग्नीनसर्वदा। अपिच मूर्द्धनि शिरः रश्मीन् अस्य मध्यस्थानप्राह
प्राप्य। हिङ्कृणोति दिक्कारणोपपद्यते। मातवे सर्वलोकज्ञानायादकानां स्वकाले सरणमनुस्थापयितृ
माहित्स्याघर्मं हरणसंवरनां अभिचपवेशानाः पुनः पुनः याचमाना वर्त्तते प्रतिसंवत्सरमेवमिमातिमा ११२
मायुं स्याघर्मं हरणसंरेनां अभिचपवेशानाः उदकेः। घर्मच करदोगौरवगोः अन्त्वमीमेदनु
युं गृह्यकरोति प्रत्यायतवत्सकर्षणवर्द्धते। पयोभिः उदकेः। घर्मं च करोत्योरवगोः अन्त्वमीमेदनु
गृह्यते। वत्समेव वत्सं मिषंतं तमभ्योन्मुखं पश्यतो अपिच प्राप्यमूर्द्धनि मस्याप छायहिंकृत्य एवं गृह्यके ९६
रोति। साहिंगोः स्वनादः। मातवं पनामा यमानानीत्यन्मातामेमेयामिति। स्वकालेनामेयघृत्यानिसुखस
रणाय धर्महरणं पयसा अभिवावशाना पुनः पुनर्वाश्यमाना प्रत्यहमेव गृह्यं करोति। प्रप्यायते च पयोभिः
मासमाप्याय वर्धयति सानित्यमेवमास्थिता। धेनुर्द्रुतेवा धीयते सौवसनेति। चिनोते वा। तपयस्यसा

उदकेनपयसावात्स्याप्नवती। उपह्वये सुदुघामिति। पूर्ववत्समानार्षं विनियोगश्च। उपजम्य
मनेसावाकृषये सा। तिभिः सुदुघाकस्याप्यमुदवं यादुग्धा। तो चेनं तर्पयित्री सर्वलोकस्य एतामाध्य
मिकांवाचं अपिच ममनातुपहूता सहस्यकं ... गोधुगु प्रजारयत् दकानि अ
मिकावाचं अपिचममनात्तुपहूतासहस्यक ... घर्मं मध्यस्थे नो विदुषा
सुनाप्रकारेण श्रेष्ठमं तिरायनप्रेमस्यमेतं सवमुदक सविता। येममीडो घर्मनिमध्यस्थ नो विदुषा
स्वः सुसाविषत्। ससनातीति नेत्यदत्विति तंसुहत्प्रमः। घर्मं ध कर्तृधो धेनुरवधेनुः। तामुपह्व
यां सुदुघां सुदोहां धेनुमेतामस्मिन् कर्मणि अगमावमुपजाती होता ब्रवीति। मयाचेवमुपहूता सहि
गाध्वके अध्वर्युरपि चस्येव नो अश्रेष्ठमतिरायनप्रशस्यमेतं सवमतघर्मुख्यारः सावित्सुनोतु अ
स्यनुजानीतु सविता। यद्धि सवित्राप्रसूतं क्रियते तेन देवसाधनं भवति। अभीद्धो घर्मः समितो महावीर
स्तमनुदुहत्यप्रभूमः। आहरेतस्मिन्यज्ञे सवनायेति। अघ्यावस्मात्साहे सर्वस्य याहितव्यं भवति
स्तमनुदुहत्य प्रभूमः। आहरेतस्मिन्यज्ञा सवनायेति। उद्घारवस्मात् पूर्ववद्दार्षमाध्य
अघ्या ति वा। सोहिपापदति। यद्वियागयद्धि गोः। तस्याएमा भवति। सूयवसादितो। पूर्ववदार्षमाध्य
मिकावागुच्यते। शोभनयवसमुदकमध्यात्मीकृत्य स्वयं तेन भगवती धनवती उदकेनोदकवती भवा
प्रति अपि पुनः इदानीमेवतत्विमगवस्तावयमपि लघुत्तरेनोदकेन नगवतो धनवंतः स्यामा साध्वपुनरेवं सेव
स्मरं प्रदिक्षु तृणमेघां दृश्यते सा विततिरणस्तमाद्धि संचरणं विश्वदानीं सर्वदा यथा कालं तिर्य्यच्यसूर्यरश्मि
पहुतेउदकमाचरंत्यासवंती। सुद्धमककुणं सावित्रीमध्यस्थानेचरंती। घर्मफकतो यवसमेवपयः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मां तत्कर्ग्धापयस्त्विनीनवायवमात्पृयतनः त्वस्त्रतेनपयसाधनवेतस्याम। यात्वमस्माकमेवमुपकारि
ता। स्यात्वं नित्यमच्छिद्रमछि। विश्वदानी नित्यकालेपि बवस्थुकमकलुषं उदकमावरंती आसेव स्यास
सीस्यात्वं नित्यमच्छिद्रमच्छ्य। विश्वदानी नित्यकालेपि बवस्थुकमकलुषं उदकमावरंती आसेवं स्यास
र्वतो यथा कन्नमरप्सवरंती। तस्या एषा परा भवति। सा पुनः किंमर्था। रूपतो हि सर्वस्मिन्मत्रे धर्मधर्मकृ
तरामुपपद्यते यतः। परमावसुभिर्देवैः संबेधान्माध्यमिके वदे। वतेत्कपपादयति। हि रूपवतीति। पूर्व
वराबदि। हिरूपत्वं बप्रकारं शरं स्तनयित्नुं कुर्वती वसुपत्नी वसूनां उदकानां मीश्वरा वसूनां वा आ
दित्यरश्मीनां मरुतां वा। वसवः आदित्या मध्यमस्थानो वा रसहरणादसः तं दधती मनसा या माध्यमि
कां वाक् निसमम्युपगता। सेयमस्मिं मां द्यावापृथिवीभ्यां सूर्याचंद्रमसाभ्यां वा वर्षाय द्वाभ्यां प्रदातारतामु
दकं यस्माद्धा प्रकाश्यत्प्रति संवत्सरं वर्द्धतां उदकेनास्माकं महते सौभाग्याय। यथा महत्सौभाग्यं १९३
व धनैत्त्वं स्यात्तथा वर्द्धयतामिति। पथ्या स्वस्तिरिति वक्ष्यति अत्र पूर्वपदं पथा अंतरिक्षं निवासस्था
नत्वं स्यात्तथा वर्द्धयतामिति। पथ्या स्वस्तिर्याः पथ्या स्वस्तिको
थ्या। स्वस्तिरिति फलेनिर्वचनीयथा प्रायणीयायां यजति अयो गादृष्टस्तथा समाम्नातः पथ्यां स्वस्ति
पूर्वां यजतीति। तस्या एषा भवति। स्वस्तिरिद्धीति। यस्तु करणस्यार्द्र। दादिः पवधारणार्थः। स्वस्तिरेव हि
प्रपथे तरिक्षे श्रेष्ठा प्रशस्या सर्वदेवताभ्यः। रेकुः स्तोत्री धनवत्करकेन अभियावाममेति। यानवनी
यान्स्रदकानि नित्यमेति। तस्याः किंभिः। सा नः सास्मान् अमा अमे ति गृहनाम गृहे वसतः अरण्ये
अरण्ये वनिर्गमनं बाहिर्दिहत्यालुरहतु। स्वावेशा सुपचरणा भवतु अस्माकं। देवगोपा देवी चासौ

गोपा च तिदेवगोपा देवा गोपायत्वितिवा दाहनेस्मान्ं सर्वस्माद्धविषो गोपायतु। अथवा
देवा माध्यमिका घस्थाना वारस्मयः एनां गोपायंत्विति वा। ७॥ उषासानक्तयोरव्याख्याता। तस्या एषा भव
ति॥ अपो षा अनसः सरदिति। वामदेवस्यार्षं विराट्छंदो पासरदुषाः अपासर्पत्। कुतः अनसो
वायोर्यदा संपिष्टवायुर्मेवतदा तान्निवासन्ध्यषाः मामहं यहानिष्यतीति विभ्यत्यपसर
ति। निपत्तीत्रि अथ तन्ग्रशानि रात्रि मयत् निर्जं घाननिहं त्ति। एषावर्षितावायुस्तदा अपासरदुषाः
अतोवायुरानितेर्घातोः प्राणन्नार्थस्य। अपि वोपमार्थे स्यात्। अनसद्दवशाकटाद्यथा शाकटिकः
शाकटात्केन विलिख्यमाणादपसर्पेत्। एवं वायुना संपिष्यमाणान्मेघादपासरदुषाः। इति
द्वितीया कल्पना। तस्या एषा परा भवति॥ सा पुनः किंमर्था। उत्तरपि युष्माः आदित्यसंश्रयाः क्षवति।
दृश्यते मध्यमा मेघसंश्रया वायोरवसंस्तावादिति मध्यमा स्वभावप्रायो वृत्तिरुपचरदर्शनार्थ
एतद स्या अनः शापद्यति। विशीर्णमुदकभावे नष्टापि वीसके घावस्थितं तदृशीयन् बभवीति मेघ
एतदस्या उपसः अनो मेघारव्यमा अयन्नतं सु संपिष्टमुष्टचूर्णितं वायुनाहतरादिवेशकटानः वि
पाशिच्छिन्नसर्वपाशाबंधनं आरोते आतत्पृथिवी शेते आस्ते॥

गणतिग्रहपंचि ५

यतः संक्षिप्यमाणात् संसारमाध्यमिकोऽयं परावतः दूराद् दूरात् तरं न नाश्नोतीति । कुत्सा व्याख्याता ॥ इन्द्रस्तु
तिकर्मणः इति । तस्यास्तदेषा भवति ॥ ७ ॥ अभिनद्र्वलेति । अत्रैव राध्यैः शक्करी । अभिगणाकु अभिशब्द
पत्वस्मात् कासां विद्या किल सलणा पृथ्व्यस्यमा तामेधृपृथस्यानि मर्यत्रीमध्यमा केनाभिगणात्
न दानि निर्दना भिरद्भिः उर्वशीं वा उर्वशीति वायो व्यतेइड तिथा सा गणा च स्मानिति । अभिस्तनय
तु उर्वशीं वा बृहद्दिवा गणानां उपमार्थे वा वा शब्दः मे दापेक्षया उर्वशी वा बृहत महत गणा
तु दिवा द्योतन च ता विद्युत् सहितेन उदकस्य समूहेन । अपस्पूर्वानाम् सर्वमिदमा निष्प्रछोदयं ती प्रत्नत ११४
स्य प्रकर्षेण संभृतस्य । आपो अयनं स्थानमनशीलस्य उदकस्य समूहेन । सेचनान्नस्मात् कुर्नित्य
स्य पुष्टे । पवीरवन्नस्य पालणा य ॥ ७ ॥ रोदसी रुद्रस्य पत्नी रुद्रस्य चिकृतिः । तस्याएषा भवति ॥ र
रं नु मारुतमिति । रथा वा स्वः अर्थ्यो आजिमारुते विनियोगः । स्तोताब्रवीति । हे प्रवयं रथमा कुवाम
हे आकम्महो मारुतं मरुत्सपुत्रं प्रवसं न वृली यंप वाश्विनं यस्मिन् धृमिति । आयास्मिन् तस्था ॥ १६
यस्मिन् आतस्थौ यस्मिन्नातिष्ठन्ते रंहणागमने रोदसी सर्वा सहमरुद्भिः सहिता मरुद्भिः रोदसीति
मिति । कुरणानि सुष्टु रमणीयानि उदकानि बिभ्रती धारयन्त्याति ष्ठति । तत्र वंमहं रथमा कृपा महे वर्ष
र्थ निति ॥ ७ ॥ अन्नं मार्गीं व्यासिनो न नवदुर्गाचार्यकृतो निरुक्त वृत्तौ निरुक्त षोडशोऽध्यायः ॥ श्री ॥
स्य

एकादशस्यानेः

अथातो द्युस्थाना देवताः ॥ व्याख्याता मध्यस्थाना देवताः । इदानीं द्युस्थाना विशेषाः आधिकारा नाएते नेव समाम्नायानुक्रमं
तासां देवतानां विशेषतः पुनः संख्या । तदनन्तरं नाश्या तु स्थानादि देवता इति । बंवस्तेषु ५
तेषु स्थाना व्याख्येया स्तवत्वा विशेषतः पुनः संख्या । तस्य नाक्षयाति । द्युस्थाना देवता इति । ब्रवस्तेष
द्युवत्वा यो स्ते वा स्थानमिति द्युस्थाना नः देवता व्याख्या स्यन्दृति शेषः । तासामश्विनौ प्रथमागामिनौ भव
तः । तौ कस्मात् कालतो हि द्युस्थानानां देवतानां विशेषा विवक्षितः । आश्विने वस्तुतरास्त्रके कर्माणि प्रथम
मश्विनोः काल संचौ एकस्या स्वीमध्यम स्थानः एको द्युस्थानो नेष्टकः ना अतो द्युस्थान मध्यस्थान वा
नयोरश्विनोरुपन्यासः यद्येवमेकस्य मध्यमस्थानेषु उपदेशः प्राप्नोति । न एकैकस्य आश्वि
नयोरश्विनो रूपन्यासः यद्येवमेकस्य मध्यमस्थाने उपदेशः प्राप्नोतिनत्यार्थ्यकस्तुतभाग
शाद्यस्य पृथग्भावेन स्तुत्यभावादश्विद्वन्द्वस्य बाल्यतम वियोगात् नासत्याविति पृथक्स्तुतभा
तु समपृथग्वियोगे भागधेयान् प्रथमस्य समाम्नानं युक्तमिति । चेन्नत्काले न मध्यस्थानस्यहीयमानस्य
न्वा पत्वात् द्युस्थानस्य वर्धमानरूपत्वाच्च अतोऽनन्तरं च द्युस्थानदेवतास्तु तत्र संस्थानादिति । अश्विनौ
कस्मात् यद् व्यश्नुवाते सर्वं केन रसेनान्यः रसेनोदकेन सर्वं व्यश्नुते व्याप्नोति ज्योतिषैकः अश्वैरश्वि
नावित्यौर्णवाभः । अश्वैरश्विनौ ताविति और्णवाभः । वायमिन्यते तत्को अश्विनाविति विचारः । तावित
वाक्योपादानेन काविति तावश्विनाविति किंवा राधः प्रश्नः । द्यावापृथिव्याविति एके । वितापते हि तौ यो प्रत्य दे
दैवतमश्विविदिमे एव ते द्यावापृथिव्याविति । द्योर्ज्योतिषा व्याप्नोति पृथिवीं नेन । अहोरात्राविति एके । सूर्याचन्द्र

ना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज्योतिषा व्याप्नुतो रात्रिरश्वैरादित्यैः । सूर्याचन्द्रमसावित्येके । सूर्यो ज्योतिषा व्याप्नुते रसेन चन्द्रमाः । राजानौ पुण्य-
कृतावित्यैतिहासिकाः । अश्विनावितन्निर्वचनं अथास्मिन्पदे इतिहाससमं भवति तयोः कालऊर्ध्वं रात्रा
त्रेः काशीभावस्यानुविष्टं ज्योतिषा व्याप्नोति मिध्यमानं मूर्ध्वमर्द्धरात्रात्तमो यदा ज्योतिरनुविष्टं भाति सोऽश्वि
नोः कालः । ततः प्रभृति संधिस्तत्र पुरोदयादाश्विनं । उदिते सौर्यालि । तत्र यत्तमोऽनुप्रविष्टं ज्योतिषि तन्मा
गो मध्यमः । तत्र मध्यमस्य रूपं । यज्ज्योतिस्तमस्यनुप्रविष्टं तत्का गतरूपमादित्यः । तावेतौ मध्यमोत्त
मावितिस्वमतमाचार्यस्य यतः समर्थनायोदाहरति तत्र ऋग्रेषा भवति ॥१॥ वसातिषु स्म चरथ । उपजातेदे
वतादर्शनवह्वेरतीतेषु तासु हि प्राणिनो न निवसन्ति । किं तासु वर्ति चरथो युवां कथं असिताविव पत्नौ कृत्वा
विवमेघो समानकृत्यो उपस्तिकं यमत्पिमयालं द्वितीयतो ब्रवीति । कुहद्रमिषियुवं केदस्मस्मक
ला मंप्रतियेदेवा आगतान्प्रति हि युवामश्विनावागच्छतमागतवतौ स्थः । तयोरश्विनोः समानकालयो ११५
ऊर्ध्वमर्द्धरात्रात्काल इति समानकालः समानकर्मणोरुभयोरपि तयोरेकैकमितिरो
ऊनयोरिति पिहि तयोरू द्विकपालः संस्कृतभाषयोः भाषेणहि तयोर्बीजत्वेन सख्यावेवं तयोः पुनर
अन्याः सोमाः आश्विनस्य चविवसातिषु स्म चरथ इति वसा तयोर्हि जनपदाः
संस्तवेनैषां द्वचौ भवति । नत्वेतस्याम् । चविवसातिषु स्म चरथ इति वसा तयोर्हि जनपदाः
पितृसिद्धाः । तदधिपती पुण्यकृतौ राजानौ सख्ये स्तः कृता । विति शक्रतेकस्यापि कुतः । तद्यथा । वासात्यो
रात्रिपर्याय इत्यभिधानात्महत्स्वर्णयाश्विनौ इत्यत्र इ इत्येवीति । वसातिषु रात्रिषु ।

आ नद्ध अधिपती कौ विराजानौ वक्ष्योऽनुपपत्तौ यज्ञकर्मणि देवान्प्रति गतौ केन । विदुष्येतौ यो युवां वसाति
जनपदेषु षु नित्यमसितावि पत्नौ समानवेशौ चरथः । तौ युवां इदं देवस्थानं प्रतिपदे वा वर्तेते । तान्प्रति कदा हे अश्वि
नौ युवामागतवन्ताविति । मान्दहः मंत्रार्थं योजनेत्यत आह । वासात्यो अन्य उच्यते उषः पुत्रस्त
वान्य इति । एको वासात्य उच्यते एकस्य उषः पुत्र इति एवमेताभ्यां भिन्नस्कन्धौ वद्धौ चेत् उषसः पुत्रे
आ ल सूर्येल सह समानं ख्यानाद् मन्त्रायमध्यमो वासात्यो रात्रेः पुत्र इति तयोरेषापरा भवति । सापु
नः क्वैर्य मध्यमो नु मावश्विनावित्यस्यैवार्थस्य दृढताये स्फुटं पदे तस्यामेतत्स्याम् । वि ॥ २ ॥ इह इह जाते
ति । अगस्त्यस्यार्षी प्रातरनुवाकाश्विनयोर्विनियोगः । हे अश्विनौ युवामुच्यथ इह इह जातौ इह वम
ध्यस्थाने इह वद्यस्थाने जातौ समवावशीभ्रा सस्तूयथेकेनं अरेपसा तन्वा अपापया तन्वा यथा स
संकल्पतया नामभिः स्वैः परमनाश्रित्यया निस्वल्कतिति निमित्तानि । किं च जिष्णुर्वामन्यः नित्यमेव जेता
युवयोरन्यः सुमखस्य सूरिः सुमहतो बलस्य ईरयिता राकुषु सवनान्यो मध्यमस्थानादितिमध्यमस्थ
नः दिवो अन्यः सुभगः पुत्रः सुभगः सुधनः ऊहे उच्यते वायुना नित्यं सुवनान्यः सूर्यादित्यवमत्रापि मध्य
मोत्तमाविति तयोरेषापरा भवति । सा पुनः किमर्थं संस्कृतप्राप्याद्यावेतौ समानकालौ समानकर्माणावि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तिउक्तं तदुपप्रदर्शनार्थं॥प्रातर्युजेति। मेध्यातिथेरार्षं प्रातरनुवाके विनियोगः। हे सो। तच्च यावेतौ प्रातर्युजे
ते हविषा स्तुत्या च तावता वाश्विनौ विस्पष्टाभिस्तुतिभिः असमर्थौ विबोधय विबोधितौ च त्वये ह कर्मण्या
गच्छतामस्माकमस्य सोमस्य पीतये पानाय तयोरेषापरा भवति। सा पुनः किमर्थं नैवानयोरन्यासान्
संस्तवकाले बोधप्रदर्शयति॥ प्रातर्यजध्वं
कालेद्युयास्तिं यद्यपि क्रियेतेऽनिज्येव सेति स्तुतरापरयासंस्तव
काले द्युयास्ति यद्यपि क्रियेतेऽनि ज्येवसेति। आश्विनेवा हे स्तोतारो यूयमनुच्यध्वं। तावश्विनौ प्रातरेव यजध्वं। किंच
अत्रैरार्षं प्रातरनुवाके विनियोगः। आश्विनेवा हे स्तोतारो यूयमनुच्यध्वं। तावश्विनौ गमयतेति। किमित्येवं ब्रवीमि प्रातर्यजध्व
मितियतो ब्रवीमि। अहिरणतमप्रकर्षेणातो प्रतिस्कन्नीर्हविर्भिरवगमयतेति। यद्यपि कयचित्स्याः। अजुष्ट
मिति। इतो यस्मान्नसायमस्ति देवयाऽनयोर्देवयोर्नसायमस्तिद्युया। यद्यपि कथंचित्स्या। अजुष्ट
अनाससवितं तदश्विभ्यां कर्म। उतान्यो ऽस्मद्यजते। पुपिवऽनाहृतेत्वयि। अन्यो स्मत्तः एताश्विनौ यज
तैविवावः व्यावयति वर्तयति हविर्भिः। पूर्वः पूर्वीजयमानः प्रथमः प्रथमाजयमानो वनीयान्। सं
भक्ततमः आदृतत्वात् तस्यैव हविरासेवेते आश्विनौ नेतरस्येति। तयोः कालः सूर्योदयपर्यन्तः प्रका
शोनावस्यानु विष्टंभमित्यतः कालात्प्रभृति सूर्योदयपर्यन्तस्तयोः कालः ततः परं यागकालः ततः कि
तास्मिन्नन्या देवताः तास्मिन्स्तुतिकालेऽन्या देवताः आश्विनेशस्त्रे यास्तिष्ठन्ति लभंते ताः तर्पयंते तासामा ११८
वापः। लक्कालस्तुतिप्रातिलंभेदुः इति तत्रतावदुषाः प्रथममाप्यते। तद्देवता निरस्तानि तस्यं तेउबावष्टः २

कांतिकर्मणः वशाकांता विलम्ब्याय द्योतमुद्दछतीति सत्याहुतिः तद्युद्ध्देवविकल्पेन ध्वस्तानायाः याः पुनरि
तरामाध्यमिका उषाः न तस्या विकल्पेः। किंतर्हि उद्धतेरेव साविवासनार्थस्य उदकानि विवासयति विवा
स्यते वा मेघा माध्यमेनेति। तस्या एषा भवति॥ उषस्तच्चित्रमिति। गोतमस्यार्षं प्रातरनुवाके आश्विने
चाविनियोगः। हे उषः वाजिनीवति तदस्माकं चित्रं चायनीयं धनमाहर। येन धनेन वयं पुत्रान् पौ
त्रांश्चाविद्धेम न तद्धस्मान्दधीमहि। तस्या एषापरा भवति। सा पुनः किमर्थं पूर्वस्याम्चा विचित्रं धनं आहर
स्यन्तं तच्च पुनेरुनयोः एकजसारं विशिष्टं। विशिष्टं लपरस्यामुत्तमलिंगा। पूर्वे अर्द्धे रजसो भानुमंजतइति
अंतः परो दाक्षिपते। एता उत्याहुतिः पूर्ववदार्षं विनियोगश्च। याः पूर्वे अर्द्धे अंतरिक्षस्य लोकस्य समंज
ते भानुना भासा स्वात्मानमभिव्यंजयन्ति एता स्ता उषसः। किमिति केतुमक्रतेऽप्रज्ञपतकुर्वते त्रिलोकस्य
प्रज्ञानं कुर्वन्ताः प्रज्ञानं लोकस्य कुर्वते। अत आह। निष्कृण्वानाः आयुधानीव धृष्णवः निरसेवसाभिमेलेन
स्य स्थाने। यथा संस्कुर्वाणा नित्यं निर्मृजंतः आयुधानि निर्मलानि कुर्वन्ति धृष्णवः धर्षयितारः ते आयु
धिनस्तज्जीवनाः एवं भानुना स्वेन भासा तमो मलमपनीय निर्मलानि प्रज्ञानानि लोकस्य उषसः संस्कु
र्वन्ति। ततः प्रतिगावो रुषार्यन्ति मातरः। यत एवोदितास्तेनैव सूर्यं प्रतियन्ति। तत्रैवांतर्धीयन्ते सूर्यस्यैव
हिरश्मिजातप्रोत्सार्यमाणेतमस्यपरस्तेजाजातप्रकाशा उपजायते ताउषसद्रूप्यावह्ते। स एषापरमाध

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तः सूर्यैव स्त्रीलिंगविशिष्टा भवति। सूर्यकार्यत्वाच्चकारास्या। एकस्याएव पूजनार्थं बहुवचनं मिति व
वनमेदघातिसमाधानं। निरुक्तसमित्येतस्य स्थाने सामर्थ्याद्भल्प्ययः संक्लिष्टमाणमपि ह्यायुधानि वा
निर्मलानि भवन्ति। यथा वोपपद्यते उपसर्गव्यत्ययःस्तथा निगममुदाजहार। एमीदेषामिति। यदादी
प्येन दृविषाल्पेभिः कवषस्य वा प्रवृत्तस्य वा आर्षी। कृतनिवृत्तिर्दैवनादृष्टा कुन्नामानं धारयितुं भ
वीति। यदादीप्यमनुष्याममभिध्याया निनिश्चयेन नद्विषालीनदेविष्याल्पेभिरदैरिति। अथतदासविमः
समानरथाने भ्यः कितवेभ्यः परायन्त्यः परागच्छन्त्यः देवनस्थानं प्रहमेभ्यावहायेभ्यः शाहीनो स्मीति।
परावपुनस्तेषाप्या स्फारयति वतीति प्रस्थानं यपुनंतदातैन्यसा ह्यतेषांस्तो बभ्रवर्णा नदाः वा
यमकृतेदष्टं अकृषत। अथतदा निवृत्तिं प्रविगलाद्यएमीत्याग छाम्यवेषामपेषां अप्येवं निष्कृतं
स स्कृते अस्य स्थानं आस्फारं संस्कृते जारिणीव व्यभिचारिणीवकाचिदुष्टा चारित्रमात्मनो विनाशये
त्। स्पृते अस्य स्थानं आस्फारं संस्कृतेजारिणीव ... अभिसृष्टकालतमा यथा सूर्यस्योदय
ति। सूर्येति वक्तव्या सा पुनरियं सूर्यस्य पत्नी रश्मि वोषाः तथा तथा सेषा उषाः सूर्या संपद्यते तस्या एषा भवति॥ सु १२
कालं प्रत्यभिसृष्टतमा भवति गततमा भवति। तथा तथा सेषा उषाः ... प्रभामात्मनो विभज्यते तदा भिदेवता ३
ह किंशुकमिति। सूर्याया आर्षी। विवाहविनियुक्ता। त्रित्वेतावदुच्यते प्रभामात्मनो विभज्यते तदाभिदेवता भ
वीति। सुकिंशुकं सुष्टु काशनं दीपनं लोकानां शाल्मलिं शल्मलम् लव्यपगतमलं विश्वरूपं सर्वरूपं हिरण्य

वारम

वर्णं हिरण्योपमं वर्णेन हिरण्यानि वर्णेनीयं सुवृत्तं सुवर्तनं शोभनैर्वा रश्मिभिर्वृतं सुचक्रं सुचक्रनं सुदर्शनं एतेभिर्वस्
वर्णं हिरण्योपमं वा हिरण्यानि वर्णेनीयं सुवृत्तं सुवर्तनं ... सुखमेतस्मै पत्ये मह्यं लाभि
सर्णं मद्यं रथं आरोहत्वं हे सूर्ये अमृतस्यादकस्य लोकस्थानं तत एव माधिकृष्यस्यान्तसुखमेतस्मै पत्येमह्यं लाभि
सुरूपं वहतुं दलं सुकृतं सुखं पृथक्स्वपत्ये कुरुष्व एवरथः। सूर्य उक्तो ... सूर्यायै प्रदीयते एवं ... रथमारोहति। अपि
वोपमार्थः स्यात् सुकिंशुकमिव शाल्मलिमिति। किंशुकमिति पलाशपुष्पं प्रसिद्धिः। इहके ... कुष्माल्व सामान्यात् सुपु
ष्पितमिव शाल्मलिमिति सामर्थ्यात्तेनोपमानयोगः। आदित्यस्य कृष्टतरकुलिकिंशुकशब्दः पुष्पितशाल्मलिः सुशरो भवति
इति भाष्यकाराभिप्रायः। किंशुकं ... धीनोः प्रकाशनार्थस्य तच्छिष्टा भिमक्षवति। शाल्मलिः सुशरो भवति। शिहिःस
सृष्टिं सायामित्यस्य धातोः। सहि मृदुलोस्तुहि स्या भवति शरवान्वाहिसान्वान्कंटकैरसौ हिनास्तिहि। स
विता सूर्यां प्रायच्छत्सोमाय राज्ञे प्रजापतये वेति च ब्राह्मणं। निरुक्तपदे ज्यास्त्रा सामायरशिपयदुक्तमादित्य
नास्यादीप्तिर्भवतीति। प्रजापतये चेति उषसा वा मध्यस्थानाय प्रजापतये ददाति। केचित्वाति हासिकपदे रक्त
ति तेषामिति हास्यदृष्टा। वृषमेतादिति। वृषाकपायी वृषाकपेः पत्नी वृषाकपिरादित्यः तस्य पत्नी तादृश्ये तिः
उषः काले यद्वरयाय नर्षतिकंपयति च तदुरयोगात्सा पुनरेषैव सूर्या अभिसृष्टकालतमा वृषाक
पायी उच्यते तस्या एषा भवति॥ वृषाकपायिरेवतीति। इन्द्रस्यार्षं। अथ वृषाकपायि नेन्द्राकपो विनियोगः। इह
वति बाकपायिरेवति धनवृषयिमति सुपुत्रे मध्यमेनेन्द्रेण रसहरणसामान्यात् सह स्थानसामान्यात् सु उ
स्नेषमाध्यमिकया वा वा मिथुनसामान्यात् किमिति। घस तं इन्द्र उक्षणः प्रान्नीतदिन्द्रः तवसवमनेनामाध्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

क मिथुनौ त्वष्टुर्वरण्यायाः स्यायाने षड्ङ्ग आदित्यः संहितानुघनूपिबति । प्रियेषु इष्टे एतत्काचित्करे दारिद्रः तु मि
तिस्त्वनामत स्यायदावितमावयनं करोति तद्भवतिकाचित्करं किंपुनस्तां वि उदके तत्स्वेषु वरण्याय
तत्त्वाष्ट्रं हविः अन्नमवस्यायै रश्मिभिर्व्याप्य कर्मणि विश्वस्मात् सर्वस्मात् ग्रथ एव इड आदित्य उत्तरस्य
तत्त्वाष्ट्रं हविः अन्नमवस्यायै रश्मिनि व्याप्य सार्थि नीति साधक सानिनीति वा संतानलक्षणे सीद्यं गभावमुपैतीति स्मृषां साधक
र्थमिति । स्मृषा साधकसादिनीति साधकसानिनीति वा संतानलक्षणे सीद्यं गभावमुपैतीति दिनिनदियस्य सु
सनोति संततिं संभजतीति स्मृषा स्वपत्यतस्सनोतीति वा सूदस्य पत्नी नाम ग्रस्यते हि ते । वा सुते दीप्तिं नादैयस्य सु वा
रस्य सनोति संभजतीति वा स्नुषा । उद्धृतउरसते इध्यर्थस्य वर्द्धयतीति हि ते तु ऊर्ज स्वरूपायाः तदेव वाबकुत्वा
हृशानर्वति उद्वर्तते सेदनार्थस्य उदके नहि अवरूपायाः सर्वमिदं संसिंचति । सरण्यूरिति वत्क्रौ सेवय
दा सूर्यवस्य हि मातरेन स्वता जस्वलाम यति तदा सरण्यास्सरण्यूरिति स्थाप्यते तस्याः एषा भवति ॥
पा गूहन्निति देवश्रवसे आर्ष जपा गूहन् अमृतामर्तानाम्भसं सहवादै आवस्थायां मर्त्येभ्या मन्त्रेभ्यः पा
केते रस्मयः कृत्वी सवर्णामददुर्विवस्वते तां सवर्णामिवां कृत्वा सरण्यूं अददुः विवस्वते आदित्याय ९१८
उता वाश्विनावभरत् स्मृतिभिः सा वाः सहयश्विनौ स्तोतिका ओ वा सरण्यूः रजनवत् हविषा सहयश्विनो द
यीग कालो यत्तदासादुषसा रूपं संख्याबाऽजहाद् अयजत द्वौ मिथुना मिथुनौ सरण्यूर्मध्यमं वमा ४
ब मध्यमिकाँ वाचमिति नैरुक्ता पुराहिसरण्यूरादित्यस कहनदर्शननुप्रविशन्नवतिम्रबिभारयन्तदर्शते तदादित्येति
द्वे ता मध्यमा मध्यमिकां वाचमिति ... यम यमी ... ते ... प ...

४

यैस्यायोजना तएव स्वमयः प्राणाधिदेवताभावमापन्नास्तेन ... तद्रूपाचतिएतिहासं काव्य ... तौ त्वाष्ट्री
सरण्यूम् अश्वो कृत्वा तथा सत्याश्विनौ जज्ञे अभविष्यत्प्रयत्नो लोके हि तायत्रामृतां अमरणधर्मिणीं देवीमपागूह
न् मर्त्येभ्यो हि ता वक्तुः मर्त्या न्यायमनुष्येभ्यः उत्तरा कृत्वा प्रतिनिधाय तत आन्यात सवर्णां छायाप्रभवां कृत्वा ता
घ ददुर्विवस्वते उताश्विनावभरत् ग्रास्वं तदा यम मा सीते ... नसा सरण्यूरश्विनाअजनयत्सा व
त्स्यत्पुत्राः त्वष्टुः शुक्रे रूप ... द्वामिथुना सरण्यूः ... मिथुनौ यमश्च यमी चेति विवस्व
तः सकाशाद् जहाति त्वान नाश्रिति तत्रेतिहासमाचक्षते त्वष्टुरिति ... यथा त्वाष्ट्री सरण्यू
विवस्वतो ऽसावत स्मान्ननारात दाभि वादित्यषाच्छा ग भवति ॥ वक्ष्यादुहिते इति पर्ते एव समाना
भाविनियोगाश्च त्वष्टा देवो विश्वकर्मा यं पुराणविदो वदन्ति । स दुहितुर्वहतुं वहने विवाहं करोतीति इ
दं विश्वभुवनं न्यतजाते विवाहकृती नपप्रमाणा सोतिमहि विवाहं तासु माता यमस्य माता जाया विवस्वतो देवस्य जाया
ताया जा नाम्यत पर्युह्यमाना पप्रथे नादमस्य यमी जननी ... नो महान् हता जाया विवस्वतो देवस्य जाया
भार्या हि ता अपत्यं मिथुनावा ... रूप ... नन्वाश्रितिमेरु ... मध्यमस्त्वभावा ... स
दुहितुः दुहिता याः काराह्रूपाः वहतुं वहन्तं विवस्वतः करोति । इदं विश्वभुवनं समयाति भात
मिति मत्वा सर्वाणि भूतानि ... स्यात् ... सम्यगभिसमागच्छन्तीति यमस्य माता पर्युह्यमा

५ नायमस्य मध्यमस्य मातुः देवदेवभेणां अथवा द्युस्थानस्य सूर्यजाया सा माता इति जातस्येश्वरोपुत्रत्वेन पतिर्जायाया
यो महतो विवस्वतः अकारः नपोस्त्वार्यमा लोननाशनति स्वेसं द्योपतो भाष्यकारस्थं निराहारात्रिरादित्य
स्यापजाया सा आदित्यस्यादर्यतद्वा यत इति ॥ ६ ॥ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ सविता तिवरूप्यं
स पुनरेष व्याख्यातो विधानतः दूहृदुनरादित्यः तस्य कालो यदा घोरपहृततमस्का कीर्णरश्मिर्भवति
यदा यस्मिन्काले घोरे वापहृततमस्कान वतिनष्टवीवाष्ट व्याप्तमो भवति दिव्यपहृततमसि विस्ति
र्णाजस्यार रश्मयो भवंति स सावित्रः कालः तस्मिन्काले आदित्यः सविता व्यते तस्यास विततस्तस्काकोप
सहित स्यैषा रुक्रा धान्यस्तुतिर्भवति ॥ विश्वा रूपाणि प्रतिमुंचते कविरिति रूपाख्यस्यार्षं सामिन्न
विकप्रयमेहृति निविनियोगः ॥ विश्वा नि रूपाणि प्रतिमादेवयजमानस्याग्नेः विद्वानि सर्वाणि रूपाणि रूपवस्थर्य ११२
मुप्रतिमुंचते आवध्नाति तेमा पद्मन रूपाण्याविः कुर्वन् कविः क्रांतदर्शनः अथवा कवतेर्धातोर्गत्य
र्थस्य कविः कवतिगच्छत्यसौ नित्यं किंच कविर्भद्रं प्रासावीत् प्रसुवति जनयति अभ्यनुजानाति वा भद्र
मद्रव्याख्या द्विपदे चतुष्पदे द्विपाच्छब्देन व्याख्यायते ग्रामवासिन्यं पशुनामेकस्यार्णतत्प्रसुवति किंच दिनाकमख्य ५
मन्त्र ते विख्यापयति नाकं द्यां वा वेदरीयतेतदाहितस्यां विकीर्णरश्मयो भवंति किंच अनुप्रयाणमुषसा वि
राजति उषसः प्रयाणमनुमे विराजति प्रकाशते सा सावित्र नामेदं कुरः लिव्याप्तिः प्रासव तिनिराकारो

विनाकमस्य द्वितिसावित्रः कालेऽपि जक्षणं वा नं व्रादिति तत्प्रकृत्या आनाव्येन समर्थयन्नाह अधोरामः सावि
त्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते कस्मात् सामान्यादिति अधस्ता दृष्टो यात मो भवति उपरिष्टाद्युज्ञातः शुक्ल
तहादिव भवति काले रश्मित्वात स्यां अधस्तात् उपरिष्टात्त भवति एतस्मात्का अदेवतारूपसामान्या
त् पशुरपि तथा रूप एवं भवति सावित्रः अधोरामः कृष्ण चित्र तेन भवति उच्यते अध स्तात्तैल इति युक्त
आ. ते का स्कासदुत्तेन भवति अधो महति सोहाकी स्मादक सामान्या कृमहृत्पक्ष्यते एषु विज्ञायते द्विजानिः विके
स्कारदुतेन वातः अपो मडिति सादृगकस्मोक्तः स्मा सामान्या कुमदकः व्यते एनुविद्वायते कृ शुनेति वि
त्वाप्रवर्नं च त्वां नरा मानु प्रयादि नितामे तिमनुपच्यते कारि मणीय वा पियत्नेन धर्मोपरम णाये मे वसा
कृष्णजातीयत्वे कार्या इत्यादि नेतृमदुस्यरा मांस्त्रिये प्रदानादिषाष्टवत्यश्रावयरामराद्यावृतं का तसाना
न्यमात्रेण कृकवाकुः सावित्र इति पशुसमाम्नाये विज्ञायते स कस्मात् सामान्यादिति उच्यते कालानुवा
दं परीत्य सवितुः कालमसौ वक्ती तिएवं परीत्य पं दिव्यायस माम्नायेतस्य सावित्रत्वे कृकवाकुः शब्दमधुनि
निर्वक्ति कृकवाकुः शब्दानुकरणं कृकवाकुः शब्दस्य पूर्वपदं शब्दानुकरणं कृक इत्यवमसौ शब्द
करोति वचेः उत्तरं वाकुरित्यतत् कृकइत्येवं वक्ती ति कृकवाकुः भगोवव्याख्या सपुनरप्यख्यातः स्त्री भगं
जयत्यस्त्रिगः स्त्रीगः तस्मात्सावित्रात्कालात्परः तदुत्तमज्योतिर्भगारव्य भवति तस्यैषा भवति ॥ प्रातर्जितं
भगमिति ॥ वासिष्ठस्यार्षं प्रातः प्रातस्तमां सयोजयति स भवति प्रातर्जितं प्रातर्जितं भगं सर्पकउग्रं त उ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

र्णि अस्मद्ध्यतं उदयाय कुर्वे आकर्यामहे। वयं कुत्र महदितेर्यो विधारयिता सर्वस्य जगतः स्वेनानुग्रहेण। किं च
आश्रयं मन्यमानः आद्यात् ऋः आद्यानां स्तुहि। पिता दारिद्रः स्वयं मन्यमान आकां दन्तहन्यस्य निपूजय
न्नास्ते आदिनामादियात्मग। स्तोता वा तीर्थं पर्यटन्निति। तुरश्चित्तु रोपि यमस्तूर्णि गन्तिसर्वोन्त्रालिन
आभिमुख्येनोपसंहारायतूर्णं गन्तिः त्वरितगतिः यं मन्यमान आस्ते प्रेताधिपतेः तद्दुद्याहि कालाति
क्रमेण सा वुपसंहरति शालिनः राजा विद्राजापि अर्थिनां कार्य चिकीर्षयाय भगम् हतिउदयं नत्स्ये
वमाद्यां तं वयं न गमाकामहे। आहा अधो भद्रत्यादुः तस्य कोर्ध इत्युच्यते। स हि स्तूयमानं मनुरत्नेन
दृश्यते नास्मिन्दुष्टं एणं ध्यानं दर्शनमस्तीत्यर्थः न पुनरसा वेचन पश्यति। प्रातिःत्रमस्याहि त्वं निर्जिघा
मतिवेति ऐतिहासिकपक्षाभिप्रायोमर्थपादः प्राक्रित्र भागस्यानन्वीक्षणरूपत्वं जनं भगो गच्छती
तितदेतत्प्रसिद्धमेवयदातदात्मनाजनमादित्यो गच्छति। सूर्य इति वक्तव्यं। स पुनरयं भगकालास्तेतः स्त
र्यो भवति सर्वो वा सूर्यः स्तुवते वा प्रसवार्थस्य। स एव हि इदं सर्वं प्रसुवते जनयतीत्यर्थः स्वीयते वी
सुष्ठु वेस्यवार्ईरयते त्यर्थस्य वापुनात्ययं सुष्ठु ईर्यते प्रेर्यते स्वर्यैः तस्यैव भवति गाधान्यस्कातेः उ
दुत्यं जातवेदसमिति प्रस्कण्वस्यार्षं। आश्विने विनियोगः। यमुवहन्ति उदयमु पश्यति जातवेदसमिति
सूर्यं केतवो रश्मयो अश्वा वा यमुवहन्ति सर्वेषां भूतानां दृशे दर्शनाय सूर्यं तं वयं अभिप्रेतार्थ सिद्धये भि

यथा द्यौरादृश्य सर्वं यत्तत् एव त्वमपि। किं च विश्वामायाः सर्वाः प्रजाः धुवं त्वं विभ वासि पालयितृत्वात् प्रात्वसंगायेमव सराति तुः प्राद्दुरु ४ स्पा त्वमग्ने

चिमः। तस्यैषापरा भवति। सा पुनः विमर्शं जातवेदं सूर्यमित्रवणोक्तदेवः किमियं जातवेदस्क तसोरातिर्परानिज
गादः॥ चित्रं देवानामिति कुत्सस्यार्षं आश्विने विनियोगः। चित्रं चायनीयं पूजनीयं किं पुनस्तद्देवानां रश्मीनां यदे
तदुदगादनीकं समूहः। किं च स्यात् चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः एतस्मिन् मित्रस्य वरुणस्य अग्नेश्च चक्षुः ख्या
नमित्यर्थः। य एष सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च स्थावरस्य च सर्वभूतानुप्रवेशात्। आ आः आपूपुरद्यावापृथिवी
चान्तरिक्षं च महत्त्वेन सूर्य आत्मा एतस्मिन् मित्रवरुणाग्न्यादीनां देवतानां स्थानं अनेन सूर्यात्मनीय एतो मित्र
प्रभृतीनुपश्यति स साक्षात्पश्यतीत्यभिप्रायः। विज्ञायते हि रहस्यब्राह्मणं य एष सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुष
श्चेति एतद्धि हैवोपश्यामिति। नेदपश्यं मित्रप्रभृतीनां य एतं स्तुरिति य एतं कपश्यच्च एतेषां तेपश्य तीति सैत्रा
वि विज्ञायते हि एवं विश्वपा देवानां च स्तुरिति। अथ यद्यदा रश्मिपोषमापूर्णः स्नजसा रश्मीन् सूर्यः पुष्यति
विमर्जितं तद्देवपूजा भवति तस्यैषा भवति। शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी। शुक्रं त्वाष्ट्रं विनि
योगः पोष्णहविषि हे पूषन् शुक्रं अन्यत् त्वद्रूपं यज्ञोहितं अन्यत्र चक्रू पं शुक्लेन यपदेशा सामर्थ्याद् हिताद्दि
यजतं यज्ञियं यज्ञार्हं अन्यत् अयज्ञियं यज्ञार्हं मन्यन्ते गाश रूपेणाहनी अहोरात्रे कर्मणा उदयेन शुक्लमहः
करोषि अस्तमयेन कृष्णं द्यौरिवासि उदयन्ननुगच्छसि हस्वधावः अन्नवन् पूषन् यत्वामेव मादिरुग्लग्यु
तं भद्रा अतवतस्य भद्रा भंदनीया स्तुत्या रातिः दानं इहास्मिन्कर्मणि अस्मान्प्रत्यस्त्विति दाशास्महे
स्यैषापरा भवति। सा पुनः किमर्थमिति पथिरक्षितृत्वेन स्तोऽधिकारः स्तत्पारिप्रश्नोपनार्थः अथवा इयं वै पू
हि नापामिस्यते॥ विज्ञायते हि तस्मादेतौ मनगां रौद्रयत्नेन यजेत इति। किं च विष्णुस्तुत्वतः एते शुक्रं कृष्णस्य ४

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

षाति विज्ञायते तद्वक्ष्दासार्थं॥ पथस्पथः परिपतिमिति। ऋजिष्ठेन मार्गेण। यो लोहविषिपंचमेह निगूढे वियोगः
पथस्पथः सर्वमार्गाणामित्यर्थः। किमिति। परिपतिं अधिपतिं वचनस्यावचनेन स्तुत्या कामेन स्वेन प्रेष
ण कामे कामेनैव सत्याभिमुखीकृत्यैकं मे अहमभ्यानट् स्तुत्या कामम् अर्थम् अभिव्याप्नोमि। सोभिव्याप्तः त स्य
दा विष्णुर्भवति। नो अस्मभ्यं रासद्ददातु। किंभूतं धियः जोषाः सुवर्णधातियानि धनानि चायनीयानि गो सं
भिपूजितागमानि धर्मभागानि मीयेषां। किं च तेर्धनैः धर्मलुब्धैः। धियोधिये सोषधाति प्रपूष्णा॥ कर्मविमीस्मा साधयति
कं इष्टिपशुसोमादि जलं प्रसाधयतु पूष्णा यागायाविघ्नेनोपनाम यतु इत्यर्थः॥ अथ यद्विषितो
व्याप्तोयमेव सूर्यो रश्मिभिर्भवति तदा विष्णुर्भवति। विशतेर्वा यदा विष्टः प्रविष्टः सर्वतो रश्मिभिर्भवति तस्त
विष्णुर्भवति। व्यश्नोतेर्वा विपूर्वस्य वाश्नोतेः यदा रश्मिभिर्व्याप्तेरायेनायं व्याप्तो भवति व्याप्नोति वा रश्मिभिर
यं सर्वं तदा विष्णुरादित्यो भवति। तस्यैषा भवति॥ इदं विष्णुरिति। मेधातिथिरार्षं। जायस्थिते न्यासा १२१
दने च विनियोगः। यदिदं किं च विद्यमानं नावस्थितं तद्विक्रमते विष्णुरादित्यः। कथमिति यत आह। त्रेधा नि
दधे पदं। निधत्ते पदं। निधानं पदैः। कं तत्र तावत् पृथिव्यामंतरिक्षे दिवीति शाकपूणिः। पार्थिवोऽग्निर्भूत्वा
पृथिव्यां यत्किंचिदस्ति तद्विक्रमते तदधितिष्ठति। अंतरिक्षे विद्युदात्मना। दिवि सूर्यात्मना। यदुक्तं तमु अ ७
कृण्वन् त्रेधा भुवे कमिति। समारोहणे उदयगिरावुद्यन्नुपदमेकं निधत्ते। विष्णुपदे मध्यंदिने अंतरिक्षे ग
याशिरस्यस्तगिरावित्यौर्णवाभः आचार्यो मन्यत एवं। समूढमस्य पांसुरे। अस्मिन्न्याये। नेएतास्मिन्नेतारे

मंतर्हितं न निरीक्ष्यते न दुर्लभं स्वप्नेतन्मध्यमं स्फातिरनित्यदर्शनमित्यपि नोपमार्गेऽस्य समूढं १
क्षः सर्वभूतनिष्ठं हेतो यन्मध्यंदिने पदं विष्णुताख्येतत्समूढमिव पांसुले पदं न दृश्यत इति। यथा पांसुलेप्र
देशे पदं न्यस्तमुन्नेपुणं समनंतरमेव पांसुभिरवकीर्यमाणं न दृश्यते एवमस्य मध्यमं विष्णुदात्मकं प
दं आविष्कृतिसमकालमेव व्यवधीयते नावतिष्ठत इत्यर्थः। पांसुर इरो मत्वर्थः। अथवा पांसवः कस्मात् तेऽत ति
दं आविष्कृतिसमकालमेव अथवा पन्नोपरत इति। अथवा विशानी या ध्वंसनीया ध्वंसनाहीनो भवंति
× [illegible] ८ हि पादैः सूयंते जन्यंत इत्यर्थः। अथ पांसवः सप्तदशास्य षष्ठितीयः पादः॥ विश्वानरो वक्तव्यः सपुरुषव्याख्यातोऽभि न
तदाकीर्णस्य दुर्दर्शीकृत्वान्। सप्तदशास्य षष्ठितीयः इहहेतु नियमतो यस्थानः तस्य च निपातो नवतो स्यामृचि
धानव्युत्पत्तिः। अप्रकृतः सर्वाणि भूतानीति इहहेतु स्येतस्मिन्नेवेदं सूक्तं त्रियमेधेन दृष्टं निष्कैवल्यावि नि
विश्वानरस्य वस्पतिमिति। आत्वारथं यथोतय इत्येतस्मिन्ननेकरास्यान्यैर्ज्योतिर्भिः पतिं पाता
योगः। विश्वानरस्यादित्यस्यैव सोऽपनानतज्योतिर्बलस्य अनभिभूतप्रकाशस्यान्यैर्ज्योतिर्भिः पतिं पाता
ररा होतारमिंद्र अस्मिन्न्यहेवः पुष्णावक्मर्पसिद्धये आह्वयामः। वृनेति। एवैसकामे अयने स्वर्णामनु
व्यालोऽवनेर्गमनैः तं प्रतिनिमित्तभूतैः ऊत्यावपथ्यायेन मार्गेण रंहणारंसमयद्मंलोकुमागछतिना
तेन पथानवतामिहमिंद्रमाह्वयामि। विश्वानरस्य वस्पतिमितिपतिशाह्रनेंद्रवाचिनाम्यपदेशात्षष्ठ्यंतस्य
विश्वानरत्नाहृस्य यस्थानं वाचित्वेन सामर्थ्यमुपपद्यते। वरुणो व्याख्यातो निर्वचनतः इहत्वादित्यस्तस्यैषा
भवति येनापावकचक्षसेति प्रस्कण्वस्यैताः सर्वा आर्षं प्राप्यैने विनियोगः। मुरण्यु रिति हिप नाम तुर

ष्युः । हिरण्यगामीत्याकृतिः स पुनरयमेव यो ऽधेनो ऽग्निश्चीयते स सुपर्णो विज्ञायते हि । स्वर्गाय वै लोकायाग्निश्ची
यत इति तत्संपतति तेन युक्तो ऽग्निर्विदुषा तत्पूर्वसंचारः स्वर्गलोकं प्रति तद्द्वत्राग्र्यः पततीति गंतुमिच्छति समु
वरुण रण्य ॰ ति हे नग नूषाव वृ पावयितः येन ख्यानेन दर्शनेनानुग्राह्यके त्वं पुण्यकृतो जनाननुभुरण्यं तत्पूर्व
पांपुण्यकृतो मार्गेण देवयानेन हि प्रगच्छंतमनुपश्यासि । किं तस्य दर्शनस्येति ऽपरि समाप्तं वाक्यमिति य
हूत्रमपस्यत हूत्रमध्याजहार । तेन दर्शनेनानुग्राह्यं वयं स्म इति वाक्यशेषः । अपि वा सरस्यां ऽपि वंय
थाल मपि वेवमन्यथा स्यात् । कथमिति । यथा नराकृतया पिसहं कवाक्यतो पेक्ष्या कूपमं तियतः पुनः पठ
तियेना पावके ति । येन हे पावक वरुण ख्यानेन जनाननुभुरण्यं तं पश्यसि तेन वख्यानेन तयैव ख्यात्याप्रत्यायुक्त
स्वविद्यामपि विविधमपि ऽतिक्रायेन वा एत्वं । किं तेन फलं कं रजस्थ हपुस्थमहं तं लोकमंतरिक्षं विकुर्वाणः
अहानि मिमानः कुर्वन्नक्तुभिः रात्रिभिः सह पश्यं जन्मानि जातानि सर्वभूतान्यनुग्राहकत्वेन सूर्य ऽपरि तरस्या वो
म कवाक्यतातं अपेताई पूर्वस्यामप्युपेक्ष्या । कथमिति यतः पठति । येना पावक ति । हे वरुण पावक येन ख्याने
नयैव वानुग्राहक्कु ध्याजनाननु भुरण्यं तं पश्यसि तयैव ख्यात्या प्रजया सुष्ठु प्रत्यक्षं देवा नाम्या विशस्त्रः कृता ॰
पुरस्ता सा सामुदधिमानुबा श्चैव नव प्रत्यक्षे त्वात याम पि पुरस्ताद्वा दे पि किं बहु ना दिस्वराद प्रत्यक्ष रस ११२
र्वमात्मनः कुलापुरस्तादुघन्नुर्वमनि विपश्यसि । न चेत् स्यामुत्तरस्या वा एकवाक्यता स्याद पि तर्हि तस्या

मेवं कथमिति यतं पुनः पठति । येना पावक ति हे पावक वरुण येन ख्यानेन तयैवानुग्राहक जनाननु भु न
रण्यं तं पश्यसि त्वं पुण्यकारिणस्तेन ख्यानेन तयैवानुग्राहकवुध्या ऽस्मा कं जनानमि विपश्यसि । को
विशेषः प्रथमाद्ध्याहाराद् प्रथमे हि तत्र वयं स्म इति स्तुत्यापरिसमाप्तिता इह पुनरानिष्टा तेन नोऽज
नाना भि पश्यसि स्तुत्या क्रियाः संबंधनित्य त्वात्वाक्यस्य एष प्रमाको स्त्राणो मंत्राणां केवाक्यताप्रकारः पञ्च
दशर्षिः । केशीति वक्तव्यो ऽत्र केशा रश्मयस्तेषां स्थानादित्यो ऽस्मध्यादिनं दति काशनाद्रूपकाशनाद्दिस
दशर्षिः । केशाः प्रकाशनादेवतस्य ध्यामवति । केश्य पंग्नि मिति । जुते रानी केश्यग्नि बिभर्ति वर्षेण
शेः रश्मयापि कराः काशनादेवतस्य प्राभवति । केश्यग्निमिति । विबर्ति विश्वं विभर्ति विजमुदकं विसातं विपूर्वस्याप्तातेः शुध्य
दकनोष घीभिरानिष्पादयन्नाकृतिर्धारयन् केशी विषं बिभर्ति विजमुदकं विसातं विपूर्वस्य वा विभर्ति
च र्यस्य विपूर्वस्य वा सेतिः सर्वत्रघातिरायेनपत्स तस्मिन् तत दपि वे कशीढि नर्ति रोद सी अपि च केश्यैव बिभर्ति वि
तान्निवासी निभृतानि ऽनुग्रहाति अपि वायं स्वरादित्यः केशी किं चामिदं सर्वमिदमाभि पश्यसि यामे
दृष्टव्यं कोयं केशीति यत ऽआह । दर्शयन्तेवादित्यं केशी दं ज्योतिरुच्यत इति अतः परं विचारः आकाशयत इतरे
र्ज्योतिषी प्रथममाध्यामिके केशिनी उच्यात तत्रता वह्ने नाग्निः केशी साहि तस्य प्रकाशनायानेरूप स्यापि
भवति रजसा वमध्यमः असावयम तत्वात्तत्रप्रकाशस्तत्रजसा इतेन प्रकाशते ऽसौ वायुरागच्छतीति ।
उदकेन चैव फतः तेषां त्रयाणामपि केशीनां एषा साधारण्येन प्रधानस्तुतिर्भवति । त्रयः केशिन इति राघ

दीर्घतमसः आर्षमिह ब्रवते व स्वदेवेन्नास्यते यएते त्रयः केशिनो ऽग्निवायुसूर्याः सतु यथा काले काले विवस्व
स्तते यथाकालमभिविपश्यति स्वकर्माधिकारयुक्तेनानुग्रहेण लोकमनुगृह्णन्ति तेषामेकः पृथिवीस्था
नाग्निः संवत्सरे पृथिवीं वपते दहतीत्यर्थः। तथाह्यस्याकर्मण्या संपद्यते। द्वितीयो मध्यमको ऽभिवृष्ट्या स्वाधिकारयुक्तेनैक
र्मभिरभिपश्यत्यनुगृह्णाति आदित्यः भ्राजिरेकेस्य दहत्येषातिरेकस्य रसो ऽह्रतेन पार्थिवेन उदकेन वा
दृश्यते न रूपं मध्यमस्य। अथ यद्रश्मिभिरभिप्रकंपयन्नेति अथ यद्यदा आदित्यो रश्मि
भिरुपसंहृते रूपसंपन्नैर्भूतान्यभिप्रकंपयन्नेति तदा वृषाकपिर्भवति वर्षिता वा वरणायानां कंपनश्च
ह भूतानां सर्वेहि भगवत्स्यैक्ष्णतमः पाकं पते तस्यैषा भवति॥ पुनरेहि वृषाकपे इति। वृषाकपेरार्षिष 123
ष्ठस्य षष्ठहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः शास्त्रविनियुक्ता हे वृषाकपे भगवन् यएवं त्वं स्वप्नानां नः स्वमानु
दयेन नाशयसि सो ऽस्तमने विपथा पुनः यस्त्वं विश्वस्मात्सर्वस्माज्जगत इदं ईश्वरः उत्तर उद्गततरः सत्वं
पुनरायास्युदयं प्राप्य इति तत आवां सुविता सुप्रहृष्टानि शोभनमर्थमुह्य रूपं जगतोनुगृह्णन्तानि शोभना
निकर्माणि प्रवृत्तानि कस्मै यो वै हेसगुणानि कुर्वः त्वं उदये नाहमनुष्ठानेन इति। यमो वक्तव्यः सपुनर्व्याख्यातो
निर्वर्तनतः दृहृत्वादित्याभिधेयः॥ तस्यैषा भवति॥ यस्मिन्वृक्षे सुपलाश इति। कुमारस्य यामायनस्यार्षं। यस्मि

शोभनपलाशे वृक्षे सुपलाशे यथासि जात संग्र
मायनाय कृतेन सुखकरेन वलितादृशो ऽर्थः १

विश्पति विश्वां प्रजानां वर्षलादि कांजयंति।
पिता आणेन नासर्वेषां जनकः।

उपसर्गवशात्पिबतिगत्यर्थः आलनपदं
व्यत्ययेन २

वृक्षे आदित्ये सहदि स्वगत्या कालं स्वतिक्रामयन्सर्वभूतानामायूंषि क्षपयति वृश्चतीति वृक्षः। वृतं क्षयेवा
यास्मिन्स्था ने पुण्यकृद्भिर्वृते निवासे इत्यर्थः। सुपलाशे सुष्ठुपलाशीर्णमस्वेदाहीमते देवैः सह रश्मिभिः संपिबते संगच्छ
ते ऽस्तं गच्छन्नादित्यः। तत्र किमिति यत्र नः अस्मान्पुण्येन कर्मणा विद्यया च तत्रापि तमागतात्मनः पुराणान्निव
तान्निवासिनः अनुवेनत्कामयत्संप्रीणयत्नित्यर्थः॥ वृक्षे वसुपलाशे इति रेतिहासिकपक्षे स्वगृहे सुपाग
तानेस्मान्सुपलाशे वृक्षे सुप्ररम्ये सुखनिवासेपि राजा यमः पुराणान्निवर्तद्योकनिवासिनः पितॄननुकामयत।
अस्मिन्पक्षे देवैः संपिबत इति तदनुचारिणो गृह्यंते देवा इति। अजएकपादिति व्याख्यातः स पुनरयमादित्यो
नित्यमजनेन गमनः एकश्च पादो ब्रह्मणो विज्ञायते हि अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पाद इति। ए
केन पादेन पिबतीति वा सर्वमिदं जगदेकेनांशेनानुप्रविश्य पातीति रक्षतीति स्वापकाले प्राणेनात्मनानुपवन्ने
जनश्चेत्यजएकपात्। एकेन पादेन पिबतीति वा एकेनांशेनोदकं सर्वस्माज्जगतः पिबत्यजनश्चेत्यजएकपा
ता अथवा अजनो गमनः एकोस्य पाद इत्यजएकपात् जीवस्थं लक्ष्म जगतीति एकः पादो ऽनुप्रविष्टः। निगमोपि भव भूतो
त्येवास्मिन्नर्थे एकं पादं नोत्खिदति सलिलाद्धंस उच्चरन्स चेत्समुद्धरेद्गगनमृत्युर्नामृतं भवेत्। एकमात्म
नः पादस्मरणान्नोत्खिदति नोद्धरतीत्यादित्यो हंसः महतस्तमसो वाघुनो वाहृतात् अतः पुनर्नोत्खिदति सलिलजा
त्सन्मात्रे ब्रह्मणि लीनादतेस्माज्जगतेऽवरं न अहमहनि उद्घन्नित्यर्थः। सचेज्जीवभूतमात्मनः पादमेतस्मा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सर्वमिदमपदे व्य
जगनतुद्वेरतततस्तद्दुरणमसमकालमेवां गान्हिबंनमस्कर्नामृतंमवेत्।
त्रपसदेवस्यादित्यर्थः। तस्यैषनिपातो भवति साधारण्येन वैश्वदेव्यामृचि। पावीरवी। तन्यतुरिति वसुकर्णं
स्यार्षं देवमृदेवेरास्। इति नियोगः। पविरशल्यो भवति कस्मात्। याहननाति विदारयति कार्यं तेन शल्येन तद्वत्
वीरयुधं रामत्वर्षे तेन शल्यवता सायुधेन तद्वर्णदपवीरवान्। यथा चैतदेवं तथैव निगमः। अतितन
स्त्वोपवीरवानिति। योजनान्मिहण्याड्व। विस्रबधोरः। यरं द्वेमहि। यानू। अति महतो यस्तु रजनान्
धायुद्धेन सान्नीत्यतस्त्वोतिष्ठति। पवीरवान् सायुधवान्। अपि वा पवीरवान नायुधद्दत्यर्थः।
सायुधो निरायुधश्च नित्यमस्तु रजनान्महतोपि तिष्ठति यः सइंद्रं नामकरोति। इति तद्देवता वा पावीरवी
सायुधो निरायुधश्च नित्यमस्तु रजनान्महतोपि तिष्ठति यः सइंद्रं नामकरोति। इति तद्देवता वा पावीरवी
१२४
वो सइन्द्रोयस्या माध्यमिकाया वा देवतासैंद्री वाक्पावीरवी तन्यतुस्तनयित्री वा वा न्यस्याः तदुक्तं नाविं
स्वरूपाः पशवो वदन्ति। सा वादित्या वाक्। अजस्य केपाद्दिवो धारयिता एतदत्र कस्तानत्वं अजस्यैकप
दः। आपश्च समुद्रियाः। विश्वे देवाः सर्वे च देवाः श्रृण्वन्तु एवं तु इमानि वचनानि स्तुतिलक्षणानि दैं
वेवनान्येव वा नः किं तर्हि सहधीभिः कर्मभिः। विधीनयुक्तैः साहितानि सरस्वती च श्रृणोतु पुरंध्या सह बहुधात्र्या १०
माध्यमिकया वा वाचैत्येतदाशास्महे। निर्वचनस्यास्यामप्यन्तरे पादसम्पर्कायाः। अन्ये व्यः। पृथिवी व्याख्या
ते तां तस्या एषा निपातो भवति दिवः पृथिव्याः इन्द्राग्नी स्त्रे। न स्तुत्यत्वेन। किं तर्हि। नैघण्टुकेन केवलाः यदिन्द्राग्नी
परमस्यां पृथिव्यामिति। कुत्सस्यार्षं हे इन्द्राग्नी वृषणौ यदि स्थो वा परमस्यां पृथिव्यां अन्तरिक्षे यदि मध्यमायां अ
तरिक्षे यदि वावमस्यामेवमस्यां सुतस्य तथा पिपरिः आयातं अस्मान्प्रति पर्यत्य अथ सोमस्य पिबतं अभिषुतस्य स्व
मन्त्रामिति। समुद्रो व्याख्यातः। इहतु आदित्य इति विशेषः। अत्रापि समुद्रवन्ति यस्मादापः इत्येवमादितदेवा निर्वचनं त
स्यैष समुद्रस्य निपातो भवति पावमान्यामृचि। पवित्रं ते पवित्रं वा वर्षितेति पवित्रस्यार्षं अव गच्छेदि नियोगः। र
श्मयः पवित्रं ते इत्यस्मादादित्यमण्डलाद्रश्मयस्तेषां मध्ये स्थानेन मरुतः अभ्रतृत्तिमिद्देवगणः। संयुज्यन्ते तस्य योगात्
मिकादेवगणः पवित्रवन्तो भवन्ति। तेव पर्युपासते ते च माध्यमिकां वाचं परिवार्य आसते सर्वरूपाविस्फुरद्दाख्या
मध्यमः पिता रक्षिता तेषां मरुतामन्तरीनां प्रत्नं पुराणं व्रतं कर्म तदधिकारयुक्ता अभिरक्षति। कथमिति तदुच्यते।
महः महान्वरुणोमध्यमः महत्तं वा समुद्रं आदित्यं मेघजालेन यद्दातिरोदधाति द्रेर्नेत्वा वर्षत्योषधीर्जु
अपधाराः धीमन्तः धरुणेष्वारुदकेष्वारोकुः आकुर्वन्ति कर्मणः अत्यादेवी हि कस्य वा आरमेत्सारनइत्येवमभिर
स्तिते तेषां माध्यमिकानां व्रतं यदि ह्यसा वाक् उल्लेतिमेघेस्तते स्तमधिकारः प्रतिलंभो भवति। अजएकपाद्व्याख्या
तः। इहतु तामेः पृथिवी व्याख्याता समुद्रो व्याख्यातः। तेषामेष निपातो भवति स्तुतिसाधारण्येनापरस्यां बहुदेव
तायामृचि उतनो हि बुध्न्यः श्रृणोतु अज एकपात्पितः पृथिवी अपि च समुद्रः विश्वेदेवाः सर्व एते एव
तारूपादेवाः ऋतावृधः सत्यवृधो यज्ञवृधः उदकवृधो वा हुवानाः आहूयमाना मंत्रैर्यजुर्भिश्च स्तुता स्वस्तो
त्रैः सामभिः कविभिश्च नैघण्टुकत्वेनैमधाविभिः शास्त्रेश्च वशं स्तास्स्तु ता स्तोत्रा स्मानवं तु इत्येतदाशास्महे। दध्यङ्
व्विति अस्तुतिमन्त्रेणार्थे आग्नि मारुतेविनियोगः। अथ स्मादं अहि बुध्न्यः श्रृणोत्विति

मनुरथर्वेति। नित्यपूर्व्वे आदित्य एवैतेन कृणो योगाद्भवति घुस्थानेस समाम्नानात् इथ लुकेषु नर्घुस्थाना
स्वात्सह [illegible] चारिणएते सबयः। दध्यङ् प्रत्यक्तो ध्यानं प्रति [illegible] गतो ध्यानमिति ध्यानात्मणो ह्येन कृत्स्नं
स्वमधिकारमनुतिष्ठति। अथवा प्रत्यक्तमास्मिन्ध्यानमिति वा अधिकरणे कारकं। तथा ह्यत्तास्मिन्ध्या
स्वमधिकारमनुतिष्ठति। अथ वा व्याख्याता निर्वचनतः नह्ययं स्वस्मादधिकारात् प्रच्यवते नकदाचि
नकार्यं स कृत्स्नं लक्षतइति। अथ वा व्याख्याता निर्वचनतः त्वत्प्रयदर्यनमनुते तेषामेषा निष्पातो मन्त्यैस्या महद्यामथ
स्वमधिकारमनुवर्तिमनुरथपनात्। नहितद्स्तिय दर्यनमनुते। यामपर्वामनुस्थापितामानयानादध्यङ् धियम
वेति। गोतमस्यापि पार्ष्टि पं वमेहानेचिनियोगाऐंद्रसूक्ते। यामपर्वामनुस्थापितामानया नादध्यङ्धियम
तानेपतएतत्कुणविशिष्टाय मादित्यो यत्नलक्मग्नेहानिर्दूत्यादिलक्षणं तनोतितास्मिन्स्तुति ब्रह्मणि अन्नानि उ
त्कानिचरास्त्राणि पूर्वथा हृर्वैवन्द्र [illegible] सम [illegible] म्मत सम गर्ठ तिनुपजेषु किं लक्षणं द्वेदति यतआ १२५
हः सर्वं यद्द्ङ्ग्भि कृजयते स्वाराज्यमनूपास्ते यथा शास्त्रमनुतिष्ठतीत्यर्थः। इथ कोन्तेः आदित्यसह
प वारिणएते ते बयः स्तदायोज्यं सैबयएते कर्मञ्जतानिपतयात्ते तास्मिन्प्रतालास्मन्नानि [illegible] इन्द्र ११
वेकसमम्मतसमागदृतीति रूपं समानमेवेति॥ छ॥ सप्तदशाध्यायस्य तृतीयः पादः॥ अथातो घुस्था
नादेवगणाइति एवमादिवक्ष्यो ततः परमेत दवाहमंज्योतिर्गणशिष्टा। मेघे यत्वेन निर्वाच्यं एतद्वाह

रुणविकारो यजनाप [illegible] यामेरामेराम्यामेत्रह्रः पश्यतः स्तावेतातरपं विशेष्यतः पुनरधिका
रुणविकारो यजनापक्षया भेरामेराभ्यां मेत्रहरः पश्यतः स्तवेतातरपं विशेष्यतः पुनरधिका
वचनं अथातो घुस्थानादेवगणाइति घोरणां स्थानेत इमे घुस्थानाइति के पुनस्ते देवगणाइति
दवानामित्र प्रभृती नां गणाः इथ को देवगणाइति बहुवचनमर्थपतं तेषामादित्याः प्रथमागामि
नोभवति तेक स्मात् प्रत्यक्षत्वाद्धृत्स्य समस्तस्य यद्वृत्थवमादीनां च परोक्षत्वात् तत्पुनरभिधान
निर्वचनतो व्याख्याता। आदित्यो रसा [illegible] नित्यत्र केवलं त्वत्र बहुवचनमिति शेषः। तेषामादित्यानामे
षा साधान्य स्तुतिर्भवति यां द्रष्टुं घुस्थानेगणाभिधानेन समाम्नाताः इमागिरआदित्येभ्यः ह
ति। कूर्मस्य गार्त्समदस्य स्तत्समदस्यपमार्षा इमागिरो घृतस्नूः इत्यमाकृतिलक्षणं यां त्र स्तवति म
प्रसते। तिताघृतस्नूः अथवा घृतप्रसावित्येषा धात्वन्यत्वर्थे कितवो घृतसानिन्योवा घृते देवान्प्रति
स्नानयति संभाजयतीति तथा सनोतेः संभजनार्थस्य घृतसा इत्येवा सृजाती विप्रसदेवान्प्रतिष्ठ
तयः सारयंतीति ताभिर्गीर्भिः तैर्मन्त्रैः सनाद्राजभ्यः चिरंतनेभ्यः सर्वलोकराजभ्यो ऽपवासनादिति
यावदस्युणं अनुसर्गेण जुह्कजुहू संज्ञिकेन पात्रेण जुहोमि ताः पुनर्गिरः स्मदाशीर्घ्नाः सत्वसम
इत्य यश्रणोतु स्माकं मित्रः अर्थमा भगश्च तुविजातः बहुजातश्च धाता दक्षः वरुणः अंशश्च त्वयीति
इन्द्रश्चेत्यष्टौ पुत्रासो अदितेः इथ कल्पदो
तिगमगं [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

बहुनाम। सर्वविधारत्वाद्बहुजन्माधाता यावदधिकारंजन्मेति। अंशेशांशुनाख्या रख्यातः। प्रत्येकम
प्येतेमिश्रारपाद्यस्थानत्वेनोपेक्षया ॥ शास्त्रातिगौरवमयात्तु नरपकृधस्थानत्वेनसम्पन्ना
नाः तेत्वादित्यलिंगलिंगिनोत्तमंत्रेकृपृथक्पृथक्तूपेक्षया रतास्तु तीनो पृथग्अपिविद्यमानत्वात्
सप्तसप्तकयोर्नेकत्वात्सेत्युनरमी व्याख्याता निर्वचनेनतः । इहत्वेनिधेयारश्मयः । इंद्रियाणि वा सप्तस्ते
ज्ञानसंख्यास्तैर्षिदर्शनादिति। सप्तचेतसप्तयश्च सप्तसप्तयः । तेषामेषामाधान्यस्तेतिभवति। सप्तस्ते
षयः प्रतितोद्दतिः हिरण्यगर्भस्यार्धेऽआयर्वणेऽस्मस्कंतौ विनियोगः । उत्तरार्धं श्रूणातिसर्वमिदमि
तिशरीरमादित्यः आश्रयणातु सर्वमिदमस्मिन्नाश्रितमितितस्मिन्सप्तसप्तयोरश्मयः प्रतिहिताः न
प्रत्येकंहिताः निहिताः तदुक्तं सहस्रवशान्तूनाधिकाः सतः सर्वादिक्केमुरवमुपर्यंतः सेनेद्रासमादित्येस
इसदेवाप्रमाद्यंतो नुसरेणस्वस्वकर्मणः इंदंति निरिधनः पार्थिवोपिद्यग्निरिधनस्तयान्निर्वाणेत १२९
तएवसप्तस्फूर्ताः आपनाः सर्वस्यलोकस्यव्यापनाः स्वपतः अस्तमुदगाकुतः अस्यादित्यादित्यस्यैव
तेषोकंऽत्मनंगाछंतिवाग्नमंडले प्रविशन्ति तेषन्तुप्रविष्टेषुतत्रसुप्तेषुउपरतेष्वकाशात्तित्सुप्तेता १२
तगतो जाग्रतः तन्मंडलान्तरपुरुषस्यस्वाधिष्ठाना यो सोहिरण्यस्मश्रुः हिरण्यकेशइतिहिजागर्ता
पुरुषोत्यधिदैवतं अध्यात्मं मंडलवदक्षिणाक्षि शरीरे वा निवद्धोंद्रियाणिप्रतिहितानिनिहितानि तच्छरीर

नित्यं रूपाद्यालोकनाद्यपकारेण रश्मीन् शक्नोमाद्यंति सप्तापनानि व्यापनानि विषयाणां शरीरस्यवा
तान्येवस्वपतोस्यजीवस्यसुखदुःखमोक्तुं लोकं शरीरमेवप्रसस्तामितमीयुः बुद्धिद्वारेण भोक्तृत्वं
भावनानुरूपेणलीयंते यक्ताविनोपपादकः स्वप्नभोक्तुं स्वप्नो भवति तत्र जागृतः शरीरपालनार्थं
प्रसौश्चात्मा परमात्मा विनाबत्तेयः शरीरव्याप्तवत्ते तैजसश्चमात्मा नेपानपचनूक्ष्मूहंचरसां
तर्नेत तंतजो वायुवृत्तिः तेषामेषापरा भवति सापुनः विमर्षा रश्मयएवेति स्फुटतार्थे। तिर्यग्बिल
श्चमसइति। तिर्यग्योस्यमंडलस्यमध्यपूर्णस्येवदन्निमिछिद्राणि यमनं योदकं एषसनोतीतिच
मसः ऊर्ध्वचेतदद्रमाभूतसंप्लवान्तनिपद्यतइत्यूर्ध्वबुध्नः ऊर्ध्वावस्थितः प्रकाशेनवाधयती
तिऊर्ध्वबुध्नः तास्मिन् मसेमंडलेयद्युद्यं निहितं नियमेन अधिकं वाहितमवस्थापितं विश्व
रूपमनेकप्रकारमनेकरूपं कैः पुनस्तान्निहितमिति येऽस्यजगतः महतो आत्मनो वा गोप्राः
णाः ॥ एतेरश्मयः वभूवुर्भवंति। अवात्रैतस्मिन्मंडलेसाकमेकीभूता स्तदधिष्ठात्रा सह आसते
तैर्हिबतस्थादिदहे ध्र्मेघोमंडलेवांसप्तानियानिज्योतींषि अस्यंतेरश्मयः सप्तसर्पणात्तद्वपणा
दर्शनादस्यधर्मस्यन बधुर्यते इत्याधिदैवतमध्याध्यात्ममिति। तिर्यक्छिद्रमिदमेव शिरःव
मसः चमसं तोहिअन्नेनरसाइति ऊर्ध्वबंधनस्य उपरिष्टावस्थितमे तद्ध्येनमस्यशरीरस्येतोइये

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नि गाहि विसंस्यते शरीरे यस्मिन्ग्नयो हितं विघरूपं नानाप्रकारमिंद्रियान्तनुभूतं रसास्वं ता नारखंवो
तस्यैव मसस्यैवविधा नार तद्वारेणायसत्शरीरस्य महतो गोधारस्ते ब्रह्म मूला तरमनुप्राविष्टा सा
कसहत घर उपजीवतत्रासते दुस्याम्याभिमान्चष्टा देवा वक्ष्याः तेपुनः देवोदनाद्वा दीप्नाद्वा द्यो
तनाद्वा स्थानेन विनतो व्याख्यातोः इहतु रश्मयो बहुवचनेनोक्तास्तेद्रिति विज्ञेयाः तेषामेष आशानुन्नि
स्त्रीतिर्भवति देवानां मन्द्राति गोतमस्य दीर्घतमस आर्षं दैवं वैश्वदेवं त्रिष्टुभमाज्ये नेतति विनियोगः अस्य
पत्नी वेपापाः पुरोनुवाक्याः परतदेवाः रश्मयः नित्यस्त्र जेवमिंडलादृश्यन्ते वरणात्वादेतरि इत्यस्य
वेतो यति अथवा रुजेयनाम्हतु गामिनाञ्च ताःकृतायथाकालमस्मानु मंडलाज्जहतोऽसुमति को
ननामतिः प्रसादाभिमुखीमतिः सास्मान्प्रति निवर्तितां नियमेनवर्ततां तेनरूर्ध्विका वसतिर्धनम्ला
मोस्मान्प्रति नियमेन वर्ततां ततश्चैतेनचनयोमेनउपजानितसामर्थ्यात्संतानयंतेषामेवदे
वानां सख्यं समानता यात्रे कर्मणि समानस्थाना वयमुपसेदिम उपगच्छेम एवं तत एवं तथा
देवतानाम स्माकं आयुरस्तेदेवा प्रतिरंतु प्रवर्द्धयंतु जीवसे जीवनायस्यैतदाशास्महे विश्वेदेवा
बहुव्याः तएवरस्मयः उपदिता विश्वविशेषणाः संतो विश्वेदेवा भवंतीति तेषां तदभिधानानिशिष्टा
नां एषा शाखान्तस्नातिर्भवति ॐ मासस्वर्षभो ऽद्रुता घृतामघ छंदसा दृष्टा प्रउगेग्रहेणेनि

ग्निभिष्टुतं ३

ज्ञाता वैश्वदेवग्रहणे न प्रातः सवने अहोरात्रो विश्वेदेवाः परस्परं मासः ऋतवः तारः चर्षणीनाम
मनुष्याणां येस्वेनोपकारेण जीवनीया वातर्पणात् धारयितारो स्थितिकर्तारः सूर्यदाश्वांसः तवेतोम २
मनुष्याणां चेस्वेनोपकारेण यजमानस्येतं सुतं सोमपाः दाशुषो
मास्म नसा हृतसंस्कारस्य मद्दत्तां आभिः अस्मे दयामिति तत्तस्य ... अथ कनाविश्वान्देवानित्यधिकृत्य तज्जात मेवाधियतेवि
भागते स्यतदाशास्महे ... देकमिव वैश्वदेवं गायत्रं चमित्यैव मादिं तदितिसमाम्नायस्यानुस्मृ
तदे तास्यिष्यन्नुपाउंतिलदेकमिव वैश्वदेवं गायत्रं गायत्रेणछंदसा युक्तं
तच एतादिति वक्ष्यमाणार्थं संनिधीकरणाय एकेन चसह वैश्वदेवं गायत्रं गायत्रेण छंदसा युक्तं
तमृते याश्चसर्वा स्वाविरुद्धश्च शाखाविद्यते नान्यस्य वाक्यिच्छंदसि प्रयोजनेन गायत्रछंदसा युक्तं
रन्नैरपि वृक्षाभि वैश्वदेवैर्मत्रैः राधिपतिर्वतत्र किं मन्यामित्यतआह यत्किंचिद्देवत मंत्रजातं गायत्रेण छं
दसा युक्तं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते न्याय्यमित्यतो यदेव विश्वराट्योपेतं मंत्रजातं सूक्तं वा तदेवं वैश्वदे
वानां स्थाने युज्यते न वहुदेवतानां त्रैलोकिशकरणं मन्यते तत्किमस्याप्रियाः स्तुः वायव्येतदेवानिमतमनु
तन्नेतिपतत्रो ... इनत्यंतगातस्त्वमुद्दे ... मवति अनेकानिकरणं उद्देशाः प्रतिज्ञाय दैवविश्वाति
विनि णापेतत्तदेव वैश्वदेवानां स्थाने युज्यतइति कृष्णमनेकानिकदृति वैश्वदेव हि मंत्रजातं समाम्नाये जिज्ञापार्थं मुस्सद्य
मानमाम्नायस्यात्रिपार्थत्वाद्गायत्रेछंदसिताव देवो ... स्तु मर्हति विश्वयुक्तमंत्रजातं वद्यावत्कर्मस्तुसर्ववैश्वदेवे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दाशतयीष्वस्ति छंदस्यलं च कर्मोत्पादे प्रयोजनं च तच्छंदो युक्तैरपि विवि
क्तच्छंदस्केषु अनमिमितिन च तत्सर्वास्वपि दाशतयीष्वस्ति छंदस्यलं च संसितिं तान्मि मस्तुतस्य कर्मणः प्रहाणं कृत
धे मंत्रैर्भवति। न च नैते तथाविधाः कं तौ ति बहुदेवताश्चतस्मिन्छंदसि संति तान्मि यस्कः चार्यः पश्यन्नाह पृथक्
वा तत्स्थाने बहुदेवतानि सूक्तान्यायंताम् इति। उच्यते यत्र यद्बहुदेवतानि ऋग्वेदे दृश्यन्ते ति याज्ञिका वार्यः
किंचिद्बहुदेवतं तद्वैश्वदेवानां स्थाने युज्यते। स यमनुत्पत्तिर्गायत्रे छंदसि विश्वदेवानां मंत्राणां यावद्वत्सक
माणिगमयति बहुविश्वस्तत्पादि रितरेतरार्थो विधिः अन्यासत्वाद्बहुदेवतान्यपि वैश्वदेवानां स्थाने युज्यंत एवे
ति। अपि वैवमन्यत ज्ञातह् ... येन भूताशः कस्यप ... निमे कल्लिंगेभूतांशो नाम सृष्टिः कस्यपः
सएकैना श्विलिंगेन युक्तं मन एवर्षे स सोऽददर्श। तत्र यथा स्वाश्विलिंगमस्तुनास्ति तासाम् प्याश्विनीत्वं तेन
नाश्विलिंगे वै केन तं पके ना पिछत्रिणाम प्यगतेन छत्रिणां भवति एवमेवं न विश्वलिंग ... नयावंतिस कानि कर्म
णि स युज्यंते बहुदेवतानि पूर्ववि श्वलिंगान्यपि तानितरर्थसाधकानीति। संध्यामग्न आश्विलिंगं ते न पर्यरास १२५
तं सर्वमाश्विनं। संध्याम् स्वासनुयामीति। हे अश्विनौ वयस्त्वामंत्रिणं च रथादिकं संध्यामसंध्यास्म वर्धये १४स
मा किंवा ... विद्येणमन्येयु वाभ्यां सनुयाम अयद्देम तस्मान्न च यस्यासरथोस मानरथौ एकमेव रथ
मारूढौ संतौ दृश्यासिन्द्वे मणिनौ स्म दीयमं च मननीयं स्तोत्रमुपयातं उपगच्छतं। गाश्वितः कस्पस्या
मारूढौ संतौ ... स्माद् ... वीरपात्र
व रिष्ठतं पञ्चपरिणतां तं दिवम ... करयरा न य राड्... नामन श्वोर्ध्वा। द्वीरा स्यादिलक्षणं महावीरपात्र

अवनीयमानं नं च पर्यस्य आगच्छतमिति संबंधः एवमुक्तेन प्रकारेण भूतांशः एतन्नाम सृष्टिः आश्विनौ
कामममिलाषमालीयास्ये स्कुभिः अप्राः आपूरयत सत्पूर्णमकार्षीदित्यर्थः। आपूरणं आदाति कल्यस
काममाभिलाषमा ... यस्य ... एकलिंगमिति। यथा अनुकूवेम ... विजयस्य समस्य संग्रामस्य
येन मध्यमः अमित ... अर्थ ... जितं समस्ता नावी ... नेतारं ... तं अस्माहं न प्रदूतं नत
नि त्यं घृतं ... वारकालिना कुजातीनितासंजितं समस्तानावी ... नेतारं ... अस्मिन् नरे संग्रामे वाजसातौ यस्मिन्नाशून्जित्वा नानि
मजगतः जति राय न नेतारं श्रुतयरक्षणाय अस्मिन् नरे संग्रामे वाजसातौ यस्मिन्नाहून्जित्वा नानि
मजगतः जतिरायन नेतारं श्रुतय रक्षणाय ... मादिगुणयुक्तं मा स्मनो विजयायेति॥ साध्यादेवाः सा
कुशिकाः सेमज्यते तस्मिन्कुवमवयमाहूयामहे तमिदमेवमादिगुणयुक्तं मा स्मनो विजयायेति॥ साध्याउच्यंते तं वपुनः आ ते
घनात्सेहि सर्वमिदं साधयति। यदन्नेन सर्वं कर्मभिरसाधितं तत्साधयतीति साध्याउच्यंते तं वपुनः आ
णः विश्वसृजे सबयोय सहस्र संवत्सर सत्रेणादं विश्वमसृजंत एते योध देव रस्मयः वितायते हिंसा
धाविश्वसृजं इति तिनामिस्रो प्राधान्यस्तोति भयति। यज्ञेन यज्ञमयजंतेति दीर्घतमसः आर्षी अग्निना
त्निमयजंत देवाः उक्तं च तमुत्तिन्यत्रु सर्वगणं सर्वनामानमिति तमग्निं स्थावरजंगमभावेनेति तव
स्वरः पावयव सत्यस्येतं तस्मादृते न वतः प्रयोक्तः सर्वमिदमग्निरित्यादि प्रत्यक्षवीति। अपि तनास्थाव
रजंगमभावमापन्ने नहाविर्भूतेनेनाग्निमेव सर्वदेवतामृतमादित्यादिप्रनादिकं यामहं तमात्मानम
यजंतदेवाः देवभाविनः पूर्वं तानि कर्म समुच्चयकारिणो यजमानभावमापन्नाः साध्या विश्वसृजस्त व यजःआ
णः तानि धर्माणि तानि कर्माणि यथाविधानन्यप्रस्तानि प्रथमानि मुख्यानि महदानि नावापन्त्रये आसन्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

इद्रोवनुमि वासिव इति समाख्यातस्मान्मध्यस्थानानामवमवमादित्यारम्भयोनिवासनात्तस्माद्धस्थानाः

तेरवेक्ष्यं तेष्वर्थानेन तानि क्रमानियमेनैवान्यमाविनात्तत्तत्रस्यमनेहमानस्तदानु पूर्व्यजातमहद्राम
भावाः सतः तमेव नाके महान्तमात्मानं एकान्तं सुखं प्रसवं तत ज्ञावम वतज्ञापदिदं किंतद्वेदितिनेत्यवाते
यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः श्रोहा थापि दत्तत्यत्वाद्ध्यत्पूर्व चपूर्वे तिस्वर्ज्ञानकर्मसमुच्चयफलमिति आसते
संतिज्ञ स्मृरित्यर्थः विज्ञायते हि विश्वसृजः प्रथमसत्रमासतेति इति होराध्यात्मपक्षस्थानमुक्तिरतः सप्त
सप्ष्यादेवाविश्वे देवाः साध्या इति सर्वलते प्राणाः रस्मयो दत्परपद्यते बाहिलमत्तिवत्तद्धर्मिवानुविरधा
तिप्रज्ञि पशुरासी इत्येवमादीनि सवद्वकृत्यं तेपुनरमीत्रिस्थानानि तेयस्मात्सर्वमिदं दधिमा ओना
तिप्रज्ञि पशुरासी इत्येवमादीनि सवद्वकृत्यं तेपुनरमीत्रिस्थानास्तेयस्मात्सर्वमिदं [illegible] प्रान्यस्कृतिर्म
वासितमाच्छादयंति कलमिति वासवो इति समाख्या तस्मात्पृथिवीस्थानास्ते वामेषा प्रान्यस्कृतिर्म
वति सुज्ञा वा देवा इति परमेष्ठिन आर्षमिष्टयजुष्षुपिनियोगः इदं वायस्यं ज्ञानमन्युः निस्यमाह्वनद्र
वति सुत्रा वा देवा इति परमेष्ठिन आर्षं प्रीयमाणास्तेषां वः अनुगच्छतां लोकं गमनानि सोम [illegible] नानि १२२
इत्यदनं इमं यज्ञं अस्माभिः सह जुषाणाः प्रीयमाणास्तेषां वः अनुगच्छतां [illegible] एतस्मिन्यज्ञे न हि वासः स्वा
आगम नानि कुतः पुनः प्रस्मघटे तेषु वैमवसुपथानि सु मार्गाणि सं तानि च एतस्मिन्यज्ञे हवसवः वसानि एतदाम्नस्महे समिष्ट
हितचेता हवींषि पातवेत असोमेद्दाः सतो स्मार्यपत्नि यत्र हवसवः वसानि एतदाम्नस्महे समिष्ट १५
यजुष्षु तृतीयसवने विनियोगात् त्रयस्थानाः वसवः स्थानानीति यतरेतरयोरपि स्थानेषोः प्रद
हीयंति तेनास्माणां परामवन्ति अथात्र चसवद्युति वसिष्ठस्यार्षं मनाः प्रतिवितस्याय निसामवीतिलम्
यानां तं तरमतं अत्र एतस्मिन्कर्मणि लिङ्गात्सोमाचाला कर्मदेवा वसवः येत्र उ रोवितस्थितेऽन्तरिक्षे वेत्यलि

६३

ब६३

न यं तमाष्टिंगं त्यर्थः गामंयतयद्वतं यं गमयित यो यस्यावर्तमानाः अश्वत्थो मनाः एवमनयोः स्थान
या गेहान्निमध्यप्रजनाघस्थानात्प्राकृत्वा ब्राह्मीति ये इ यं एवं त्रिस्थानास्तावामी मिनित्यमस्या
ज्ञेनिः स्वस्ति तस्य जस्तुवः गतवतः इष्टं तयदधयातिं गृत्वा वा स्मानवंगामि सुरस्य मोज यः वहुजवा
बहुप्रकारज्ञातसहस्रमागमनेन नैव मार्गाः अहताः रुद्घमिल्वेतदाशास्महे वाजिनो व्याख्याताः अपि
सवाताविजनवा निस्पन्नं केवलमनैक्व नक्रताविश्रोवारन्मयश्वामिधेयाः इत्थं सोमोदेवाः स्तोमा
प्राधान्यस्कृतिः शंनोभवंतु वाजिन इति वसिष्ठस्यामार्षं वाजिनयागे विनियोगः एतस्मिन्देवतात्य
तेहविष्षु जा नेष्वस्मस्माकं सुखाः संतु वाजिनः [illegible] मितद्रवः सुहिविष्ठम्या मनयेद्दवेति स्वर्काः
यवेस्वनाः शोभनं नेवतिगच्छति अनेन वाजिनं देवास्कृतिर्विवो वायुग्नाग्नेभनाङ्गानिवेद्य
प्रयः त्रागच्छतु स्त्राकृतं स्वस्माकं जमयंतः किमिति अहिं वृकं च पशवस्मानाहतीयश्चहकसल्कर
मुष्णाति रक्षांसि चयस्मान्हरसि हि ते वेतिसंघः स्मत्ताः जभयन्तोहिं संतः सनेमि द्विषः सामर्थ्यादिह एव कृतेन
सनेमीति हि पुनामयुयवस्सामर्थ्यादवेत्यथाहृत्यजपथावद्धेत्र पतिप्रयोवित्यर्थः दृष्टवरहरणः
नाशनेन मिश्रलंदृतिदेवपन्त्यो वक्ष्यात्मा पुनर्देवानां पत्न्यः पालयित्र्यः पाननीयाः पत्नी सपापा
लाइन्द्रतद्रत्यतः स्मृतीयसदनं नक्ति हा दाग्निर्यजति तदुक्तमैतान्यादित्यनक्तोऽन्यसोओकस्तृतीय
सवनाीति देवानां पत्नीरिति प्रति क्षत्रस्य यमार्षं आग्नेमारुते पत्नीसंयाजेषु विनियोगः एतारेव पत्न्यानि

आपर्वतसरो दसी सपत्न्य हूपदा न देव्येकव वेने न भाप्र का रानिरा हुं । कि दसी रुद्र स्य पत्नीति ।

निसमस्मेतो हविरस्तोति कामयतेता [illegible] अस्मेतो हविरूपमुज्यत तोस्मान वक्तु प्रतितर्पयन्तु चैननोङ्किंच
प्रार्वतनेस्त जयेप्रकर्षेण अस्तेतुरस्ते नु अपत्यजने नाय वाजसातयेवान्न ससननाय अन्नसंभजनाय वकृत
मनः प्राः पार्थिवासः पृथिव्या अवाः यास्त्राप मपि वृते व्रत कर्म लोये यदा संगे व्याप्तृताः सर्वाः स्तुहवा स्वा कृनाः
अस्मा कूयहुतुदद तु आरणं गहस्तु सेजाणं वेत्यत राज्ञा स्महं तासाम वाप रामवति सापुनः किमर्यं सामा
न्यतः पूर्वस्यामुक्ताः विशेषतः परस्यामुच्यते पूर्व पदसमानार्थे विनियोगा उत्पन्ना यन्तु दयपत्नी रिति पुर
षः पीतम अन्याहिमिः अपि ग्नाः स्त्रियः व्यन्तु पिवन्तु एते राज्यं कतमाः इन्द्राण्यग्नाय्यश्विनी रा ट् आ स्त्रोतु
वरोदसी वरुणानी चे आमिश्रुत्येन वस्त्रि वान्तुरोदसी रुद्रस्य पत्नीति वरुणानी च वरुणस्य पत्नी स १३०
वेअपदेता व्यन्तु पिवन्तु एते दाज्यं यस्तेनुर्जनीना या मेजनकाल जायानां तस्मिन् काले दीयमान कश्चासोम
स्य ल्लक्तु न सकृत् ॥ सन्त्र द्रष्टा व्याख्या यस्य तुरीयः पादः । जनिमार्गो पयोसि नो भगाय दुर्गा वा परिसत्कृता
ज्ञ वर्णायानिरुक्त दृष्टो समन्त्र दृष्टो व्याख्यातः । आयमाश्रति स्तुतय इत्यान सूक्ते इस्मैव मादिवक्तु प्रकृ
लर्प तत्रोपमनुवर्तते । किंचात्र प्रकृतं स्तुति ल स्यादेवता । यत्काम ऋषिर्यस्यां देवतायामार्थपत्यमिच्छन्स्तुति १६
प्रयुङ्क्ते इत्युक्ता स्तुतयः कर्माधिकारनिरताः स्वकर्माधिकारातिक्रमेण स्वगुणातिशयेन वया स्तोतुपदयुक्तो प्र
स्तारपदे विशेषतः पुनराधिकार यत्र न भवति । इमा याव दयमाण स्ता आश्रति स्तुत यइत्या च सते अप
पा वोत्थाएवमवता त्राव दृते कृ यतिशब्यन्यः [illegible] नयएताइति । प्रसिद्धाहि यमता सेस जेल्वा नस्नायः ।

अयंनैवैत राति स्तवनं किं तर्हि सदुता यावस्या देवता समानमेवा र्द्धे कारणं न स्यति रा दनामेद वतायाः
अपनेवैतराति स्तवने किं तर्हि सदपदा द्वता या इहि नविन्दते रियदतो स्ति यामति रिच्य स्तु यत तद्धुक्ष न्तवी
स्तुते स्तुतिः कस्मा [illegible] दाहृवता या इहि नविन्दते इयदतोस्ति यामतिरिच्य स्तुयते तदु कृतवी
यमइति तथा च नो वर्तो इंद्र ग्रतिनानि देमुरिति । नेकं नेसमयानुद्भुत यश्रति स्तुतयः प्रदर्शिता सइति स्तोता
अप्रस्ता वा वा र्य अव्ति निर्मथि हृत्य प्रथम मा इ विकारणं येनैवदि क्रमेण स्तुतयः उपपद्युतिस्तोन वात्रक्रम
णाति स्तुपान्याय्याः प्रदर्शयितुं नह्यसति कारणे क्रमस्यातिक्रमो न्याय्य इति । कोयथा त्वमग्ने द्युभि स्त्वमाशु शु
क्षणिरिति यथा तास्मिन्क्ते स्वकर्माधिकार व्यतिरेके णातिरायनवा स्तोतिः । मध्यस्थानेन्द्र त्वद्वारनिमिष
श्चनेअइतिवरुणस्य अपोम्यहाति वरुणेति हेनगावन्वरुण सम्राट् तत व नपदेतद्रपः कर्म किंचित्रमि
यसंनयं थरमह्मास्वेह पापयदात्मनं काय हृतो तदस्मत्तो दामेद व सा इह मुमुग्धि त्वग्रमे च तत श्वते स्व
मुच्य सम्यक्स्तुगामना स्रायेत्यर्थः । कस्मात्पुनरेवं ब्रूमहे इतो यस्मान्नहि त्वदारे निमिष श्च नेशे त्वदृते
केपिचयः कश्चित्तस्यापि त्वदन्यो नेशो त्वमेव दुरे वातिके वर्द्धिष्ण इत्यभिप्रायः । अथेजे दस्याय या वदृते त
शतं भूमिति पुरुदनमन आर्षा हन्ता वेस्तूपस्तो त्रियानुरूपा हे भगवन्निंद्रयद्दिवः शतं वन्मपः स प्र
हस्त्रवस्सूर्याः रोदसी अपि वसमस्ते प्रतिमानानि उपमानानि भवेयुः कथं विन्तथापि त्वां जातमात्रमपि स
वीलि द्युपितानि नाष्टेनैवा म्य कृवी रन्न वृते हि त्वमेवैतानि सर्वाणि अभ्यक्रुवीथाः । अतिरिच्य वर्तथाइ
वर्तमानस्य दूरेपि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्यर्थः ॥ अथैषादित्यस्य पदुर्द्देवो हृष्ट्वा कपद्इति पंक्तिः ॥ इंद्राण्या आर्षं ॥ ऋष्यस्य वृषोष्ठदाने विनियोगः ॥ हे भगवन्
षाकेणइंद्रस्य दत्त्यमुद्देवः पुरुदे वर्द्धमानः प्रवृद्धिलभुवनानि परि गच्छन्नहमेज गतनां गृहानुप्रवेशेष्
व्यवधीयते व्यवधीयते एनगवा नस्तोगं च्यादित्य इप्यतेस्मा तामान्यात् दुश्चैते गृहमिंद्रजगतनेतित
दावधिगद्दमुपगते अद्दस्य निराकोलोकः सहस्रेव विस्मितो ब्रवीति कुत्स्य पुच्छयोमृगः स्यः सः
पुरुत्पश्चात् पूर्वे पदद्दोसे कृतरपदे कसवकादमृगः नकसावत्ति सर्वप्राणिषु वस्थितः तदुक्तं सूर्य
आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति मृगो मार्ष्टे गच्छतः स्या न हासावव्यवित्ति तो मार्ष्टेर्व हिमृगः कं देशमगमत्
जनवानूयेनास्माकं महद्दः सद्देवो जनयोपनो जनमोहनोवभू वाउद्यास्तामद्य परिगमनादादित्यस्य
जनामृतेता तत्वापतिःस्नानां दुश्चस्मास्तस्मिन्स्माज ...तोयस्य मिद्रुङगोरस्तमितेत्वामादित्यं वंद्रमाः यदु
इंद्रोवृषाकपद्इति ॥ अथैषादित्यरश्मी नाननंस्फति [illegible] सोतारस्स्हतेति ॥ एवं यं वसनानोर्थ विनि १३१
योगःदृष्टश्चात्यस्सस्तनत्यसस्तत्पदादित्योरश्मीनहन्यहानि सोतोः सर्वभूतप्रसवाय अन्यतु दृगा
यतन्त्रकारिकलोकस्य सर्वकर्मीवपते स्तदाकिमितितदातेरश्मयः सर्वकर्मस्यनुगमनात्तेनद्रदेवम १७
मसत तमेवेंद्रमादित्यं येनावेसरुद्दः स्तमेत मात्मनोदीपयितारं नमन्यते स्वमर्पे मैवबर्यदाधामन्
इतिमन्यते कदायदारश्मयोपपुष्यतिदृश्युषु एकानहेषु मध्यंदिने मत्सरवामेमत्सरवेतिमंत्रदृगाह

अथवासर्वं एकमन्नते मामायेसखाममायेसद्देवेति अथर्वामदनसखा हर्षसरव्यस्यर्थः अथवोयेनः
सखायो रश्मयः तेः सहेति विश्वस्मादिंद्र उत्तरः ॥ अथ चत्वारि वाक् परिमितापदा
नीति दार्घतमसआर्षं वाग्देवता पक्तौ विनियोगः प्रवर्क्तितेत्यनभिव्यक्ति विशिष्टावाक्यार्थः ॥ चत्वारिवाक्
परिमितानि पदानि नपञ्चमं पदमस्ति तानि तु नब्राह्मणा विदुः ॥ किं सर्वेन नेत्यनाविलः मेधाविनः ते
षामपुनः पदानां गुहायां त्रीणि निहितानि नेंगयंति नार्थवेदयंते न प्रख्यापयंति तुरीयं चतुर्थं भागं एक
पदं मनुष्याः परिज्ञानार्थं वदंति ॥ अयं त्वरतः तद्दित्वरितामिवनिर्गतं नवति त्रिभ्यः कतमानि तानि पदानि चत्वारि पदानीति
विचार्यः प्रश्नः तत्रतावन्नामाख्यातेवोपसर्गनिपाता इति वैयाकरणमन्यते तत्राप्रसिद्धार्थत्वादाख्या
तोपसर्गनिपातपदानि अर्थं न वेदयंते नामानि तु प्रसिद्धतरार्थत्वाद्गवाश्वादीन्येदयंत्यर्थान् एवं
मंत्रः कल्पो ब्राह्मणं चतुर्थी व्यावहारिकीति याज्ञिकाः अत्रापि व्यावहारिक्यव तु वेदयत्यर्थं तत्रायजे षि
सामानी चतुर्थी व्यावहारिकीति नैरुक्ताः अत्रापि व्यावहारिक्येव वेदयते सर्पाणां वा गवयसां क्षुद्रस्य
सरीसृपस्य चतुर्थी व्यावहारिकीत्येके सर्पादीनामित्यपि नैतविदः अत्रापि व्यवहारिक्येव वेदयते नेतरास्तापि
पृष्टत्वात् एवमध्यात्मनि चेत्याम्नप्रवादाः आत्मानं पंचप्रवदंति आचार्यास्ते आत्मप्रवादाः आह्वाणमपि व
नवत्येतस्मिन्नर्थे सा वै वाक् सृष्टा चतुर्द्धा व्यभवदित्येवमादितदेतदस्मिन्यत्कार्थमेव ततो यावत्येपरिस्थितो त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आम्नेत्यस्य कर्निर्दिष्टत्वं तः तस्मात्प्रणवेन त्रयी वाच्येवं दृतिपा च देवानां याज्ञमनुष्याणां लौकिकी वैदिकी चेत्य
र्थः॥ अथ पुनरेणाभ्दो रस्कतिः प्रबन्धेनैव सत्वोऽस्य देवदत्ते इति दोषमतः सज्ञानं प्रस्यानिर्वचनत्रयं आधिदै
वाधियज्ञाध्यात्मविकल्पेन ॐकार आदित्यस्थानमावति तत्र तावच्छात्रपूर्वपक्षमाश्रित्याधियज्ञगतम् च्यते कृत मंत्र
मत्रदहरमोमित्येषावाकि तिशाकपूर्णिर निगमयः ॐकारमेतेन त्रयं वै पतितस्याग्ने हरेपरं ओम् विविधमास्मे
न शश्वज्जातमोमितेत्याम तस्मिन्निस्त्युमन्त्रा सुञ्ज का रोकारमकारलक्षणास्त्रपश्यता सुयदवतिष्ठेत त
दहरे परमं योमे ऽन्त्य सामान्यमभिव्यक्तमित्यभिप्रायः। यस्मिन्नेव सर्वाधिनिषण्णाः सर्वे सम्यग्दिक्षु ये देवा
स्तस्त्र हरेणः हरे निषण्णाः तस्य राह प्रमाणत्वात्। अघ्नयो। प्रथमायां मात्रायां पृथिव्यग्निर्ऋग्वेदः पृथिवी
लोकनिवासिनो जना इति। द्वितीयायां मात्रायां अन्तरिक्षं वायुर्यजुर्वेदो ऽन्तरिक्षलोकनिवासिनो जना इति तृतीयायां मा ९३२
त्रायां द्युलोकनिवासिन इत्याद्यन्तं विज्ञायते। ओंकार एवेदं सर्वमिति। यस्तु एवमेवेदं न
वायुघोषादिसः सामानितद्लोकनिवासिनो जना इति यस्माद्धरात्मना पश्यति यद्दहरं पुण्डरीकं समस्त न्य
त्रायेघोषादिसः सामादिनिमित्तैः पश्यति यस्माद्धरात्मनाप्यस्त्येति यतो वै ब्रह्मात्मानमनुप्रविश्य समाहृतानि वि ९८
या विभूत्या हरेः विमला जगादि निमित्तैः स्यादि सानात्मन अनुगताः प्रणवो विश्वमात्मानमनुप्रविश्य समाहृतानि
इति विद्युदुपदिशति तद्दित सदि सानात्मन अनुगतः प्रणवेन सम्भवतीति मण्डलमानिजनं यदेतन्मण्डलं त त
तिशाब्दं तावदिषयद्यानतोऽसावादित्य इति श्रेष्ठ कर्तृत्वेन सम्भवति तत्र परमस्य रमवर्नं तत्र सर्वमोमिति। यस्मा
तस्मात्सर्वं तन्तु नित्यं तस्मादुपक्रम्य तस्य यदेतन्मण्डलं जातं तस्मादवयवेभ्यस्तत्परमस्य रमवर्नं

(left margin: तस्मिन्निति)

कम्पो रोगारहितः सुखेन जीवतिरे

यो तराद्दित्याहि राम यः पुरुषो दृश्यते इति श्रुतेः। स्वयमेव तत्र देवो ऽन्त्यस्तेनयत एतस्मिन्नाधिनिक्षमाय हि यस्त
मण्डलमन्तरात्मना नवैदं किं सत्त्व वा आदित्ये नमं मण्डलमनावृत्तिष्यतिनासौ यथा च दहादित्ये वेदलवणैः
यद्दहरं पुण्डरीकं समस्तमासतेऽतित्याख्यातं आत्मेत्यात्मप्रवाहः ओंपरमनवतिरारारानिति दुष्टिया ल्यत्र
देवाउच्यते तानि हि विधुदेषु घोतेऽतइति देवाः तस्य हिं नाशा धर्मश्चेतनामतत्त्वमात्रा विज्ञानं तत्परममा
श्चरं व्यवनं यत्तरदहरं नु वेद किमसौ स्वशरीरेण करिष्यति न तस्य जीवितेनार्थः यद्दहरं विदुरिति व्याख्या
ते। अर्हदारं कस्मात् तादृश न हरति नान्यथा भावमापद्यते अथवा न हीयते न कदाचिद्दर्शनमूलानि स्मरः
नरपतिः पथ वा वाक् हृदयो भवति नाम्नां हि वर्णलक्षणाया वाचो निवासः वाचो हृदय इति वा ऽत्र स्तोयदी
नरपतिः प्रथ वा वाक् हृदयो भवति [illegible] कस्मात् [illegible]
उवानुप्रविश्य व्यञ्जनानि धारयति अथा हरं कस्मात्। तस्याक्षरतीत रस्वरास्यम हरं वर्तमाने
उ यते यानादस्त्यावत्समञ्जनाना नित्यमसौ प्राप्यते तेनादिना तस्मादतीत रस्वरास्यम हरं वर्तमाने
सामान्यात् स्वरमाधिकृत्य व्यञ्जनानि वर्ततेदति। परिसमाप्यर्थ इति करणेऽपपद्यते नाथे वितत
स्याएवमर्थं मन्त्रार्थचिन्तात्मकं मन्त्रार्थचिन्तानामभ्यूहो मन्त्रार्थचिन्ताभ्यूहः चितविचितः। रा कृते
एतानेतान्मन्त्रार्थाभ्यूहेनुमिति पुनरयमपि श्रुतितः अपितर्कतः स्मृतिभावनात्मज्ञो निगमज्ञो ऽभ्यस्य
न्नेताश्चाभिधानसामर्थ्यान्योवाक्यार्थसामर्थ्यात्स्यापरिपर्यायास्तर्केणाभ्यूह्य स लक्षणान्याधइतीयत्।

यद्यप्ययमस्मृस्तथापि न कृष्णकल्पेन मंत्रा निर्वक्तव्याः कुतः पृथक्त्वेन प्रकरणात् किं तर्हि प्रकरणात् ते निर्वक्तव्याः तान्येतानि प्रकरणानि मंत्राणां पात्रं देवतमध्यात्ममिति हा सानुप्रवक्षाणि ति किं प्रकरणान्न
ह्येषु मंत्रेषु प्रत्यक्षमर्थदर्शनमस्ति वि न ह्येषु प्रत्यक्षमस्ति किं तर्हि अन्यथा दत्तपसो वेति तस्य दानीनम्प
स्याध्यसाप्यस्य परस्वीर्यं निर्दिष्टः तथा यस्य प्रतिबंधकानां यथावद् दर्शं मंत्राणां परयतः प
न्यपुनरापदर्शिकास्तानाधिकस्यान्यतः पारोवर्यविज्ञेषु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवतीत्य
तः पारोवर्यविषयं परावरं जानन् मंत्रार्थान्त्रतिपद्यते ते पारोवर्यविदः
ते पुरस्तादिति यत्पुरुषे दत्ता तो भवति स एवं मंत्रार्थं परिज्ञानप्रकर्षे भवति मंत्रार्थ एवं परि धाव
सा पुरा कश्चिद्याविद्यः बहुश्रुतो भवति व्यवहारस्त्वाचनस्य विप्रकीर्ण विज्ञे नतः तमबहुश्रुते नाल मुक्तोऽहि १३३
स्थानभावेन विष्ठात्मते राचे तस्य विद्याः प्रशस्य इति पुरस्तादपि वेतद्वकरस्य प्रसंगात् यते
तामति पृथक्येतस्मादेतमनियोगे भूयोविद्यः प्रशस्य इति दयानक्रवर्णितार्षमणि हि सा स्यात्
स्यतः परमागमविकृत्य प्रस्तोति मनुष्यावा ऋषिषु ऋक्ते दयानक्रवर्णितार्थमिति विशिष्यते मनुष्याया ऋषि १८
ध्रुतधर्माणस्तन्याव नृत्युतिप्यकर्ते दृष्टतु मंत्रार्थे स्वपूर्वदर्शनार्थमिति विशिष्यते तारस्कृतयेतस्य
प्रस्थाता कुरवानत्र सोऽनृषिरतपस्व्येव स्यादिति एव नारद पुराण स्वार्थिनः पात्रतया तारस्कृतयेतस्य
एतं मंत्रार्थचिंताभ्यूहमभ्यूह प्रायकृतदेवाः एतेन मंत्रार्थोक्तिरन्ते नवि नमंत्राणां न तत्त्वतेभ्यः

हितु मिति यस्मादेतदेवं तस्मादस्मिन्नूहेन केवलं शास्त्रविधानमस्य विद्याव्याचदेववि दिन्नं आर्षे ऋषि
ह स्यार्थं तत् कृचेति तच्चैव तदुपपद्यते तवंसतेऽपि प्रायः न तत्त्वमनोऽप्येकयाच्यते मंत्रार्थाः प्र
तात्किं विधेय तस्मात् ते नारशास्त्रैव्यन्तिवास्य यद्यपि हृदातस्पृष्ट्वा हृदयेन बुध्यात्ष्टपुरस्त
तामपादितप्रश्नस्यास्यान्मादिपुविधि प्रेमना जनेषु मनसोऽपि प्रजावाजाप्रमाणः नसा स्याते हस्य
ते तत्र पुस्वर्गा पूर्वदेवतानिवृत्तम आधीतम आर्षत्वाद्विचारयतः किं मत्रत वें किं नाम
ते तत्र स्वर्गा पूर्वदेवताः स्वर्गा ऋषयो त्विति कतम तद्वृत्तेः सरवाय समानख्यानाल्लिव
त वर्गमिति प्रवचनेन तस्य संयते तपरस्य वरस्य संपूजयंति कतम तद्वृत्ते तेषु आर्षपुरस्तादषु विजहुः
जतेहि अमानुष्यत्वात्ततरां निद्रः सः ते पुत्रिति ते प्रत्याहरतं ते तेषु आर्षपुरस्त दर्शं विजहु
तस्माजु चमकेत्य वे तः मैत्रायण्या स्थान केम अविद्वान्स केन तेल वेधाक्ष ब्रह्मभिः न हितः
सामनोद्भवतात्मनेता तथास्य प्रतिभानवतामपि मनो वृत्तयान प्रवर्तते अतस्ते वेदितव्याः एवम
वत्याद्विदि यदुव्वा नदोह अतामपहृदोनेस कन्यास्वरूहं बलयेत् मनसि तस्य प्रत्यर्थं संकटे प्रतिबध्यमा
नाध्यते न स्याविद्यासंविदोपतः सर्वत्रैव प्रज्ञा पूज्यमानाम्भर्ति लिपस्येकेनरूपर्णः एवमेतस्मिन्मंत्रे स्यादक्ष
हितो न ध्यानेदेहृदयस्यैतेन मंत्रार्थचिंताभ्यूहस्य देवत्वं श्रूयते तस्मादिदमपि निरुक्तशास्त्र ब्रह्मैव वेद

इति निरुक्तभाष्ये समाप्तं ब्रह्मणि ... तिभागे ... परिशिष्टे ...

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मिवैकानिघा कुर्हिवदीति न्यायमीसामोन्मेति
इत्यर्थः इदानीम्पसंहरति तस्येदं विधतिश्रुतिमता स्वाद्य पदवाक्यप्रमाणविदा ब्राह्म
घान्तोमहान्तेनान्तर्वर्तिः तस्यास्तपसापारमात्मनस्तत्वं ज्ञेयं सरव्यापुनर्वचनमत्र्थवादमहम्मार्थवादाश्रय
णेन यस्माद्वेदोविधिर्वर्ततिजिव प्रसृप्तेनियम पूर्वसंरव्यापुनर्वचनस्मात्परमान्तुर्विज्ञानेवदनायत्वात् वेदवाक्या
श्रयास्तप्रमाणाद्विज्ञाविदुषोप्यपिपरमन्नातेतस्मात्परमात्मसु कृपाश्चपि प्रकारजेद्दृशायामे १३४
नामंमांविद्यामंतरङ्ग सम्यक्ज्ञानचार्गयोन भवेति अतास्यान्तरित्यसुकृपाश्चपि
तेज्ञानपः पारगमननास्तीत्यतः इत्युक्तमार्कीयेत्ततस्यास्तापसापारमोत्सितव्यमिति न्यायमन्य
पायस्तस्यापारस्मान्तेतद्विद मन्तपश्चिनासर्वपापानां तानिर्दनेरात्रिनानिर्वचेन अतपमस्त्री ५
त्यागमवामपिमहिलीनांतः करणवान्तरान्तु यात् ततारस्यास्त्विघतातपश्चिनामपांनिर्भुवितातस्मा
चैरंरसुरपारवांतेरसुनिगमादाहरणमानावांहिलनिराकांक्षयेवाक्यशब्दाः पाद्दर्डनीदिस
रूपाउपेक्षितव्याः इतिऔमार्गमवासिनामगवदुश्रीचार्यस्यकृतौ तत्त्वर्थाग्रांनिरुक्तोइति २०
गनामाश्छा स्मारत्सा संवत् १७८१ वैशाषसुदी ३ गुरो लिषितमिदं पुस्तकं जयदेवेन पथ्थीः

॥ निरुक्तवृतौ सपादमहा दशाध्याय। समाप्तः॥ [redacted]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts